

ՄԻՈՒՆ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՓԵՏՐՈՒԱՐ

ԹԻԻ 1 - 2

ՄԻՈՆ

ԽԴ. ՏԱՐԻ-ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

SION

OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM
A BIMONTHLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY

VOL. 44

NO. 1 - 2

1970

Յունուար - Փետրուար

Թիւ 1 - 2

ԱՄԵՆ. Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԹ ԶՕՐ ԺՆՆԴԵԱՆ ՊԱՏԳԱՄԸ

Բ Ե Թ Ղ Ե Հ Է Մ Ի Ս Ո Ւ Ր Բ Ա Յ Ր Է Ն

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՀԱՅՈՑ ՈՐ ՅԵՐՈՒՍԱԿԷՄ, Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԵՒ Ի ՍՓԻՒՌՍ ԱՇԽԱՐՀԻ

Կը խօսիմ ձեզի, Բեթղեհէմի մեր Տիրոջ ծննդեան Այրէն, փոխանցելու քաղցր աւետիսը այս գիշերուան՝ որ երկու հազար տարիներ առաջ աշխարհին տրուեցաւ, հովիւներու եւ հրեշտակներու բերնով, ծննդեան բոցավառ աստղին ներքեւ:

Այս գիշեր վերստին, յանուն ծնող Աստրծոյն, կը հնչէ հրեշտակներու երգը, ջերմ ու աներկբային, որուն ներշնչումը գերազոյն կարիքն է քրիստոնէին համար, վասնզի աստուածաշատութեան խորհուրդն է որ թեւաւոր վերելքով կը տանի եւ կը հանէ զմեզ, երկրէն երկինք, հանդիսատես ընելու մարմնով երեւոյց Աստուծոյ մը զօրութեանը՝ որ յաւիտեանական փառքերու մէջ կը ծրարուի:

digitise

A.R.©

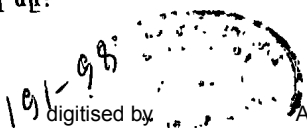
Մեր Տիրոջ ծնունդը, սրտառուչ եւ գեղեցիկ դրուագ մը չէ միայն, մին անոնցմէ՝ որոնք մեծ յիշատակներով կը հարստացնեն կեանքը, այլ սկիզբը նոր կարգի մը՝ մարդկային պատմութեան մէջ:

Յիսուսի ծննդեան նախօրեակին, իշխողներու եւ գերիներու այդ օրերու աշխարհին մէջ, երբ խաղաղութիւնն ու սէրը երազներ իսկ չէին մարդոց հոգիներուն, երբ արդարութիւնը տառապանք էր եւ նախնիքը հեշտամք, երբ յղփացում, արիւն եւ բռնութիւն իրարու կուգային, գոյաւորելու անկարելի եւ դժոխային կեանքը այդ դարերուն, չկար անլի բաղք երազ եւ սփոփանք, քան սիրոյ, խաղաղութեան եւ արդարութեան համերգը, որ կուգար փշրելու արեան ալիքները եւ անուշելու թշուառութեան մրայլը մարդոց սիրտերուն:

Աւետարանի պատմութեան բոլոր տըւեալները, որոնց իրաւունքը սուրբ է մեզի համար, կը հաստատեն թէ Քրիստոսի սիրոյ եւ խաղաղութեան ոգին անուշահոտ օծումը եղաւ ապականած մարդկութեան: Աստուածախառն շունչ մը՝ որ թափանցեց քայքայուած եւ ապականած ընկերութեան մը բոլոր խաւերուն մէջ, ուր անիրաւածներ, վիրալից սրտեր եւ գերիներ կային, ամբարիշտ լուծերու ներքեւ գրաստացած, ինչպէս նաեւ լոյսի կարօտ կոյրեր եւ ճշմարտութեան ուղին կորուսած իմաստուններ, խաբխափելով թանձրացած եւ անարշալոյս մութի մը մէջ: Աշխարհ բերուած այդ ոգիով մարդկային ստոյգ գիտակցութեան արժէքը բարձրացաւ գերազանցօրէն, ներշնչելով մեզի մեր փրկութեան խաբիսին եղող հաւատքը եւ հոգեւոր դիցազնութեան մը անփշրելի գէնն ու գրասիւն հազցնելով մեզի:

Մանուկ մըն է այս գիշերուան ծնող Աստուածը, որ կը ննջէ յարդին վրայ մութին, քայց որ պիտի նստի գահուն, շինուած գերութեան ծանրութեան ներքեւ կ'ող սիրտերէ եւ իմաստութեան ծարաւ հոգիներէ: Որ պիտի առնէ ուժն ու իմաստութիւնը հնութեան կարծեցեալ աստուածներէն եւ պիտի տայ գայն հովիւին ու ձկնորսին: Պիտի ազատէ զանոնք օրերու գերութենէն, պիտի նստէ իր հոգիին հունտը սիրտերուն խորը, հոն բուսցնելու համար արքայութեան կարմիր ու ճերմակ ծաղիկները, նման մարդոց վերքերուն եւ յոյսերուն:

Յիսուսի ծնունդը, մարդուն եւ Աստուծոյ երջանիկ հանդիպման, այսինքն կորսուած որդիին եւ Հօրը վերագիտին տօնն է: Մանուկը որ կուգար իրեն իբր օրօրոց ընտրելու բովանդակ աշխարհը, մարմնացած սէրն է, աշխարհը տաքցնող ոգին, որ կը բանայ երկնքին սիրտը եւ մարդու արգանդը, սքանչելի եւ նոր խորհուրդով մը:

1938 թ. հ.

Աշխարհը պէտք ունէր այս գիշեր մարմին առնող այդ Սուրբ Հոգիին, որ կրակի պիտի վերածէր մեր կալը, պզտոր եւ գունատ մեր խորհուրդներուն պարգեւելու ստեղծումի երաշխէ: Հոգին որ չի գար մեզի այս աշխարհի ուժերէն, որ յաւիտեանական ժայթքն ու բխումն է լոյսի եւ սիրոյ, որ մեզի կը բերէ հաւաստի-
 քը մեր կեանքը պայծառակերպելու աստուածայինին մէջ եւ զայն տանելու յաներժին:

Դուք, զաւակներ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ որ կը հաւա-
 տաք երկրի վրայ մարմնով երեւցող Աստուծոյ Որդիին, այս գի-
 շեր անգամ մը եւս ձեր երկիւղած էութեան խորերէն երգեցէ՛ք Հայ
 Բերթողին օրհնութեան սրտառու իրաւէրը՝ «Խորհուրդ մեծ եւ
 սքանչելի, որ յայսմ աւուր յայտնեցաւ, որդիք մարդկան օրհնե-
 ցէ՛ք, զի վասն մեր մարմնացաւ»:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԵՐ ՅՈՒԵԼԵԱՆՆԵՐԸ

Ժողովուրդներ, իրենց առօրեայ հեւ ի հեւ կեանքին մէջ, բնազդաբար կը ցանկան հանգիստի ու դադարի փոքր պահերու, երբ, ներկային մէջ կանգնած և դէպի գալիքը ուղղուած, կը փափաքին նայիլ հեռու կամ մօտ անցեալին՝ հոգեպէս վերանորոգուելու համար:

Նման դադարներ եւ յետադարձ ակնարկներ անհրաժեշտ են ժողովուրդներու, որոնք, իրենց պատմութեան բախտորոշ մէկ ակնթարթին՝ չփոթ ու անկարող որեւէ որոշում առնելու, կը դիմեն իրենց անցեալին, որպէսզի այդտեղէն բերեն իրենց իբրեւ տիպար ծառայելու կոչուած դէպքեր, բայց մասնաւոր՝ դէմքեր: Հերոսներով աղքատ ներկայ դարուն մասնաւորաբար, ճիշդ մը կը նշմարուի թափանցելու պատմութեան ամենէն մութ ժամանակներն անգամ, ներկայի ամենատես լուսարձակով մարդոց հետաքրքրութեան հանելու կենսագրութիւնը անոնց՝ որոնք այս կամ այն ձեւով պիտի կարենան օրինակ հանդիսանալ եւ ծառայել նոր ուղղութիւններու եւ նոր յաղթանակներու պատրաստութեան:

Բազմամարդ ժողովուրդներու մօտ, հերոսի այս որոնումը յաճախ զսպանակուած է ցեղային հպարտութեան զգացումներէ եւ զայն աւելի բարձր դիրքի վրայ տեսնելու փափաքներէ, մինչ, ուրիշներու պարագային ալ, ստորակայութեան չգիտակցուած մղում մըն է զլխաւոր պատճառ այսպիսի փնտռողներու:

Եւ սակայն, մերինին նման փոքրաթիւ ժողովուրդներու համար, իւրաքանչիւր պատմական դէմք սրբազան պատգամաբեր մըն է, որուն ձայնը կը հոսի դարերու խորերէն՝ պատմելու տրեւեալ ցեղի մը անցեալ փառքէն ու հերոսութենէն, պայքարներէն ու պարտութիւններէն, ճիշդերէն եւ իրազործումներէն: Պատգամ ու պատգամաբեր նոյնացած յաճախ՝ կը ծառային ժողովուրդի մը ցեղային հարազատ դիմագիծը անաղարտ պահպանելու եւ զայն դարերուն տանելու: Որքան յառաջանանք դէպի պատմութեան սկզբնական դարերը, այնքան այդ պատգամաբերները պիտի խօսին բիրտ ուժէն ու բռնութենէն, զէնքէն ու զրահէն, զերիներու շարաններէն եւ բրգացած դիակներէն: Այլ ժամանակին հետ պիտի փոխուի նաեւ նկարագիրը նոր օրերու հերոսին, որուն ձայնը այս անգամ պիտի ըլլայ կարկաչուն նուազ մը՝ երգի եւ քանդակի, գիրի ու գիծի: Այսպէս է որ, պատմութեան մեծադըղորդ փառքերուն եւ արիւնաթաթախ հերոսներուն փոխարէն, այ-

սօր ժողովուրդներու հիացման եւ պաշտումի պատւանդաններուն վրայ բարձրացած են անոնք՝ որոնց զէնքն ու փառքը փանդիւ մըն է լուկ, կամ ռսկեայ մօրճ մը, կարկին մը եւ կամ երանդապանակ մը: Որովհետեւ, աշխարհաստան բոլոր մարտերէն վեր ու աւելի՝ անմահը եւ տեւականը բանաստեղծութեան փշրանք մըն է, տաճարի մը բեկորը կամ սրբատառ մագաղաթի պատառիկ մը:

* * *

Իր աշխարհագրական դիրքին իսկ պատճառաւ, Հայաստանի վաղնջական դարերէն սկսեալ թատերաբեմ մըն է եղած, ուր գուպարի ելեր են արիւնի ու հողի կիրքով բռնուած հակամարտ եւ անվերջանալի հորդանքեր, մեր պատմութիւնը ընելով ամենէն զաժանը ժողովուրդներու կեանքին: Հայն ալ, կամայ թէ՛ ակամայ, անխուսափելիօրէն մասնակցեր է ի գուր մղուող այդ մարտերուն, եւ յաճախ, հէքեաթին այծեամին նման վիրաւորուելով հանդերձ՝ զարկեր է զինք հալածող ու որոնող որսորդը: Բազում պահերու, մանաւանդ երբ մեր ցեղի գոյութիւնն է վտանգուած, Հայ զէնքը եւ կամքը յաղթանակներ են կերտեր՝ ի պաշտպանութիւն հայրենի հողի եւ Հայութեան, որպէսզի տուն վերադարձին կարենայինք բանաստեղծին նման հպարտութեամբ ըսել. «Մեր սուրբ փառքով զրեցինք պատեան, պարտուեց մահաշունչ ոստիւր պաժան»:

Բայց այդ սուրբ ո՛չ մէկ ատեն անարգար դատի մը պաշտպան կնցաւ, եւ բռնութիւնն ու աւարատենչ աւաղակութիւնը մաս չկազմեցին մեր ցեղի նկարագրին ու հոգեբանութեան: Եթէ «խաղաղ լեռներ» էինք, ապա գոհացանք մեր ծերպերուն ծաղիկնեւրով, յաւանք ցանկալու արօտափայրերու կանաչին: Եւ այսօր, ժողովուրդներու հանդէսին՝ մեր ցեղը կը ներկայանայ Հայաստանի սուրբ հողին վրայ ծլած՝ աւ ծաղկած ծաղիկներու բազմեւրանց փունջով մը. ու թէ՛ անոնցմէ ոմանք մասամբ թերթաթափ են, երբեմն փոշոտ կամ արիւնի լերդերով, այլ իրեւ ամբողջութիւն կը խօսին մեր հայրենի բնութեան եւ կեանքին գեղեցկութիւնէն, այն հրաշալի ներծին ուժէն՝ որ մեր պատմութեան ամենէն մրկաշունչ պահերուն իսկ Հայ հոգիի ու հանճարի գեղեցկագոյն նմուշները երկնեց: Որովհետեւ մեր մշակոյթը, պատմութեան նման ու անոր հետ ձուլուած՝ խռովալույց կեանք մը ունեցաւ եւ հրաշագործեց՝ աշխարհաւոր փոթորիկներու ընդմէջէն, աւելի՛ կոփուած, աւելի՛ ամրացած, մեր լեռներու անփշրելի ապաստաններուն նման: Ոգեպաշտ, եւ հոգեկան ու իմացական արժէքներու գնահատող, մենք այսօր զէնքի մեր հերոսներէն աւելի միտքի տիտաններն ու սրտի քնարերգուները ունինք իրեւ մեր ցեղային տոկոնութեան եւ բազմաշնորհութեան ապացոյց: Կը սիրենք Մեծ Տիգրանը, սակայն մեր սիրտը Արտաւազդին հետ է, անոր՝ որ զէնքին շաչիւնէն աւելի կը նախընտրէր յունական եղբրերգութեանց մեղմ ողբերը, եւ որ կը փորձէր Հայ ինքնուրոյն

Թատրոնի մը սկզբնաւորողը ըլլալ. մեր երակներուն մէջ հոսող տոհմական բնազդը կը բռնկի Աշոտ Երկաթով մը կամ Խութեցի Յովնանի մը գիւցազնութեամբ, այլ կը դառնանք ու կը գինովնանք հետազայ գարերու Ֆրիկի մը, Թշկուրանցիի մը, Աղթամարցիի մը երգերով: Ծունկի կ'իյնանք Հոբփսիմէի Տաճարի սեմին՝ այդ «քարէ երաժշտութեան» առջեւ կարկամած ուղեղներով. Գառնիի փշուած գեղեցկութեամբ կը վերանանք եւ Անիի կարօտով կը տոչորինք:

Եւ այսպէս, չարականներէն մինչեւ կամարակապ հրաշքները մեր տաճարներուն, մինչեւ մեր մագաղաթեայ մասունքները եւ տակաւին այն բոլորը ինչ որ ստեղծուած է միտովը եւ ոգիովը Հայ ժողովուրդին, կը կազմէ ամբողջութիւնը անկողոպտելի այն հարստութեան՝ որուն ժառանգներն ենք մենք այսօր:

Այս զգացումներով, թերեւս անգիտակից այս բնազդով է որ ամէն Հայ, մայր երկրին մէջ թէ արտասահման, ոգեւորութեան տարբեր թափով մը կը դիմաւորէ իւրաքանչիւր յորելեան, ենթական ըլլայ Սայաթ Նովան կամ Հայ գիրի ստեղծարարը, անգուգական կոմիտասը եւ կամ անմահ Լոռեցին: Որովհետեւ, Լրկար տարիներու յուշահանդէսներու ընդարմացնող փորձառութենէն ետք, յորելինական ամէն տօնակատարութիւն խանդավառութեամբ, ուրախութեամբ եւ ցարդ չգիտակցուած հպարտութեամբ կը լեցնէ մեզ բոլորս, մեր կամքը կը գինէ, կը վերանորոգէ մեր Հայութիւնը եւ մեզ աւելի տոկուն կը դարձնէ՝ դիմադրել կարենալու մեր ցեղային գոյութեան արեւելքը մաշեցնող հուժկու ալիքներուն:

Որբերու ազգ մը չենք այլեւս, Եւրոպական եւ Ամերիկեան սոստաններու մէջ մեր դգալ մը ապուրին համար ա'լ պնակ չեն պտըտցներ, եւ, մանաւանդ՝ լոկ վաճառական ժողովուրդ չենք օտարներուն: Գիտակցինք մեր մշակոյթի մեծ արժէքին, եւ ապրինք անկէ բխող հպարտութեամբ՝ որո՛ւն մասնաւորաբար պէտք ունինք ամէն բանէ աւելի:

Ա. Գ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԺՆՈՒՆԴԻ ԿԱՄ ԱՍՏՈՒԱԺԱՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ

Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի որ յայտ աւար յայտ-
մեցաւ. հովիւքմ երգեմ ընդ Երեշտակս, տամ աւետիս
աշխարհի:

Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Ե-
կեղեցիի տօնակարգը կը սկսի մեր Տիրոջ
Յիսուսի Քրիստոսի Հրաշալի Աստուածա-
յայտնութեամբ կամ Ծնունդով: Է դարու
չարականը կ'աւետէ մանկացեալ Տիրոջ եւ
բոլորին կողմէ Հաւատարապէս սպասուած
Մեսիայի գալուստը:

Բոլորին համար հասկնալի եւ պարզ է որ
մեծ անձնաւորութիւններ ծնին շքեղադարձ
սրբաւորութեամբ մէջ, շքեղապատեալ դասակ-
ներով ու գուրգուրացող ձեռքերով. բայց
սրբազան բոլորովին տարբեր էր աշխարհի
Փրկչին՝ որ կը ծնէր Պաղեստինի անշան
վայրերէն Բեթղեհէմի մէջ: Սակայն անոր
մէջ կը կայանայ իր խոնարհութիւնը: Ան-
կասկած, իեղճուկ հովիւները պիտի չհա-
մարձակէին մտնել շքեղադարձ պալատներէ
ու արահներէ ներս՝ շնորհաւորելու Փրկչին
ծնունդը: Բայց այրը իր պարզութեամբ եւ
խոնարհութեամբ վստահաբար չէր տարբե-
րեր իրենց ընական ու պարզ ընկալականե-
րէն, ուստի իրենց մուտքը այդ յարկէն
ներս աւելի դուրին էր ու պարզ: Ահա քրի-
ստոնէական կրօնի առաջին դասը՝ խոնար-
հութիւնը, որ մեզի կ'ուզէ սորվեցնել Քրիս-
տոս իր ծնունդով: Պարզութիւն մը՝ որ նը-
շույլ իսկ չկրօնցներ իր աստուածային վսեմ
հանգամանքէն, տալու համար քրիստոնէու-
թեան հաւատարմեան կրօնք մը ըլլալու իր
հանգամանքը:

Ծնունդի դիւրը, երկինքն ու երկիրը ան-
սահման ուրախութեան մէջ կը գտնուէին:

Հրեշտակներ իրենց ուրախութեան բաժնե-
կիցներ կը փնտռէին եւ անոնք կրցին գտնել
անմեղունակ հովիւները: Հրեշտակը հա-
մեստ ու պարզունակ հովիւներուն կ'աւե-
տէր Քրիստոսի ծնունդը՝ ըսելով. «Ահա ա-
սիկ աւետարանեմ ձեզ զուրախութիւն մեծ,
որ եղիցի ամենայն ժողովուրդեան» . դի ծնաւ
ձեզ այսօր փրկիչ, որ է օծեալ Տէր, ի քա-
ղաքի Դաւիթ» (Ղուկ. Բ 10-11): Ի՞նչ ըս-
քանչեւի միացում, ծնունդի դիւրեմով, հրեշ-
տակներու եւ անմեղ հովիւներու միջեւ: Հը-
րեշտակները՝ Երկնաւոր Թագաւորին ծը-
նունդը կ'աւետէին այն հովիւներուն՝ որոնք
իրենց անմեղ գառնակներուն հսկողութիւնը
կ'ընէին բացօթեայ դաշտին մէջ, եւ որոնց
հարստութիւնը հաւատքն ու բարութիւնն էր
միայն: Անոնք իրենց հաւատքով ու բարու-
թեամբ կ'ընդունէին աւետիսը, կը գոհա-
նային ու կը փառաբանէին ծնած Փրկիչը:

Թերեւս հարց տրուի թէ ինչո՞ւ հրեշ-
տակը հովիւներու նման պարզ մարդոց
ւետեց Փրկչին ծնունդը, ե ոչ թէ բարձրա-
տիճան անձնաւորութիւններու կամ աւելին՝
Մեսիայի գալուստը սպասող Հրեայ ժողո-
վուրդին:

Հրեաները անհամբեր կը սպասէին Մե-
սիայի մը գալուստին, որ կարող պիտի ըլլար
դիւրեւ ազատել Հռոմէական գերիշխանու-
թեան ծանր ու ճշտող լուծէն: Ուստի, իրենց
համար դժուար ըմբռնելի պիտի ըլլար այդ-
պիսի Մեսիայի մը ծնունդը Բեթղեհէմի ան-
շան այրերէն մէկուն մէջ:

Միւս կողմէ, իշխող դասակարգը՝ հըստմէացին, կը վախնար Մետիայի գալուստէն, իր ապահովութիւնը չվտանգելու մըտահողութեամբ միայն տարուած: Այս դասակարգի մտածողմեհրոն թարգմանն էր Հեւրոյդէս, Բեթղէհէմի մանուկներու ջարդարարը:

Հետեւարար, յստակ կը դառնայ թէ ինչո՞ւ Փրկչի ծնունդը Հովիւներուն աւետուեցաւ. անոնք, բնութեան մաքուր, խոնարհ ու հարազատ դասակներ, հետու քաղաքներու ժողովն ու մոլութիւններէն, իրենց պարզութեամբ ամենէն աստուածաւսմոյ արարածները նկատուելով, արժանի համարուեցան առաջին անգամ լսելու հրեշտակներու բերած աւետիսը եւ ողելորուելու երկնային սուրբ ուրախութիւններով, ցընծալու եւ բաժնեկից ըլլալու հրեշտակներու անպատում ուրախութեան:

Քրիստոնէական կրօնը ինքնին վերելք մըն է. նոյնինքն այդ օրինակը մեր Տէրը

տուաւ իր իսկ կեանքով: Իջաւ երկինքէն, մարմնացաւ Ս. Կոյսէն ու իր ամբողջ կեանքը վերելքի վերածեց մինչեւ Գողգոթա:

Իր ծնունդով նոր վարդապետութիւն մը եկաւ, Քրիստոնէութիւնը: Հակառակ պարզ ու աննշան ծնունդ մը ունենալուն, իր վարդապետութիւնը մեծ ու նշանակալից արդիւնքի մը յանդեցաւ: Իրմով՝ Աստուած կոտորելապէս կը ներկայանար մարդկութեան. իրմով մարդիկ կրցան զԱստուած ճանչնալ եւ վեր բարձրանալ: Իր ծնունդով նոր էջ մը, նոր հանդիսան մը բացաւ՝ որ մտայնութիւնները յեղաշրջեց ամբողջութեամբ:

Այս դիտութեամբ ու հաւատքով զօրացած բանանք մեր սիրտն ու հոգին նման այն պարզունակ Հովիւներուն եւ իմաստուն մոգերուն, որոնք տուին իրենց դանձերը, նըւերեցին իրենց ամենէն թանկագին ընծաները, եւ վերջապէս դժեցիկ իրենց պաշտած կուռքը՝ Եսը: Այսպէս միայն պիտի կարենանք հետեւիլ մեր մանկացեալ Տիրոջ բացած նոր ուղիին, ճշմարիտ վարդապետութեան՝ Քրիստոնէութեան:

ԱՂԱՆ ԱԲՂ. ՊԱՆԻՕԶԵԱՆ

Ճ Շ Մ Ա Ր Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

գիտն է հշմարտութիւնը

(Յովհ. ԺԲ 38):

Պապեաւորիկ Հռոմայեցի կոտավարիչը Պիղատոս, Հրեայ ժողովուրդին պնդումնէ՝ լուսն վրայ երբ ամբաստանեալ Յիսուսը կը դատէր, իմանալով թէ Գրիստոս աշխարհ եկած էր ճշմարտութեան համար վկայելու՝ հարցնուեալ էր. «Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը», լուսն ան շէր սպոյտած բեկու Յիսուսի պատասխանը ու շարունակած էր դատաւարութիւնը:

Պիղատոսի հարցումը հեռու էր արհաժամահանքի արտայայտութիւն ըլլալէ: Անոր լաջողած աշխարհային կեանքին մէջ բան մը կը պոյրէր: Գրիստոսի հետ դէմ յանդիման զալով, ալլ բանին յայտնութիւնը տեսաւ ան, բայց քաղութիւնը չունեցաւ գոյն րստանալու:

Պիղատոսի համար հարկ էր «ճշմարտութիւնը ծախած առնել» (Առակ. ԻԳ 23)՝ ալլ իտեղով, եթէ ան թիկունք կանգնէր Յիսուսի, իր աշխարհային կեանքին մէջ ունեցած պարտպնութիւնը լեցուցած պիտի ըլլար Քրիստոսով եւ ապահոված՝ վստահական ապրտանքով:

Դարեբերա ընթացքին, մտաորական անհատը տեսապէս փնտրած է ճշմարտութիւնը եւ ջանացած է բացատրել զայն: Ճշմարտութիւն ըսելով կը հասկնանք ծածկուած բաներուն երեւան զալը, զաղտնիքներուն յայտնութիւնը: Ալլ խօսքով, ճշմարտութիւն է այն՝ ինչ որ իրականութեան համապատասխան է:

Պիթակորաս թիւերու մէջ որոնած էր ճշմարտութեանց ակզբանքը, ան կը հաւատար որ թիւերու մէջ քողարկուած է իրա-

կանութիւնը: Պիղատոսի համար ճշմարտութիւնը կը կայանար աշխարհի ըմբռնումի ճշգրիտ զաղափարին արտայայտութեան մէջ: Քանի ճշմարտութիւնը կը բացատրէր ստաւկայի մը մասին մեր ունեցած քաղափարին կամ ծանօթութեանց փորձառութեամբ: Իսկ, հին կտակարանեան իմաստունների ճշմարտութիւն ըսելով կը հասկընային իմաստութիւն, ողջմտութիւն եւ բարձր մշակոյթ:

Գրիստոնէութիւնը ճշմարտութիւնը կը տեսնէ Գրիստոսի մարդեղութեան եղելութեան մէջ: Աշխարհի մէջ Աստուծոյ յայտնութեամբ, ճշմարտութիւնը ապրող իրականութիւնը դարձաւ: Ան որ կ'ընդունէ Քրիստոս, ընդունած կ'ըլլայ անդրադոյն եւ վերջնական ճշմարտութիւնը:

«Եւ եմ ճշմարտութիւնը» պատգամած էր Յիսուս, քանի որ Ինքն էր հոգեկան եւ իմացական այն լոյսը, որուն միջոցաւ միտքն կ'ապրող ենք ըմբռնել ու հասկնալ կեանքի իմաստը եւ տեղեկքը զաղտնիքները: Աստուծային իմանալի լոյսին շնորհիւ կրնանք թափանցել տեսանելի աշխարհներու իրականութեանց եւ իտրհուրդներու յայտնութեանց:

Յիսուս կ'ըսէր. «Որ անն զճշմարտութիւն քալ առ լոյսն»: Այն անձը որ լոյսի մէջ կը բնակի, հրաժարած կ'ըլլայ խաւարէն: Ան կ'ողողուի բանականութեան ճշմարիտ լոյսով: Ժան-Փաղ Ռուսոյի վկայուած թեմբ, «ճշմարտութիւնը բանականութեան աչքն է, առանց անոր մարդ կոչը է՝ մըլմարտութիւնը Գրիստոսէ ծագած լոյսն է»:

որ երջանկություն եւ ուրախութիւն կու տայ մեր Հողիին:

Ճշմարտութիւնը ոչ մըն է որ մեզ կ'ազատագրէ մեր մեղքերէն ու մոլութիւններէն: Ան Հիմնովին կը փոխէ մեր մտածելակերպը, կենցաղը եւ կեանքի հանգէպ մեր կեցութեանը: Ճշմարտութիւնը կ'ազնուականացնէ մեր հոգին ու կը սրբացնէ մեզ: Մեր անձերուն փրկութիւնը կ'իրագործուի ճշմարտութեան շնորհիւ: «Աստուած կ'ուզէ որ բոլոր մարդիկ փրկուին ու ճշմարտութիւնը ճանչնան» կ'ըսէ Պօղոս (Ա. Տիմ. Բ. 4):

Քրիստոսէ առաջ շատեր խօսած էին ճշմարտութեան մասին, սակայն անոնցմէ ունէ մէկը չէր մարմնաւորած ճշմարտութիւնը: Աստուած իր Միածին Որդին աշխարհ զրկեց որ ճշմարտութիւնը ցոյց տայ մարդկութեան:

Մեծ խորհողներ ուսուցած էին բարոյական ճշմարտութեան մասին, իսկ Յիսուսի ուսումները թէեւ բարոյականութեան լերումը եղան, բայց աւելին՝ իրմով հաստատուեցաւ բարոյական կատարելութեան իրողութիւնը: Յիսուս մեզ եւս կը հրաւիրէ վկայելու սոյն ճշմարտութեան երբ կ'ըսէ. «Եթէ դուք իմ խօսքիս մէջ կենա՞ք ճշմարտապէս, իմ աշակերտներս պիտի ըլլա՞ք, եւ ճշմարտութիւնը պիտի գիտնա՞ք, եւ այն ճշմարտութիւնը ձեզ պիտի ազատէ» (Յովհ. Բ. 31-32):

Ճշմարտութիւնը Աւետարանին անգին մարգարիտն է որ գիտակից քրիստոնէան կ'ըզձայ ունենալ իր կեանքին ամբողջական ուժովը: Պօղոս Առաքեալ, Փիլիպպեցիներուն գրած թուղթին մէջ կը խոստովանի թէ ինք որքան բան զոհած էր ճշմարտութիւնը գիտնալու համար: Ս. Օգոստինոս երկար տարիներու փնտռումէն ետք, ճշմարտութիւնը գտած էր փորձառութեամբ եւ խրատած. «Ճշմարտութիւնը դուրս մի՛ կ'անուէք, այլ ձեր մէջը, որովհետեւ ճշմարտութիւնը մարդու ներսն է եւ անոր հոգիին մէջ կը բնակի»: Ուստի, երբ մեր հոգին Աստուծոյ բնակարան դարձնենք, ճշմարտութիւնը զտա՞ծ կ'ըլլա՞ք:

Միայն ճշմարտութիւնը դնելը բաւական չէ, հարկ է նաեւ պահպանել զայն:

Կը պտտմուի թէ արձանագործ մը ուզած է ճշմարտութիւնը արտայայտել կնոջ արձանի մը կերպարանքով: Ան կը քաշուի իր աշխատանոցին մէջ եւ հակառակ ցուրտ օդին անընդհատ կ'աշխատի ճշմարտութիւնը նիւթին մէջէն ցուցնելու գաղափարը իրագործելու համար: Արուեստագէտը տըքնաջան աշխատանքէ ետք կ'աւարտէ արձանը ու կը յաջողի մարմնացնել ճշմարտութիւնը: Նորակերտ թաց կուէ արձանը հնթակայ էր ճեղքուելու: Արձանը սոյն վըտանգէն պահպանելու մտահոգութեամբ, արձանագործը կը մերկանայ իր հագուստներէն ու կը ծածկէ զայն՝ տաք պահելու համար: Յաջորդ օր, արձանագործին բաւրեկամները կը քողագործեն արձանը ու կը սքանչանան անոր արտայայտիչ ճշմարտութեան գեղեցկութեան: Երբ դայն կերտողին կը մօտենան շնորհաւորութեան համար, ցուրտէն սառած կը գտնեն անոր մարմինը: Արձանագործը ցրտամահ եղած էր իր մտքին յղացած «ճշմարտութիւնը» պահպանելու համար:

Այն անձը որ ճշմարտութիւնը իր կեանքի սկզբները կը դարձնէ ու ճշմարտութեամբ կը գործէ, հակամէտ է թշնամութեան եւ հալածանքի: Նախապաշարեալ միտքեր որոնք խաւարի մէջ կը գործեն, կը հարածեն ճշմարտութիւնը՝ որպէսզի իրենց մութ գործերը երեւան չելլեն: Անոնք ճշմարտութեան լոյսը կը յաջողին ժամանալ կաւոր կերպով խոփանել, բայց ի վերջոյ ճշմարտութիւնը կը յաղթանակէ ժամանակին միջոցաւ: Այս ուղղութեամբ որքան ճիշդ են Պօղոսի խօսքերը երբ կ'ըսէ, թէ «ճշմարտութեան դէմ բան մը չէք կրնար ընել, հապա ճշմարտութեան համար» (Բ. Կորնթ. ԺԳ. 8):

Քրիստոս ճշմարտութեան սիրոյն հաւրածուեցաւ խաւար Հողիներու կողմէ: Ան առանձինն պաշտպանեց ճշմարտութիւնը եւ ապրեցաւ միայն ճշմարտութեան համար: Ան գիտէր որ ժամանակը պիտի դար, երբ

ճշմարտութեան համար խաշը պիտի հանուէր Իր երկրաւոր կեանքի վտխճանին: Ան Աստուծոյ ազօթեց եւ ըսաւ. «Ո՛վ Հայր, սրբէ՛ զանոնք Քու ճշմարտութիւնովդ, քանզի քու խօսքդ ճշմարտութիւն է ... անոնց համար ես իմ անձս կը սրբեմ, որպէսզի իրենք ալ ճշմարտութեամբ սրբացած ըլլան» (Յովհ. Ժէ 17-18):

Քրիստոս իբրեւ ճշմարտութեան ուսուցիչ ճանչցուած էր բոլորէն: Նոյնիսկ զայն հալածողներ կը խոստովանէին թէ «Անիկա ճշմարիտ վարդապետ մըն էր, Աստուծոյ ճամբան ճշմարտութեամբ կը սորվեցնէր, մարդու մը հոգի չէր ըներ, քանզի մարդոց երեսարայտութիւն չէր ըներ» (Մատթ. ԻԲ 16): ● Քրիստոս ճշմարտութեամբ պործեց, ճշմարտութիւն վարդապետեց, եւ ասանաժախի իմանալի լոյսով պատեց մարդոց հոգիները:

Ներկայիս, որքան տակաւ կ'երեւի թիւր

այն քրիստոնէաներուն, որոնք հետամուտ են նմանելու Քրիստոսի եւ մարմնաւորելու ճշմարտութիւնը: Գժուճ հաշիւներ, անձնական շահեր պատճառ կը դառնան մեզի որ տեսնելով հանդերձ ճշմարտութիւնը, զայն սնտեսներ Պիղատոսի նման: Պիղատոս փոխյաւ ճշմարտութեան կողքին դիրքաւորուելու և մարդկութիւնը զինք ամբաստանեց ճշմարտութիւնը ոտնակոխած ըլլալուն համար: Ժամանակը երեւան կը հանէ մեր շար մտածողութիւնները եւ խաւար գործերը: Պիղատոսի նման ճշմարտութիւնը անտեսելով՝ յմեթենք զԱստուած. ընդհակառակը, մեր բարիքին եւ յաջողութեանց համար բղձանք ճշմարտութիւնը եւ խոր համոզումով Սաղմոսերգուն հետ աղօթենք. «Առաքեալ, Տէ՛ր, զլոյս քու եւ զօճը՝ մարտութիւն քո, զի առաջնորդեսցեն ինձ, եւ հանցեն զիս ի լեռոն սուրբ եւ ի յարկս քո» (Սաղմ. ԽԲ 3):

ԲԱՆԳԷՆ ՎՐԴ. ԹՕՓՃԵԱՆ

Վ Ա Թ Ս Ո Ի Ն Ի Ս Ե Մ Ի Ն

Վաթսունի սեմին՝ կեցած եմ արդէն,
Գլուխս պսակուած արծաթովն աշնան,
Հոգիէս կ'անցնի ասեղ առ ասեղ,
Մըսուք մ'անսովոր,
Իբրեւ նախերգանք մօտեցող ձրմբան:

Թըռչունի քեռով քըռան ու գացին,
Օրերն իմ ազուար,
Հովերը առին պըտուղներս ամէն,
Թարմ ու հոտառատ,
Որոնցմով այնքան հարուստ էր այգիս,
Դեռ անցեալ ամառ:

Մութերուն ինկան ըզճանքներս կրակ,
Ուտիչն օրերուն կերաւ նըրաքիւս,
Հաւատքիս աստի՛ն:
Հագիւ կը յիշեմ պարմանն ազարծի,
Որ երազներուս դուռնէն ոսկեսար,
Տակաւին երէկ կը մըռանէր աշխարհ:

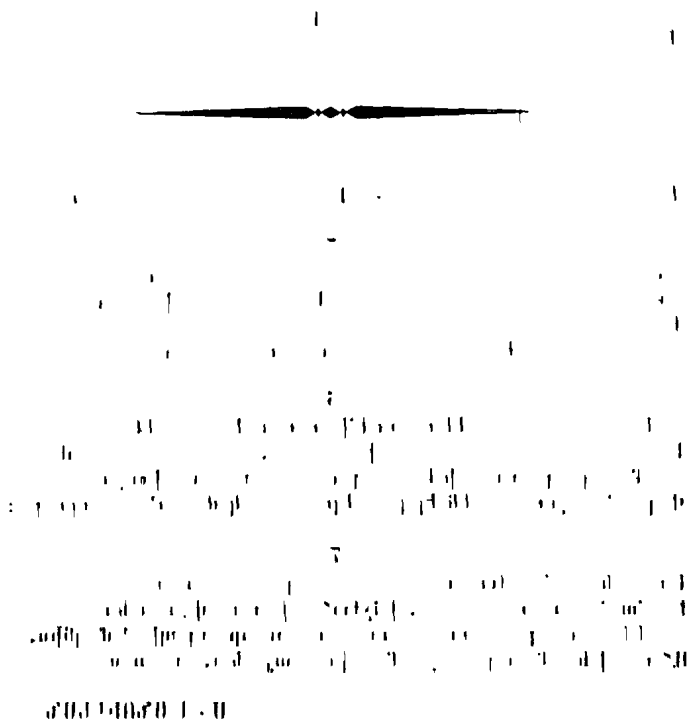
Բարի էր սիրտըս,
Ու բաշխեցի գայն, հեռու եւ մօտիկ
Մարդերուն բոլոր,
Ձեմ ցաւիք բնաւ տուածիս համար,
Հոգին բաշխուելով կը հարստանայ:

Ցաւ կայ հոգւոյս մէջ, բարակ ու փըխրուն,
Որ վաթսունէն վերջ,
Խուլ որոտում է մեր ականջն ի վար,
Երբեմն կապար,
Մեր ոսկորներուն, սըրտի պատնէշին:
Վիշտերը անգամ այլեւս չունին,
Խըռովքն իրենց հին:

Խըմուած է գինին,
 Բաժակներու խոր կը մընայ մըուր,
 Սիրտս նըման է քերթողի սարդին,
 Որ ինքզինք կ'ուտէ գերեզման չիջած:
 Ու կը պատրաստուիմ մեկնիլ աշխարհէն,
 Կարօտը որուն չայրեց գիս բընաւ:

Եւ թարթիչներէս կը կաթի հիմա,
 Երազ ու թրթիւ, շուփերուն մահուան,
 Ծառէն վար թափող աստղերու նըման,
 Եւ ձեռք մը գաղտնի լարը կ'արձակէ
 Մեծ վարագոյրին:

ԵՂԻՎԱՐԿ

Ք Ա Ռ Ե Ա Կ Ն Ե Ր

1

Եղերովը սահմանն ըլլար, հուսկ սահմանն իմ աշխարհին,
Փութկու վանքը դռ՛ուր ըլլար՝ առաջնորդող երկինքին,
Ես մեծնայի գիւղի գաւակ՝ պարզ ու բարի, մըտերիմ
Կալին-կութին, հօտ-արօտին, ծառին, արտին ու ցանքին:

2

Ի՞նչ շահեցայ ես բարձունքը մագըցելու տաժանքին,
Ա՛խ, կատարը այնպէ՛ս աղուոր ու լուսաւոր կը թըւէր,
Արշալոյսի շողերուն տակ, այնպէս թովիչ էր հրաւերն,
Կարծես թեւեր ալ ունէի, տըրուած ինծի Պատրանքին:

3

Ի՞նչ շահեցայ բարձունքն ի վեր մագըցելու մարմաջէն,
Ահա Օրը կ'իբրկնանայ՝ հագիւ հասած եմ լանջին,
Բարձրէն դեռ մերթ թովիչ ձայներ կը հասնին իմ ականջին,
Բայց ոչ կըրնամ ա՛լ բարձրանալ, ոչ վար իջնել այս լանջէն:

4

Ի՞նչ շահեցայ ես գիրքերէն ու միտքերէն խորախոր,–
Տիեզերքը սահման ունի՞, անսահման է հունն անոր,
Ժամանակը ըսկիզբ ունի՞, վախճան ունի՞ միթէ ան,–
Ուրկէ սկսայ՝ հոն եմ նորէն.– Ոչ մօտ է վերջն ու Սահման:

5

Ամեն մարդու կեանքը արդէն՝ ցաւի բաժակ է յորդուն,
Ոմանք անգուն, ոմանք անտուն, եւ ամէնքը անխրնդուն.
Ո՞վ է բերեք-նետեր ըզմեզ այս Ափերին, անայլայլ
Լրբեր է մեզ ու հեռացեր որ յօշոտենք մենք իբար:

6

Ամեն եկող կը բերէ հետն իր Միջոցն ու ժամանակն,
Անհատէն դուրս՝ անոնք չունին իմաստ, արժէք, նշանակ.
Ամեն մեկնող կը տանի հետն իր ժամանակն ու Միջոցն.–
Վերջին հաշուով մէկն երկու մեթր է, իսկ միւսը՝ մի ակնարկ:

7

Ետ կը նայիմ հիմա ես, ուրկէ՞ սկսայ, ո՛ւր հասայ,
Ինչա՞նք երազ ու մուրազ, ինչա՞նք վիշտ ու վէրք տեսայ.
Կեանք, Հազարան դու բըլբուլ, ափսոս որ ա՛լ պիտ' մեկնիս,
Ա՛խ, ով հասնի այս կայանն, պիտ' նայի ետ, ափսոսայ:

Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ

ԱՆՏԻՊ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ն Ա Յ Ա Պ Ե Տ Ռ Ո Ւ Ս Ի Ն Ե Ա Ն Ի

ԼԱՄԱՌԹԻՆԻ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՄՏԱԾՈՒԹԻՒՆՔ

ԶՄԱՐԴՈՑ ԱՌ ԼՕՌՏ ՊԱՅՈՒՆ

Ոգի՛ դադտահետ, որոյ դեռ յաշխարհ չէ ծանօթ անուն,
Ո՛ մահկանացու, կամ գինչ եւ իցես, այս կամ զուարթուն,
Ո՛ վ ոգիդ Պայուրն, ոգի՛ գիշխանաց եւ կամ բարերուն,
սիրելի են ինձ տաղք քո մրրկեալք որոտահնչիւն,
որպէս սիրելիք շանթից շառաչիւն, փոթորկաց չչիւն,
հրք միախառնեալք՝ մրրիկ ահագին ըստ ուղիսից գեղուն,
աղջամուղջք քեզ բոյն, իսկ սարսափ համբուն՝ քեզ ի տէրութիւն:
Քո՛ պէս եւ արծիւ՝ պարեխիցըն պետ՝ ի հարթ ի վայրաց
փախչի, չկամի, ըստ քոյոց բարուց, բայց դժուարս լերանց
դսպիտակացեալսն ի ձմերանէ, եւ զշանթահարեալս.
նաեւ զծովափունս, յոր բեկորք լուդին ցախջախեալ նաւաց
կամ զսեւորակն դաշտի լայնութիւն, շեղջ փուռ դիականց.
այն ինչ թռչնիկ զիւրոց մնչեալ զաղէտից,
բոյն կերտէ իւր՝ առ գետափամբ ծաղկալից,
նա ի բարձրաբերձ յԱթոսեան գլխոյն ի ստոր սրացեալ
յանդնդոց վերայ զիւր բոյն առ կողիւք լերանց առկախեալ,
անդ կայ անընկեր, մօտ կիսակենդան մարմնոց յօշեցեալ,
յորոց սեւորակ կաթեն չիթք արեան ի ժալիցըն ի վայր,
եւ յորք 'ւ ի կառաչ որսոցն ի մագիլս՝ գտեալ սրտի դիւր,
օրեալ ի մրրիկէ՝ զանոյշ քնով գայ ուրախ եւ անդոյր:

Եւ դու, Պայուրն, օղածախրող հուդկահարիդ համատիպ,
թառաչք թախիժք յուսակտուրք՝ են քեզ յաւաչ դայլայլիկ.
քեզ ի զբօսանս գրես զչարիս, մարդիկ են քեզ միշտ ի զոհ,
եւ ակն քո գերթ սատանին՝ խոր անդնդոյն է չափող.
եւ քո հոգի յայն ընկլուզեալ, հեռի ի քէն Աստուած ու օր,
յուսոյ ետուր՝ ապագայից՝ հրաժեշտ յաւերժ կամակոր.
արդ իբր զնա գահ պետութեան քեզ կառուցեալ ի մըթան,
անյաղթ ոգի քո պոռոտայ տաղերգութեամբք գութաբան՝
ձաղէ, եւ քո ձայն գեղգեղեալ երգ եւ նուազ տարտաբան,
տաղես ներբող, փառաւորել զվիհըն գտակ չարութեան:
Բայց զի՞նչ քեզ չահ, մըցիւ ընդդէմ ճակատադրիդ նախակարգ,

եւ զի՞ զօրէ առ բաշխ բաղդին՝ նեղ հորիզոն չըջափակ,
մի՛ ըզքո գաշս, մի՛ եւ զմիտս իսկ՝ հեռի ածեր տարապարտ.
ամենայն ինչ անդըր քան զայն փախնու, ջնջի, շիջանի,
յայսքան ի վայր կոպարափակ շնորհեալ է Տէր քեզ տեղի:

Իսկ թէ որպէ՞ս, եւ առ իմէ՞ս ո՞ր գիտիցէ. արարիչն
հրգօր ձեռացն եհան թափեաց մարդ ու զլրութիւն աշխարհին.
զիւրդ ի մեր ցանեաց ի դաշտս փոշի. կամ զամպ եւ զլոյս
ի՞նչ սերմանեաց ի մէջ օդոց. ինքն գիտէ. շատ է այս:
Քանզի նորա են տիեզերք. իսկ մեր այս օրս է միայն,
եւ զի մարդ եմք, եւ ժպրհիմք գիտուն լինիլ յամենայն,
այս մեր յոճիր գրի անջինջ, զի մեր քնութեան այս է բան
անգիտանալ, եւ ծառայիլ: Ո՞վ Պայուրն, խիստ է այս բան,
շատ ի յաւուրց հետէ եւ ես զիրացդ էի երկուական.
այլ զի՞ իցէ ի ճշմարտէն ընդ կրունկն դառնալ ապարան,
համայն պատիւդ առ Աստուծոյ է, զի նորա ես գործած,
զի ծանիցես եւ պաշտեսցես զքո գիտութիւն գերազանց.
եւ ի կարգի տիեզերաց խուն շամանդաղ շաղփաղփուն,
զքո ազատ արկցես զկամս ընդ խորհրդովք Գերաբուն,
իմաստութեան նորա ծանօթ լինել եւ տալ նմա փառս
լոկ գոյութեամբդ. ա՛յս է ահա, սոյն քո վիճակ համարուն:
Հապա՞ հեռի ի քէն բողոք. նա՛ խոնարհեաց մո՛ւտ ընդ լուծ
զոր խորտակեալ զայր քեզ ի միտ. է՛ջ ի դասէ սաստուածոց,
յո ժպրհեցար վերամբառնալ. զի ամենայն է բարի,
եւ ամենայն է գեղեցիկ յիրում կարգի եւ կայի.
զի առ որով ի յանգոյից զանհունն համարուն ած ի գոյս,
չնչին կայտառ արժէ զաշխարհս, ամենայն է միոյն գործ:

Բայց դու ասես թէ այս օրէնք հակառակ կայ քում կշիռ,
եւ առ քո աշս համարի այդ իբրեւ ցրնորք անտեղի.
Հաղք քեզ թուի, յոր միտ մարդոյ յամենայն քայլ սայթաքի.
խոստովան լեր Պայուրն, մի՛ զայդ մի՛ առնուցուս ի քրնին.
նա՛ եւ իմ բան իբրեւ զքոյդ ի մէջ ի մութն եղեալ ի ճոխ,
քեզ ի պարպել զանմեկնելիս որ յաշխարհի՛ չեմ կարող:
Այն որ արար դտիեղերս՝ նա քեզ զորպէ՞սն առասցէ.
այլ եղո՛ւկ զիս, քանի հափեմ զանդունդ գիտել ցորչափ է,
այնչափ մատնիմ ի խոր կորուստ (ի ջինջ լոյս զիս ո՞ր հանցէ):
Աստ ի ստորինս ցաւք զցաւոց կալեալ գնան միմեանց հետ,
օր ընդ աւուր փոխանակեալ, վիշտք ընդ վշտաց դառնաղէտ:
Չափեալ բնութեամբ, անչափ ի յիղձ, մարդս ի գահէն աէրունեան
արտասահման, զյիշատակ պահէ զնախնուոյն փափկութեան,
թերեւս իցէ անժառանգել ի վաղեմի յիւր փառաց,
զի զկորուսեալն երանութիւն պահէ ի յուշ անմոռաց.
գուցէ ըզձից իւր խորք անհուն գուշակ նմա ի հեռուստ՝
տան իմանալ զհանդերձեալ վիճակին իւր զաւագոյթ,
թէ անկատար եւ թէ անկած, խորք խորհրդոց է մեծաց,
մարդ ի բանտի զգայութեանց յերկրի մատնեալ նապանաց,
գերեւոյ զիւր սիրտ գիտէ ի բնէ յազատութիւն արարած.

եղո՛ւկ նմա, երանատենչ՝ կամի կշռել զտիեզերս,
աչք կարճատես: Սիրել կամի ի սէր յաւերժ, այլ որպէ՛ս,
սիրելին իւր է գիւրաբեկ եւ ցնդելի հողոյ պէս:
Մարդ ամենայն է համատիպ արտաքսիւթն յաղենայ,
այն ինչ վարեաց զնա հաստիչն ի փափկութեանցն եղեմայ,
չարատես աչք ի չափ առեալ, զդէզ աղէտիցն զկոպար,
արտօսր ի յաչս առ արգելեալ դրօշն զյարկ իւր արար:
Յաստուածայնում ի բնակութեանն հեռաստանէ լուաւ ձայն,
զներդաշնակ հառաչանացն՝ որ զսիրոյն յաւիտեան,
ղերգ երջանկաց, զհրեշտակաց ներբողանի որբերգեան,
որ յկատուծոյ հանգուցեալ ծոց՝ գովեստ նմա միշտ կարդան.
բանի ապա քեցեալ յերկնից յաշխատայոյր ի ճգունս
ակն դարձոյց ահաբեկեալ զահապիժէ յիւր աղունս:

Վա՛յ է նմա որ ի խորոց տարագրութեանս այս վայրաց,
զանուշաձայն լըսէ նուազ զիւր անրջեալ աշխարհաց.
մինչ զկարծեալն զայն օշարակ մտացածին ճաշակէ,
իւր բնութիւն հեռի յէից՝ յանգոյ ցընորս ճարակէ՝
թափ խոյանայ ի գոգ տեսլեանց ի կարելեաց բաջաղանս,
էջն են անձուկք ընդ սահմանս, իսկ կարելիքն յանաս՛մանս.
ոգի տարփմամբն ինքնակերտէ անդ իւր ի յարկ ըստ կամի,
ուստի առնուլ խոկայ յաւէտ՝ հանճար եւ սէր կենդանի-
յովկիւնոս գեղեցկութեանց՝ եւ ի լուսոյ յանհատ վայր
մարդ ծարաւեալ միշտ գովանայ իբր ի յաղբիւր անսպառ-
եւ յայսգունակ ցնորից խոկմունս միշտ ինքնախաբ զակատեալ
ոչ եւս ապա իցէ հնար անձին յարթունս ծանօթ կալ:

Հա՛պա ահա՛, ա՛յս քո բաժին. այս է եւ ինձ վիճակած.
արբի եւ ես իբրեւ դքեզ զառ ի թունիցն խառնած,
նաեւ իմ աչք իբրեւ գթոյդ, ոչ տեսանեն թէ՛ եւ բաց.
ինձ ի զուր ել այց եւ խնդիրս զտիեզերացն անուանէ,
ուռ ամենայն բնութիւն հարցի զնորա պատճառն ի բնէ,
եւ ամենայն արարածոց, զի՞նչ գիտիցին զվախճանէն.
ի խորատակս անդնդասոյդ իմ միտք խոկան ի զինն,
ի հիւլէից ցարեւ ելեալ եւս խնդրէի իմ բանին,
յառաջեցի ընդ դարս ամէն մինչեւ ի սկիզբն աշխարհին,
էր զի զծով անհուն հատեալ գետնոց մատեաց հարց ՚ի փորձ,
բայց տիեզերք առ այր հպարտ մատեան ինչ են փակ եւ գոց,
մերթ կամեցեալ գուշակ լինել տիեզերաց անկենդան,
հոգւով փախուստ իմ տագնապաւ ի գիրկս առեալ ի բնութեան,
կարծես լաւ իմանալ ինչ յայնր ի լեզուէն համր-անբան:
Ուշագիւր լեալ օրինացն այն՝ որ տայ զերկնիցն շրջան,
աչացս ուղղիչ յայն լուսատարր դաշտին էր խելք նիւթոնեան,
ըզպետութեանց խորտակելոց զաճիւնոյն միտք իմ խոկան.
անդ էր Հովովմայ զիմ տեսանել զվայրէջս յիւր սուրբ դամբարան,
եւ զարբաղեալ ոգւոց ցուրտ կայս խռովել յիւրեանց հանգստեան,
յափ կշռեցի զփոշի մատնոց զքաջաղանցն համօրէն,
ամբարտաւան հարցի հողոյն. Ո՞ւր անմահ կեանքն յոր աստէն

մահականացուքս ամենեքեան տենչիւ մեծաւ փառաքին: Զի՞նչ ես ասեմ, ակնկառոյց լեալ առ մահճօք հիւանդին, ի գիւտ նորա հայէի ես ի նորա աչս մթադին. յայս ի կատարս թղպայորդեայս անցնդելի աղջ միգաւ, յայս ի կոհակս ակօսահերձս յարախոռով մրրկաւ, խիզախէի կոչել ի մարտ զամէն տարերս վոհմակաւ. եւ նմանեալ Սիրիլլային այն ինչ յաշխոյժսն մոլէր, համարեցան զէից բնութիւն հիանալի զայս թատեր թողուլ զանձնէ իրբեւ վիժած զպատգամաց ինչ բաներ: Ինձ սիրելի խորամխիլ ի մշտապատ ի մըթար, այլ ի նանիր յանդորրութեանն, եւ ի զայրուկս վայրապար խնդրել է՛ր ինձ զմեծ խորհուրդ, այլ հասանել չէ՛ր հնար: Յամէն տեղւոյ զԱստուած տեսի, բայց թէ զի՛նչ է՛ չիմացայ, տեսի զբարին, տեսի զչար, ո՛չ խտրոցաւ զատեալ կայ, այլ ինքնաբեր եւ յանխորհուրդս զերթ բաղդովի ամացեալ, չարն անդանօր տեղակալեալ ուր էր բարւոյն պատշաճ կալ, ո՛չ ատիկեալ հասու լինել ժպրհեցայ ի լուտանս, ձայն բարբառոյս բաղխեալ ի յարկս ի կարծրանիւթս եթերեանս, փշրեալ ցնդէր, ո՛չ ժամանեալ ընդ բաղդին գալ ի մրցանս: Եւ եղեւ օր, զի սուպեալ իմ յաղէտս անձին ի դժար, թախանձեցի յոյժ հառաչմամբ եւ արտասուօք զերկնիցն հայր, եւ ի բարձանց ի ծոց իմ էջ նշոյլ լուսոյ մթնալած, բուռն արար ինձ օրհնել զոր ինչ այժմ իսկ էի անիծած. իսկ ես հլու լեալ անպայքար՝ շնչոյն որ յիս գայր աղդէր, եկեալ առնոյր միտ դովեսաի զիմ զկիթառ նուազել:

«Փառք քեզ Տէ՛ր, այժմ եւ յաւէտ բա՛ն անվախման,

կամք գերաբուն,

անսահման չեմ անծանօթ ներկայութեանդ, եւ լոյսն այգուն է քարոզ քո էութեանդ: Արարչագործ շունչդ յիս իջեալ յոյճնչէ՛ տեառնդ առաջի յէից եմ ես կարգ երեւեալ: Ըզգո՛ւ ձայն, չեւ լեալ ծանօթ իմոյ անձին, վաղ ծանուցեալ, քառուցեալ հասի առ քեզ կալ առ ի քո դուռս, Ա՛մենակալ: Ահա՛ ես. այլ ո՞ւր արդեօք, փռչի քեքեւ հեշտ յօղ ցնդեալ քանի՞օն անհուն խտրոց, ո՞ւր չափեսցէ գոր ի մեր մէջ. ես ի քեզ ունիմ զիմ շունչ վաղանցական ցաւուրցս ի վերջ: Յանգեալս ինձ ըստ քո հանոյս ձեռակերտեալ զիս յաշխարհի, զի՞նչ պարտիք էք քո առ իս չեւ փչեալ յիս շունչ կենդանի: Ո՛չ յառաջ եւ ո՛չ յետոյ. փա՛ռք գերագոյն քո խորհրդոյն, որ արար զամէն յիւրմէ, այլոց պարտ գոյ չէ՛ ինչ մարքուն: Խրախացի՛ր ձարտաբապետ ընդ ձեռակերտս քո հանճարոյն, որոյ ես առ ի լրումն անեղծ կարգին կամ հաստատուն: Հրամա՛ն տուր, դի՛ր եւ կարգեա՛, եւ ի ժամու եւ ի տեղւոց, ուսա՛ ինձ առ ի քո փառս քանի՞ աւուրք եւ ո՞ւր իմ տուն, յայնժամ զիմ գոյս անբողոք ոչ զոք հարցեալ կարգ զիւր կալցէ, ինքնաշարժ, լոկկ մնջիկ որպէս զգունդս յոսկւոյ ջրնցէ, որ յանչափ քափուր ի վայրս գիտ հետոցըդ գամ սիրով, առաջնորդ գեովանիդ կալեալ իւրեանց միշտ անվրդով:

Եւ ես իսկ իբր զնոսա եկից ցոր վայր աջ քո ածցէ,
 քէ եւ լոյս գին հեղձուցէ, կամ յամպոց մէջ մահ ինձ հասցէ:
 Թէ յընտիր ես քեզ գայցեմ լուսաւորել զմութն աշխարհաց,
 ցոլացեալ, գոր յիս հեղեղ հրաւիայլ լուսոյ կայ ամբարած,
 սրացայց, շուրջ ունելով ի ճանաչեղ արբանեկաց,
 միաբայլ անցեալ գնացից յերկնիցն ի դաշտ համատարած:
 Թէ ի բաց զիս տարագիր հանցես հեռի ի քոց դիմաց,
 իբր գեղղ անարգ մատնեալ յոչընչից եզր վաղամոռաց,
 կամ որպէս նուրբ շամանդաղ ի խուն հողմոյ աստ անդ քերած,
 զոհացեալ զիմ վիճակէս, զի ամենայնն է քո գործած,
 երբամ ես, երբամ ընդ բնաւ, յինէն քեզ տար շուրջ յարգանաց.
 Եւ հանգէտ սիրով վարեալ ի կատարումն քո օրինաց,
 սինչ յեզերս ոչնչութեան մըմնջեցից. Փա՛նք քեզ, Աստուած:

Մի՛ յայդչափ, մի՛ եւ ի խոր, ո՛ր խօյ ծնունդդդ հողոյ,
 այծմու վիճակս իբր առեղծուած, վախճանս հանգէտ խորհրդոյ,
 նման եմ, Տէ՛ր, գիշերայնոյ լուսացայտիչն այն գնդոյ,
 որ ի մթնայ յաղուոյ կայեալ իւր ռդեցոյց սուրբ զայ քո,
 ի մի դիմաց ցոլացուցեալ զշառաւիղս լուսոյ,
 իսկ ի միւսմէ պարապատեալ մութ ստուերօքն է մահու:
 Մարդս է չուառ կէտ միութեան դիմամարտիցն անհնից
 գոր կարողն աջ Աստուծոյ միացայց, յանգաւորեալ ի մի գիծ:
 Թէ էր ինձ այլ վիճակ տուեալ, քերես էի՝ դոյզն ինչ լաւ,
 եթէ էի... այլ այծմ կամ, որպէս եւ Տէր կամեցաւ,
 եւ յանտեսից երկրպագեմ աստուածականդ պատմառի.
 փա՛նք արարչիդ, գոր արարեր՝ լաւ է բնան եւ բարի:
 Այլ դառնացեալ ծանրաբեռանց իմ շղթայիցս երկաթի.
 դիմամրցումն քեզեալ ածեն զիս ի վիրապ ոչընչի.
 ի մութ գիշեր ո՛հ խաթխաթեմ դաժանաբայլ ի յուղի,
 չեմ ինչ տեղեակ քէ ուստի գամ, կամ յո՞ւ այս առա զիս տանի:
 Ի գուր յիշեմ զանցեալ զկեանս յորս էի ես պատանի,
 իբր ռդխաջուր պղտորառնոյ յակն իւր գնալ մեպեցի:
 Փա՛նք քեզ. վիճակ չարաբաստիկ զիս առ յընդեր ի ծննդեան,
 աջ քո հօր էառ զիս յինքն գերթ կենդանի ինչ մական,
 գրշուառութեան ետ ինձ ուտել պատառ ի քիրտն ՚ի կական,
 եւ պաւքելոյս ի գովացումն տուաւ ինձ ջուր բարկութեան:
 Փա՛նք քեզ Աստուած կարդամ առ քեզ. իսկ դու հիգոյս ոչ լսես,
 հայիմ յերկիր ակնկառոյց լեալ ակնապիշ խառնատես.
 խնդրեմ յերկինս ո՞ւր է այն օր, յորում արդար դու դատես,
 բարձեալ է այն տէր իմ Աստուած եւ այս իսկ է ինձ յաղէտս:
 Փա՛նք քեզ. յանցանս զանմեղութեամբն արկեալ քո սուրբ աչք
 [դիտեն.

գէթ ընդ երկնաւ մի ոք լինէր յորոց ոչինչ յանցանքն.
 դու ես որ մեզ հինքն գաւուրցս բազմադեպեան զհիւսկէն,
 նորա հոգի էր ինձ հոգի, նա՛ւ ես՝ ի կեանս համօրէն:
 Իբր պտուղ ինչ տարածամ խակակթեալ յիւր ռստոյ՝
 տեսի գնա վաղ քան զիւր օրն կորգեալ բառնի զիմ ծոցոյ.
 ո՛հ, այս հարուած, գոր կամեցար ծանրաբեռնել յիմ վերայ,

յամբագնաց սիգաններ, խոցոտել զիս յամխրնայ,
ի հոգեսպառ ժամրն մահուն էր նկարեալ իմ բաժին,
տեսի գայաջար սիրոյ նորա որ ընդ մահուն կուռէին:
Տեսի յաչկունսն աղօտալոյս զամպար կենաց մօտ ի վերջ,
նր ետ ընդ ետ նուագանայր, մահուն հարեալ ի կեղերջ.
բայց շունչ սիրոյ ազդէր ի մա գոգցես ոգի գորութեան,
արեւ, միւս եւս ինձ օր շնորհեա՛ ասէի գոր ամենայն:
Որպէս յանցեալ ո՛ք դատապարտ ի բանտ արկեալ ի մթան,
կենօք իջեալ ի խաւարչուտս՝ ուր մեռելոցն է կայան.
առ վերջալոյս կացեալ ճրագով ի տեսանել գոր վերջին,
եւ խոնարհեալ յայն ի զամպար հայի ի լոյս խաւարին.
պինդ կամեցայ ունել զոգի մինչ գերթ շոգի մա ցնդի,
եւ յետ վերջնոյ հայեցուածոյն ի գիւտ նորա նեպէի.
Տէ՛ր իմ Աստուած, այս իմ քառաչք ի քոյդ իսկ ծոց սլանայ,
իմ ընդ նմա յոյս համօրէն յայս աշխարհէս ուծանայ:
Յուսահատեալ կամ արդ, քո՛ւղ ինձ, հայեցողիցի ես բանիւ,
յանդգնեցայ, մեղայ, զղջա՛մ. փառք քեզ ո՛ր Տէր գերագնիւ.
գրուր ի հոսել, գեղղմն ի շնչել, գոթ յայրել արարեր,
ի նոյն նաեւ գմարդ հաստեցեր անդարձ վնոռվ ի կրել:

Ես կատարող գտայ բարւոք բուն անողոք օրինին,
անմեղկ բնութեանն յանգագայից հլու եկաց հրամանին,
իսկ ես միայն ընդ հարկին լեալ ծանեայ գեեզ Աստուած իմ,
սիրապատար քեզ նուիրեմ յաղիկամիս գկեանս իմ:
Միայն հլու իմաստնաբար ես եմ քեզ Տէ՛ր բարերար,
միայն ես եմ որ ախորժիմ ի սուրբ բանից քոց վնար,
ինձ խնդութիւն հպատակիլ յամենայն ժամ յամեն վայր
սուրբ օրինացն այլ եւ կարգին, զոր յիս կարգեալ Տէր արդար:
Յիմ վիճակին երկրպագեմ իմաստութեանդ գերագոյն,
սիրեմ գկամող թէ եւ իցեմ ի չարչարանս ցօր մահուն,
փա՛ռք քեզ Աստուած, փառք քեզ, հա՛ր զիս, յոչինչ վարեա՛ զիմ
[հաստուած,
այլ ձայն լալեաց ո՛չ լուիցես, բայց թէ գայս. փա՛ռք քեզ Աստ-
[ուած»:

*Այս ձայն նուագաց յերկնային կամար ելեալ ժամանեաց,
փառս մատուցի երկնից արարչին, զայն ինձ նա շնորհեաց:
Այլ լռեա՛ կիթա՛ռ, եւ դու՛ յոյր ի ձեռն է սիրտ դիւրագգաց,
Պա՛յուրն, եւ արի՛, երգեա՛ դու նուագս իբր ուղիս յորձանաց.
զհանճար մասց՝ լոյս ճշմարտութեան եղ ի մեզ Աստուած,
բարձրացո՛ր յերկինս զձայն քո ժպիրհ, երգիչ դիւրագգաց.
նոյն իսկ էն անբաւ արկցէ ի դժոխս զերգ քոց նուագաց.
Օ՛չ թէ քո ձայնիդ չող ինչ յերկնայնոյն ազդեալ ի բոցոյ,
իջցէ ի դժոխս հարկանել ի ստուեր խաւար քո ողորոյ,
երանի՛ թէ քո սիրտ շարժեալ ի սուրբ աշխուժից թափոյ,
մեղկեացէ զքեզ լինել ի խնդիր քո յատուկ բարեւոյ:
Շառաւիղ լուսոյ իջեալ ի բարձանց ցրէ զխոր գիշեր,
եւ ծաւալեացես ի մեզ զոր ի քեզ լոյս պայծառ առեր.*

յանկա՛ր՝ ըն քնար մեղկեալ յարտասուացո՛ւ՝ ընդ ձեռքդ երգէր
 զերգս եղերականս՝ վշտաց քոց ցուցակս, եւ զողբիլ շարժէր։
 Երանի՛ թէ՛ քո ի խոր անդնդոց մթին ստուերաց,
 թօթափեալ զթեւս անկելոյ դիմիլ է՛ր վերելակել։
 Եւ առ աիւ ուղղեալ շաւիղ լուսաւոր ի սիրտ խանդակաթ,
 է՛ր քեզ գտանել տեղի բնակութեան, ո՛ր չարեաց մակարթ։
 Ո՛չ բնաւ երբէք ձայն արձագանգաց վերնոյ խորանին,
 եւ ո՛չ ոսկենիւթ քնար զոր նոյն տէր ի լսել կամի,
 ո՛չ սրովբէական անմարմին դասուցն ախորժ մեղեդի,
 եւ ոչ որ այլ եւս իցեն գերազանց գեղգեղմունք ձայնի,
 տօնի երկնայնոց չլինեն պատճառք նման քո դարձի,
 քա՛ջ լեր, վստահեա՛ց, ո՛վ անկեալ որդիլ աստուածեան զարմի,
 դրոշմա՛ր ի ճակատ անջինջ զկնիք վերին քո տոհմի։
 Եւ այր որ տեսցէ ի քեզ ծանիցէ գհնտ նշուլի
 երկնային լուսոյն անաղօտաբար որ ի քեզ փայլի։
 Ո՛վ արքայ երկնոց անմահ հանդիսից, ծանօթ լէ՛ր անձին,
 զերկրանս, զլուսանս թողցես ի բաժին որդւոց խաւարին։
 Պի՛ ինչ համարեր զյարգանս ինկանուէր որ քեզ աստ ձօնեն,
 չիք փառաց մնալ, յոր վայր ո՛չ գոյ հետք առաքինութեան,
 ե՛կ մուտ ի քո կարգ, յառաջին փաղփիւնդ, ի դաս մաքրութեան,
 ուր անմեղ մանկտին փառաց եւ լուսոց՝ շնչովն աստուածեան,
 նոր ի կեանս եկեալ ըստ կամս Աստուծոյ հրճուին եւ խայտան։
 Գնոսա հաստիչն Աստուած կացոյց յերկրի, ի փառաբանել,
 եւ ի հաւատալ, եւ զիւրեանցն Աստուած՝ սէր անկեղծ սիրել։

Ա Ռ Ե Լ Վ Ի Ր Ա

Այո՛, մըմնջէ տակաւին Անիօ զքաղցրագոյն անուն Սինդեայ
 ի լուր ժալոհցն Թիպուրայ. Վօքլիւզ առ ընկալաւ զլաւերայն
 անուն տենչալի, եւ Փեռար զԵղիոնովրայն մըմնջեսցէ
 յաւերժ ի լուր հանդերձեալ դարուց։
 Երանի՛ր՝ գեղեցկութեան որ պաշտի ի բանաստեղծէն։
 Երանի՛ր՝ անուան զոր նայն յերգ էառ։
 Դու որ ի ծածուկ առնուս զպատիւ ի պաշտամանէ նորին,
 մարդ է, եւ կարեն դու մեռանիլ, այլ նա թողու իւր սիրելւոյն
 պանծահ ինչ կեանս ի հանդերձելումն, եւ տարփաւոր
 եւ սիրունի յոգւոյն ի թեւս ելանեն հանգունատիպ
 ի թուրչա՝ առ անմահութիւնն. օ՛չ թէ իմ թռիչ
 արագ եւ թեթեւ հարեալ ի մրրկէ, գոհութիւն հողմոց
 քաղցրագունից, ժամանել կարէր ի նաւահանգիստ,
 եւ արեւք յաւէտ գեղանիք ծագէին յիմ գլուխ,
 եւ սիրունւոյն արուսար ողորմ արժեալ զբաղդ ի գորով
 հերքէր ի ճակատէս զմահուն ստուերս. թերեւս իշխեցից,
 (եւ զի՞ չիշխէ տարփածու ոք) հաւասարել զժպրհութիւն իմ
 սիրոյն որ աղղէ ինձ, եւ ի նախանձաբեկ յերգս նուագաց
 հուշակեալ զիմ մոլեգնութիւն, զմեր սիրոյն իսկ թողեց ինչ

յիշատակ. օրինակ իմն՝ ճանապարհորդ որ յանցսն իւր
ի կարճատեւ ոգի առնու պահ մի ընդ հովանեաւ հովտին.
սիրէ, եւ ցանկալի է նմա ի չուելն անտի քանդակել
դանուն իւր ի ծառն հիւրընկալ յորմէ ընկալաւ
զգովութիւն արորժ հովանեոյն:

Տեսանե՞ս արդեօք, որպէս փոփոխի ամենայն կամ
մեռանի ի բնութեանն. երկիր կորուսանէ զպտուղս
իւր, անտառք՝ զվայելչութիւն, եւ դետ զալիս իւր ի ծոց
յընդարձակատարր ծովուց. մարմանդ թառամի ի միում
եւ եթ չնչմանէ հողմոց. եւ կառք աշնան ի զառիվայր
տարւոյն հօլովի արդէն իսկ ի ձեռանէ մղեալ ձմերան.
եւ որպէս հսկայ զինեալ ի սուր անպարտելի՝ հասեալ ի վերայ
համայն գոյութեանց, դայ ժամանակն ընկերակից լեալ ընդ
Մահունի՝ յանխոնջ յիւր թռիչս նորոգել անդրէն ի խուսափելն
դայն տիեզեր չարժական. եւ հնձեալն ի նմանէ ի մոռացօնս
անկանի ի յաւերժականս, որպէս տեսանէ ամառն վաղանցուկ
դպսակին իւրոյ անկումն հասկաքաղացն ի զամբիւղ:
Որպէս տեսանէ բարունակ զեղնագոյն աւանդել աշնան
արգասաւորի զոսկեփայլ զիւր զպտուղս՝ այգեկութ կառաց,
այնպէս եւ դուք անկանիջիք, ո՞ր կարճատեւ ծաղկունք
կենաց, մանկութիւն, սէ՛ր, բերկրութիւն, փախստական
զեղեցկութիւն. եւ գեղեցկութիւն պարգեւ միոյ աւուր
ընդ որ նախանձի երկին, զսոյն օրինակ անկանիւ ունիք
եթէ ոչ ձեռն բնութեան շնորհեցէ ձեզ զանմահութիւն:

Ա՛կն արկ գորովով ի սոսկականն մանկութիւն, ի պայծառափայլն
զեղեցկութեամբ եւ յարեալն ցնծութեամբ
մինչ ցամաքեցուցէ նա զբաժակ իւր զմայլիչ,
զի՞նչ ի նմանէն արդեօք մնացէ, հագիւ յիշատակ ինչ,
ի չիրիմ նմին ակնկալու կլանէ զայն ողջոյն,
եւ լուութիւն ինչ անվարձան յաջորդէ նորին սիրոյ.
այլ անցցեն դարք զփոշուղդ, ե՛լ լվիւրա,
եւ դու կիցցես յաւիտեան:

Ե Ր Ե Կ Ո Յ

Երեկոյն ածէ զլուութիւն. եւ ես նստեալ յայս ապառաժս
ամայլս, գհևտ կրթիմ ի դատարկութեան օդոց գիառաց գիշերին
որ յառաջէ:

Յառնէ յեղերդս Ափրոդիտէ, եւ առ ոտիքն աստղ սիրա—
հար գործէ սպիտակ դդալարափայլսն խորհրդական փայլմամբ
իւրով:

Լսեմ զսօսիւն ոստոց փեկոնին ի մթագին տերեւալիցսն,
եւ կարծիս ոք առնոյր արդեօք չուրջ զչիրմօք լսել զթռիչս ստուե—
րի:

Յանկարծ ի բարձանց շառաւիղ լուսոյ աստեղն գիշերոյ

դալթեալ զիմ զլուիկ ճակատուս, գայ մեղկութեամբ ի շօշափել զիմ ականողիս:

Ո՞ր նշոյլդ տենչալի բոցանիւթ գնդոյն, և շող ցանկալի, առ ի՞նչ քո զիս խնդրել է աստ. զլոյս ի ծոց իմ հարուածեալ բերե՞լ դաս դու իմ հոգւոյս:

Ի վե՞ր հանել իջանես դու ինձ զխորհուրդ աշխարհրաց դաստուածայինն եւ գայս գաղտնիս երկրազնդոյն յոր այժմ տիւ անդրէն զքեզ գայ կոչել:

Անծանօթ ոմն ոգի զքեզ առ մահկանացո՞ւս արդեօք առաքէ. գա՞ս դու արդեօք շողչողել ի վերայ նոցին իրր զչառաւիղ ինչ յուսոյ:

Զհանդերձեա՞լն մերկանալ գաս դու սրտի վաստակելոյ որ դայն աղերսէ. ո՞ր ճառագայթ երկնային, արշալոյս տունջեան՞ն իցես դու արդեօք, որում չիք վախճան:

Սիրտ իմ բորբոքի ի քո պայծառութիւն, եւ զգամ յանձին դանծանօթ իմն բռնութիւն կրից. եւ խորհուրդ իմ դեզերի միշտ զնոքիմբք որք չեն իսկ եւս. լո՛յս քաղցրագոյն, հոգի՞ իցես դու նոցին:

Թերեւս այս հոգիք երանեալք սահին այսպէս ի թաւուտս եւ քողարկեալ իմ ի կերպարանս նոցին զգամ զանձն իմ մօտագոյնս լինել նոցին:

Ո՞հ, թէ դուք իցէք արդարեւ, ստուե՛րք ցանկալիք, հեռի յամբոխից եւ զուրկ յաղմկաց, եկա՛յք այսպէս գիշեր ամենայն ի խառնիլ յանուրջս իմ:

Ածէ՛ք զխաղաղութիւն եւ զսէր ի ծոց հոգւոյս սպառելոյ, հանգոյն ցօղոյն գիշերայնոյ որ յետ հրատապ տօթոյն տունջեան անկանի:

Եկա՛յք... այլ շողիք մահահոտք յառնեն յեզերաց հորի-դոնին, զքաղցրն առագաստին զչառաւիղ, եւ ամենայնի մուտ է յաղջամուղջս:

Հրտ. Ա. Գ.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ս. ԺՆՈՒՆԴԻ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԺԱՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆԻ ԹՈՒԱԿԱՆՆԻՆ ՄԱՍԻՆ

Վերջերս մեզի հասած յօդուածը մը⁽¹⁾ բուլլոյովին նոր լոյս կը սփռէ անցեալ դարու վերջերուն հրատարակուած եւ իբրեւ կասկածելի մոռացութեան մատնուած շարք մը գրութիւններու վրայ, զոր Գալուստ Տէր Մկրտչեան հրատարակած էր «Արարատ» ամսագրին մէջ, «Վկայութիւնք վասն Մընըդեան Բրիստոսի եւ Մկրտութեան տասնել ի միում աւուր ի Յունուարի վեց»⁽²⁾ խորագրով:

Պաշտօնատես Վրդ.ին յօդուածը գրուած է Յունտինիանոս կայսեր Երուսաղէմի բրիստոնեաներուն ղրկած նամակի մասին, թելադրելու համար որ Տեառնդառաջը տօնեն Փետրուար 2-ին, որ Դեկտեմբեր 25-էն քառասուն օրեր ետք կ'իյնայ, փոխանակ Փետրուարի 14-ին, որ Յունուար 6-էն քառասուն օրեր ետք կու գայ: Յօդուածը կը հրատարակէ Յունտինիանոսի նամակին լատիներէն թարգմանութիւնը, քանի որ նամակը պահուած է միայն վրացական թարգմանութեամբ, վրացերէն երկու ձեռագիրներու մէջ⁽³⁾ եւ կը պատկանի գրութիւններու

բուն հաւաքածոյի մը, տեսակ մը թղթածրուար, պատրաստուած Վրացական Եկեղեցւոյ կողմէ՝ պաշտպանելու համար Մնուդը Դեկտեմբեր 25-ին տօնելու տեսակէտը:

Վրացական այս թղթածրարին դիմաց, Գ. Տէր Մկրտչեանի հրատարակած «Վկայութիւնք»ը կը ստանայ նոր իմաստ մը եւ արժէք մը. Հայոց պատասխանն է ան Վրացիներուն եւ անոնց խոզովակով՝ Յոյներուն, պաշտպանելու համար Հայց. Եկեղեցւոյ աւանդութիւնը: Երկու թղթածրարներու մէկտեղումը մասնաւոր վաւերականութեամբ մը կը լուսաւորէ մանաւանդ հայկական հաւաքածոյին մէջբերած Գրիգոր Արծրունեաց Եպիսկոպոսի Երուսաղէմէն ղրկած Թուղթը, զոր Գ. Ջարբհանէլեանի նման մոլեռանդ Մխիթարեան մը պարզապէս անտեսելու հռչակած էր:

Հին վէճ մը նորոգել չէ երբեք ներկայ յօդուածին նպատակը, ոչ ալ պատմականը ընել արեւելեան եւ արեւմտեան զուգընթաց աւանդութիւններուն, որոնց համաձայն Բրիստոսի Ս. Մնուդը կը տօնուի Դեկտեմբեր 25-ին Բրիստոնէական Եկեղեցւոյ մէծ մասին մէջ, մինչդեռ Հայց. Եկեղեցին կը մնայ կոռչած Յունուար 6-ի թուականին: Մեր մտադրութիւնն է նոր հրատարակութիւններու լոյսին տակ անդամ մը եւս նախկին հայկական աւանդութեան ե զայն պաշտպանող մեր Եկեղեցւոյ հայրերու տեսակէտին:

Պատմական յայտնի իրողութիւն է թէ Հին Եկեղեցին Յունուար 6-ին կը տօնէր Աստուածայայտնութեան տօնը, յիշատակելու համար միւկենոյն ատեն Յիսուսի Մնուդը եւ

(1) ANALECTA BOLLANDIANA, tome 86, fasc. 3-4, Joseph Van Der Straeten, "La lettre de l'Empereur Justinien sur l'Annonciation et la Noel en 561," (page 351).

(2) «Արարատ», 1896, էջ 4 եւ էջ 40-52:

(3) Թիֆլիսի թիւ Ա. 19 եւ Ա. 95 ձառնութիւններու մէջ, Թ. Խ. Դաքիբէն: Նամակը հրատարակւած է Կիւիլիցի եւ Ալուլացի գիտնականները 1905-ին, 1944-ին եւ 1940-ին: Վերջինը է Monumenta Hagiographica Georgica, Pars prima, t. 2 (Tiflis, 1946) էջ 67-71: Միւսները վրացերէն են:

Մկրտուժիւնը, իսկ Հռոմի Եկեղեցին եւ ապա՝ Յունաց Եկեղեցին, Դ. Դարուն, փոխեցին այս Հին աւանդութիւնը եւ Ս. Մրնունդը անջատելով Մկրտութենէն՝ ոկսան տօնել Դեկտեմբերի 25-ին:

Մինչեւ այսօր տրուած պլխաւոր արդարացումը այս փոփոխութեան կ'ենթադրէ թէ Հռոմի Եկեղեցին եւ անոր Հետեւելով՝ Անտիօքի, Պոլսոյ եւ աւելի ուշ՝ Աղեքսանդրիոյ Աթոռները, բաժնուեցան Աստուածայայտութիւնը Յուն. Թ-ին տօնելու սովորութենէն յրովհեւեւ Յիսուսի Մնունդի տօնակատարութեամբ ծածկել եւ մոռցնել ուղեցին Հեթանոսութեան մէջ ժողովրդականացած տօները, ինչպէս սաթուրնալկան (saturnalia) ուրախութիւնները կամ մրցակէց եւ վտանգաւոր Մետրալականութեան Հիմնադիր Մետրալի ծնունդի տօնը եւ կամ Հռոմէական արեւապաշտութեան մէջ պատուուած Արեւի ծննդեան տօնը, որոնք բոլորն ալ կը կատարուէին Դեկտեմբերի 25-ին, կամ անկէ մի քանի օրեր առաջ: Հին եւ նոր Հեղինակներ իրաւամբ կը պնդեն է. Դարու Հեղինակ Գոդմաս Երուսաղէմացիի Հետ թէ՛ նմանութիւնները բազմաթիւ էին Յիսուսի Մննդեան եւ Դեկտ. 25-ին կատարուող Արեւի Մննդեան (Անյաղթ Արեւի Մննդեան) տօներուն միջեւ եւ անոր Համար Արեւմտեան Եկեղեցւոյ Հայրերը մին մոռցնել ուղեցին միւսով: Ամէն տարի նոր արեւին նուիրուած ժողովրդական երգերն ալ կը փառաբանէին անոր Հելուսակոն՝ ծնունդը կապոյտ երկինքէն, անոր ճարարութեան լոյսը, որ կ'աճի եւ կը վաճէ խաւարը...: Որոշ տեղեր կը յիշուի նոյնիսկ մանուկներուն նուէրներ տալու սովորութիւնը, կապուած նոյն տօնին հետ:

Երբ 353-ին Հռոմի մէջ Հաստատուեցաւ Դեկտեմբեր 25-ը իրբեւ տօն Յիսուսի Մննդեան, շատ Հաւանական է որ թէ՛ Հռոմի Հայրապետին եւ թէ՛ անոր Հետեւողութեամբ՝ Անտիօքի եւ միւս Պատրիարքութիւններու մէջ, Եկեղեցւոյ Հայրերը ուզած են Հեթանոսական ընդունուած սովորութիւններուն տալ քրիստոնէական իմաստ մը, ներթափան արեւը զաղափարացնելով կամ Մետրան փոխակերպելով, մոռցնելու հա-

մար տօնակատարութիւններուն Հեթանոսական ծագումը:

Ստակոյն Հարցը երևցածին չափ պարզ չէ՛, եթէ դիտենք զայն առարկութիւններուն ընդմէջէն, որոնք յարուցուեցան Դեկտեմբերի 25-ին դէժ, ե որոնք պահուած են մեր Եկեղեցական գրականութեան մէջ:

Իրականին մէջ մերժուածը Դեկտ. 25-ի թուականը չէ՛ ախճան, որքան խախտումը քրիստոնէական ամբողջ Եկեղեցւոյ Հին աւանդութեան, որ Յունուար Թ-ի Աստուածայայտութեան տօնին մէջ կը միացնէր Քրիստոսի յայտնութիւնը իր մարմնական ծնունդով Հովիւներուն եւ մոգերուն, միւս յայտնութեան հետ իբրեւ ճորդի Աստուծոյ, իր մկրտութեան օրը: Մերժուածը զատուրոյումն էր երկու յայտնութիւններուն, զոր Արեւելեան Եկեղեցիներ մեկնեցին իբրեւ Նեստորականութիւն, իբրեւ Յիսուսի երկու թնութիւններուն անջատումը եւ մանաւանդ իբրեւ արտայայտութիւն Քաղկեդոնականութեան, նոյնիսկ Քաղկեդոնէն առաջ:

Ս. Մնունդը Աստուածայայտութենէն անջատելու եւ տասներկու օրեր՝ Դեկտ. 25-էն առաջ տօնելու պաղափարին դէմ եղած առարկութիւններուն աղբիւրն էր Երուսաղէմը եւ Երուսաղէմի մէջ է որ շարունակուեցաւ Հին աւանդութիւնը առ նուազն մինչեւ 561, ոչ թէ Հայոց ալ Ս. Քաղաքի բոլոր Եկեղեցիներուն մէջ: Իսկ Հայց. Եկեղեցին պահեց զայն մինչեւ այսօր:

Ընդդիմութիւնը շարունակուեցաւ Հիմնապէս աստուածաբանական մեծ վէճերու շրջանակին մէջ: Վերեւ ակնարկուած յոդուածը այս իրողութեան փաստն է որ կը բերէ Հրատարակութեամբ վրացական երկու ձեռագիրներու մէջ պահուած նամակի մը, զոր Յունաստիանոս կայսր զրկած է Երուսաղէմի Մակար Բ Պատրիարքին, 561-ին:

1896-ին, Գալուստ Տէր Մկրտչեան ձառառային մէջ Հրատարակած էր վկայութիւններու շարք մը Յոյն եւ Հայ Եկեղեցւոյ Հայրերէն, «Վկայութիւնը վասն Մննդեան Քրիստոսի եւ Մկրտութեան տաւանի ի միում աւուր ի Յունուար վեցն»։ Վկայութիւն-

ներուն մէջ ամենէն ուշագրաւն էր Դուինի ժողովին մասնակցած Գրիգոր Արծրունեաց Եպիսկոպոսին Թուղթը, գրուած Երուսաղէմէն, Նոյն Հարցի մասին: Գ. Զարբանէլեան պարզապէս անվաւեր հռչակած էր Արծրունեաց Եպիսկոպոսին այս Թուղթը, որովհետեւ չէր համապատասխաներ կաթողիկեան այն տեսակէտին թէ Հայերը Քաղկեդոնականութեան դէմ պայքարի սկսան շատ ուշ, է. Դարուն, մինչդեռ Արծրունեաց Եպիսկոպոսը գրուած պէտք է ըլլայ 554-էն ետք, երբ ինք եւս, Դուինի ժողովին մէջ յստակ դիրք բռնեց ընդդէմ «Ժողովոյն Քաղկեդոնի»⁽⁴⁾: Յուստինիանոսի նամակին յայտնութեամբ անառարկելիօրէն կը փաստուի այժմ այն իրողութիւնը թէ Գրիգոր Եպիսկոպոսի նամակը հարազատ արտայայտութիւնն է Երուսաղէմի Եկեղեցւոյ դիրքաւորումին ի նպաստ Ս. Մնենդը եւ Մկրտութիւնը միասին Յունուար 6-ին տօնելու հին աւանդութեան, ընդդէմ կայսերական առաջարկին՝ Ս. Մնենդը տօնելու անշատօրէն Դեկտ. 25-ին: Գրիգոր Եպիսկոպոսի վկայութիւնը թէ «Դարձեալ է հայապետութեան Տեառն Մակարա, ի նոյն թագաւորէն եկն սաստիկ հրաման մահու ի քաղաքն Երուսաղէմ, թէ ոչ կատարիցեն զտաւն Տեառնընդառաջին ըստ Մնեդեանն եւ ոչ ըստ յայտնութեանն...» փաստուած է այժմ Յուստինիանոսի նամակով, որ կ'առաջարկէ եւ կը պարտադրէ Երուսաղէմի Եկեղեցիին Տեառնընդառաջը տօնել Փետրուարի 2-ին, Դեկտ. 25-էն քառասուն օրեր ետք եւ ո'չ թէ Փետրուար 14-ին, Յունուար 6-էն քառասուն օրեր ետք:

Ինչպէս առ հասարակ Քաղկեդոնական պայքարի թղթածրար մը պատրաստուած էր Հայ Եկեղեցւոյ հայրերուն կողմէ, ծանօթ «Գիրք Թղթոց» անունով, այնպէս ալ փոքր թղթածրար մըն է Տէր Մկրտչեանի հրատարակածը, որ կը պարունակէ առ հասարակ կարճ մէջբերումներ նախ Եկեղեցւոյ հեղինակաւոր հայրերէն եւ ապա՝ Հայ աղբիւրներէ: Մէջբերուած հատուածներուն

մեծ մասը անծանօթ աղբիւրներէ կու գան: սակայն տեւէ պատճառ չունինք կասկածելու անոնց վաւերականութեան մասին: Յիշուած անուններն են. Կղեմէս (Աղեքսանդրացի), Մակար Երուսաղէմացի, Յովհաննէս Երուսաղէմացի, Նեքտառ Հռոմայ, Գրիգոր Աստուածաբան, Ս. Բարսեղ, Հիպոդիտ Եպիսկոպոս, Սեբերիանոս Եպիսկոպոս, Մելիտոն Եպիսկոպոս, Կիպրիանոս Եպիսկոպոս, Մարութայ Նրփրտայ Եպիսկոպոս, «ի հարցաքննութեանց Ասորոց վարդապետաց», եւ վերջապէս «ի Կարնոյ կանոնաց, որ եղաւ հրամանաւ Յուստինիանոսի»: Ասոր կը հետեւի գրութիւն մը, «Վասն Արտիմոնի», որուն հեղինակը անյայտ է: Յաջորդ վկայութիւնները բերուած են հայկական աղբիւրներէ.

1. «Ի Թղթոյն Գրիգորի Արծրունեաց Եպիսկոպոսի զոր զրեաց յԵրուսաղէմայ ի Հալք».

2. «Յովհաննէսի Հայոց Կաթողիկոսի».

3. «Կոմիտաս Հայոց Կաթողիկոսն ասէ».

4. «Ի հաւատոյ թղթոյն Ստեփաննոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի, զոր զրեաց պատասխանի թղթոյն Անտիոքայ Պատրիարքին».

5. Անանուն գրութիւն մը Նեստորի պատասխանող «Լիօնաւոր»ի մը անունով.

6. «Անանիայի Հայոց Վարդապետի» (Շիրակացի) .

7. «Ի հաւատոյ թղթին Ներսէսի վերջնոյ Հայոց Կաթողիկոսի որ առ Մանել Թագաւորն Յունաց».

Այժմ, Van der Straeten-ի յօդուածէն եւ անոր տուն տուող վրացական հրատարակութիւններէն ետք, յստակ է որ հայկական թղթածրարը ի նպաստ Յունուար 6-ին, պատասխանն է կէտ առ կէտ վրացական թղթածրարի մը ի նպաստ Դեկտ. 25-ին, ուր կը գտնուի Յուստինիանոսի նամակը:

Հայկական թղթածրարին մէջ հաւաքուած բոլոր վկայութիւնները երեք տեսակներու կը բաժնուին.

ա. Առաջինը կը հիմնուի Մնենդ եւ Մկրտութիւն միասին տօնելու աւանդութեան

(4) «Ազգապատում», Ա. էջ 546:

Հին ըլլալու հանգամանքին վրայ, պահպանողական ուղիով։

Բ- Ներկորողը՝ տոմարական փաստարկ-կութիւններու վրայ կ'ուզէ հիմնել Յունուար վեցը։

Յուստինիանոս կայսեր նամակը, հետեւելով Յովհան Ոսկեբերանի եւ առ հասարակ Դեկտ. 25-ը պաշտպանողներու փաստարկ-կութիւններուն, տոմարական հաշիւներուն հիմ կ'առնէ Ջաքարիայի Աւետումը, քանի որ Մարիամի աւետումը տեղի ունեցաւ ասկէ վեց ամիսներ ետք։ «Եւ այս վեց ամիս է նորա որ ամուսն կոչեցեալ էր»։ Ուրեմն չորս թուականները Յովհաննէս Մկրտչի յղացման, Աւետումին, Յիսուսի Մննդեան եւ Տեառնընդառաջին իրարու կը յաջորդեն, երկրորդի առաջինին վրայ վեց ամիս տարբերութեամբ, Մնունդը Աւետումէն ինը ամիսներ ետք եւ Տեառնընդառաջը Մնունդէն քառասուն օրեր ետք։

Տոմարական փաստարկութիւններու կողմնակիցները, ինչպէս Անանիա Շիրակացին, կ'առարկեն թէ Ջաքարիա տաճարին մէջ տեսիլքը ունեցաւ երբ «մտանէր Բահանայապետն ի սրբութիւն սրբութեանցն մի անգամ ի տարւոյն», ուրիշ խօսքով «աւր քաւութեան» կոչուած տօնին, որ «ԺԹ թշին ամսոյ է, որ է Է-երրորդ ամիս»։ Յոյներ կը պնդեն թէ «չորրորդ աւուր պապանձեցաւ Ջաքարիա, ի նմին աւուր յղացաւ կիսն նորա», այսինքն հրէական «եօմ դեբուր»ին, որմէ վեց ամիսներ ետք, այսինքն մարտ 25-ին տեղի ունեցաւ Աւետումը եւ հետեւաբար ինը ամիս ետքն ալ, Դեկտ. 25-ին՝ Մնունդը։ Հայեր կ'առարկեն թէ Ջաքարիա տուն վերադարձաւ տաղաւարահաւրաց տօնէն ետք միայն, քանի իր տունը Երուսաղէմ չէր եւ Երուսաղէմ եկող մը չէր վերադառնար տօնիէ առաջ տաղաւարահաւրաց տօնը, որ 12 օրեր ետքն էր քաւութեան օրէն եւ հետեւաբար անկէ վեց ամիսներ ետք տեղի ունեցող Աւետումը կը հանդիպի Ապրիլ 6-ին, իսկ Մնունդը՝ Յունուար 6-ին։ Ստեփաննոս Սիւնեցի հերքելով Հայոց դէմ եղած այս ամբաստանութիւնը թէ Աւետման տօն չունինք, կ'ըսէ. «Որպէս զմնունդն եւ

զՄկրտութիւնն ի միում աւուր տաւնեմք, նոյնպէս եւ զյարութիւնն եւ զաւետիսն... Եւ արդ՝ այն հրէշտակն, որ յսպրիլի զ-ն դաւետարն ետ կուսին, նոյն դարձեալ զաւետիսն յարութեանն ետ կանանցն իւղարեւրից»։

Գեղեցիկ յարմարեցումներ են այս բոլորը, սակայն օգէն կարեւոր փաստարկութիւններ կը մնան, որովհետեւ կ'ենթադրեն թէ Ջաքարիան, Յովհաննէս Մկրտչի հայրը, այդ տարուան քահանայապետն էր, քանի որ այդ օր քահանայապետին առանձնաշնորհումն էր սրբութիւն սրբոց մտնել։ Պարզապէս մը, զոր դժուար է փաստել։

Գ- Ներքող եւ ամենէն հիմնական փաստարկութիւնը ընդդէմ Դեկտ. 25-ին աստուածաբանական է։ Աւանդապահական եւ տոմարական թեր ու դէմ խօսքերը յորժմէր են հիմնաւորելու Արեւելեան Եկեղեցիներու դաւանաբանական կեցրածքը նորածնութեան մը դէմ, որուն մէջ Նեստորականութեան հետ մը կը զգային։

Հայկական թղթատարին մէջ «Հիպոդիտայ Եպիսկոպոսի վերադրուած հատուածը հարց կը դնէ յոտակ կերպով. «Զի երկու քնուքիւնս եւ երկու որդիս խոստովանեցան, եւ այնու երկու տաւնս բաժանեցին, որք անհնազանդ էին։ Իսկ Եկեղեցի հաւատացեց ի միում աւուր տաւնէ գտան Մննդեան եւ Մկրտութեան»։

Իսկ «Վասն Արտիմոնի» մականդրուած հատուածը կ'ըսէ. «Եւ բաժանի զմի Բրիտանոս յերկուս քնութիւնս եւ յերկուս որդիս, եւ կարդեաց երկուս տաւնս ըստ երկուց որդւոցն. ի ին գեկտեմբերի կարդի զմնունդն ի սրբոյ կուսին, եւ զմեկուն սոսկ մարդ ասէ, եւ ի Զ-ն յունուարի կարդի զմկրտութիւնն եւ զայն բանին հօր ասաց, եւ բաժանեաց զլիստուած բանն յիւր միացեալ եւ յաստուածացեալ մարմնոյն»։

Կոմիտաս Կաթողիկոսի վերադրուած հատուածը կ'աւելցնէ. «Քանզի մեզ զերուսաղէմին ընդունիմք, որպէս եւ դուք զՅորհաղին եւ զԱրտիմոնին...»։

Պարզ եւ յոտակ է այժմ Յուստինիանոսի նամակէն եւ վրացական ու հայկական թղթ-

Թածրարներէն, թէ Աստուածաբանութեան Հնաւանդ տօնը, մեծ փառքով տօնուած քրիստոնէական եկեղեցիներուն մէջ, կրտսեցաւ Հոռմի Լիպերիոս Պապին կողմէ 353-ին, Մնուդը՝ Դեկտ 25-ին եւ Մկրտու թիւնը՝ Յունուար 6-ին, թէ մինչեւ Յուն տինիանոս, Ջ Դար, նոյնիսկ մինչեւ Կոմիտաս Կաթողիկոս եւ տակաւին մինչեւ Ներսէս Շնորհալի, Հայ եւ Յոյն եկեղեցիներուն միջեւ շարունակուող Քաղկեդոնական պայքարի հարազատ արտայայտութիւնն է ան, փոխադրուած տօնացոյցն ենք, պաշտպանելու համար Աստուածաբանութեան տօնին մէջ՝ Հայց. եկեղեցւոյ Եփեսոսեան տեսակէտը՝ ընդդէմ Արեւմուտի «Նեստորականութեան», թէ Երուսաղէմն էր ընդդիմութեան կեդրոնը այս նորածնութեան դէմ, թէ այդ ընդդիմութիւնը դաւանաբանական զրգազատմաներ ունէր արմատապէս եւ թէ տոմարական հաշիւներ ի նպաստ այս կամ այն տեսակէտին փորձեր էին հակա-Քաղկեդոնականներու դաւանական կեցուածքին բերելու յաւելեալ փաստեր:

Հայց. եկեղեցին Կոմիտաս Կաթողիկոսի նման յարտարարելով թէ «մեք ղերուսաղէմին ընդունիմք», կը պահէր եկեղեցւոյ Եփեսոսեան հասկացողութիւնը եւ միայնը-

նելով Մնուդի ու Մկրտութեան տօները, անդամ մը եւս փարած կը մնար Մարմնացեալ Բանին միութեան զազափարին, որով ի մարմնի եւ ի բանի յայտնութիւնները կը յարգէր իբրեւ մի Աստուծոյ յայտնութիւն. իսկ հին այս աւանդութեան հետ պահեցին նաեւ սաղմական այն միւս աւանդութիւնը որ Դեկտեմբերի 25-ին կը տօնէ Դաւիթ Քաստուածահայր՝ մարգարէին եւ Յակոբ «տեսնեղար» առաքեալի տօնը: Անանիա Շիրակացիին հետ մենք եւս կրնանք կրկնել. «Յայլ քաղաքս հետեւեցան Արտիմոնի եւ Հայք միայն զտան յառաջին կարգին. եւ ի ին Դեկտեմբերի Դաւթի եւ Յակոբայ տօնեմք»:

Կարծէ աւելի մօտէն նայիլ եւ իր իրական արժէքով դնահատել Աստուածաբանութեան տօնի հայկական հասկացողութիւնը պաշտպանելու համար հաւաքուած այս թղթածրարը, քրիստոնէական դրականութենէն եւ Հայ մատենագրութենէն մէջը բերուած փաստերէն վերբերելու համար հայկական տօնացոյցին, տոմարին եւ դաւանաբանական զիրքաւորումին հետ կապուած հին աւանդութիւնները, որոնցմով կազմուած է մեր եկեղեցւոյ իւրայատուկ նկարագիրը:

ՇԱՀԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

THE JERUSALEM MANUSCRIPTS OF THE TESTAMENTS OF THE TWELVE PATRIARCHS: SAMPLES OF TEXT

MICHAEL E. STONE

I. INTRODUCTION

The text of the Jerusalem manuscripts of the Armenian version of the Testament of Levi was published by the present writer last year.¹ Since that time, steps have been taken to form an international group of scholars to undertake the next major stage in the study of this version, the preparation of sample collations of text from all the numerous manuscripts of the Testaments of the Twelve Patriarchs. Upon the basis of these samples it is hoped that an insight into the manuscript texts can be reached which will permit an evaluation of the very numerous copies of this work. In a recent essay, Dr. Christoph Burchard published a survey covering 45 manuscript copies of the Armenian version, including two of the eight Jerusalem manuscripts.² When the remaining six Jerusalem manuscripts are added to his list, a grand total of 51 manuscripts is reached.

As a first stage of the broader task, the present paper is designed to provide some additional samples of the Jerusalem manuscripts, drawn from parts of the book other than T. Levi. These are to serve as a basis for the preliminary collation of the remaining manuscripts.³

The form of apparatus employed in the edition of T. Levi has served as a basis for that used in the present samples. It has proved most practical, however, to introduce certain changes which are designed to simplify and clarify the apparatus.⁴ It is hoped that this form of citation will be adopted by all scholars working on the project.

The major departure from the system utilized for T. Levi is the complete abandoning of numeral indexes to indicate variants. The system

¹ Michael E. Stone, *The Testament of Levi: A First Study of the Armenian Manuscripts of the Testaments of the Twelve Patriarchs in the Convent of St. James, Jerusalem*, Jerusalem 1969.

² See the recent paper of Ch. Burchard, "Zur armenischen Ueberlieferung der Testamente der zwölf Patriarchen", *Beihefte zur ZNW* 36 (1969), pp. 1-29.

³ The considerations affecting the procedure here undertaken are dealt with in the writer's forthcoming paper, "Methodological Issues in the Textual Criticism of the Apocrypha and Pseudepigrapha", to appear in *Proceedings of the Fifth World Congress of Jewish Studies*.

⁴ The writer's thanks are due to Mr. R. Eshel, Director of Publications of the Israel Academy of Sciences and Humanities, who has given invaluable counsel on this problem.

of quotation by lemma has been adopted and the lemmata are given only where absolutely necessary. In the text, half square brackets ($\lceil \rceil$) are now used to indicate uncorrected corruptions in the base manuscript, and curved brackets ($\{ \}$) for additions by a second hand in the base manuscript.

In the apparatus, the system of indicating corrections has been revised. Corrections by the first (original) scribe are indicated in the apparatus by a small raised circle following the siglum, thus: A^o, B^o, etc. Corrections by subsequent hands are shown by small, raised numerals following the siglum, thus: A¹, A², etc. The numbers signify the first corrector of A, the second corrector of A, etc. Where the corrector is not the scribe, but cannot be identified more precisely, the siglum is followed by a small raised "c", thus: A^c, B^c, etc. In all of these cases, the original text, upon which the correction has been made, is indicated by the siglum followed by an asterisk, thus: A*, B*, etc.

The first, second, third, etc. occurrence of a word or phrase in a verse, or of a letter or letters in a word, is indicated by a numeral with a small, raised circle, following directly after the citation of the relevant letter, word or phrase, thus: 41°, 42°, 43°, etc.

The sigla assigned so far have been maintained, although it may prove necessary to change the system of sigla in order to accommodate the new manuscripts.

For the new samples, the text of each of the two recension known so far has been printed separately, as was done for T. Levi. In view of the superiority of the textual type preserved by Jerusalem 1925 (M) in T. Levi, it has been decided to use it as the base manuscript for the preliminary collations of the long recension.⁵ The following manuscripts have been collated with it in the present samples: Jerusalem 428 (N), Jerusalem 501 (O), Jerusalem 1927 (P), Jerusalem 1933 (Q), Jerusalem 1934 (R) and Jerusalem 1170 (T). In addition, Jerusalem 939 (S) is printed in full for the samples, being the only copy of the short recension found in St. James.⁶

The passages from the Testaments of Zebulun, Joseph and Benjamin were chosen on the recommendation of Professor M. de Jonge of Leiden and his associates in the *Pseudepigrapha Veteris Testamenti Graece* project.⁷ From T. Levi chapters 1, 8 and 19 have been selected as samples. Since the text of the Jerusalem manuscripts for these samples

⁵ Fr. P. Ter Poghosian's comments on this manuscript in *Handes Amsorya* 83 (1969), cols. 235-240, do not vitiate the intrinsic superiority of the textual type preserved uniquely by it, see Stone, *Testament of Levi* (n. 1, *supra*), pp. 22-24, 27-30. Its text is indeed marred by a series of scribal errors and mediaeval spellings (see Stone, *ibid*, pp. 19-20, 22), but these do not affect its central position as a textual witness. The grossest of these errors have been corrected in the samples here presented, with the use of the appropriate critical symbols and notes to indicate the points at which changes have been made in the text presented by the manuscript. It may be commented that M was chosen as a base for T. Levi and for the present samples, because of the value of its text, not because of its age (*pace* Ter Poghosian, col. 238; see Stone, *ibid*, pp. 27-30).

⁶ For the descriptions of these manuscripts, see Stone, *ibid*, pp. 13-18, 49-51.

⁷ A special debt of gratitude is owed Professor de Jonge, who has given every help, both moral and practical, in advancing the present project.

has been presented in the full edition of T. Levi, it is unnecessary to print it here again.⁸

II. THE TESTAMENT OF ZEBULUN

CHAPTER IX

TEXT TYPE β

p. 502 1. հայեցարուք որդեակք իմ. հայեցարուք ի ջուրս. զի
Col. i յորժամ միաբանութեամբ զնա զքարինս և զփայտ և զհող
և զաւազ. առ հասարակ բերէ. 2. ապա թէ ի բազումս
բաժանեցի ծածկէ զնոս երկիր. և դուրաւ արհամարհի
յամենեցունց. 3. և դուք եթէ բաժանիք լինիք այսպէս.
4. զի զամենայն զոր ինչ արար ատէր. զլուխ մի շնորհ-
եալաց. վասն զի ետ լերկուսունս. և ձեռս. և ոտս.
և այլ ամենայն անդամաւքն. միոյ զլիւսոյ լսող լինել.
5. վասն զի ծանեա ի զիրս հարցն իմոց. Զի բաժանեալիք
ի մէջ իսրայելի. և երկուց թագաւորաց զհետ <երթի-
շիք>. և զամենայն պղծութիւնս զործիցէք, 6. և զե-
րեսցեն զձեզ թշնամիք ձեր, և չարչարեալիք ի մէջ հե-
թանոսաց. ընդ ամենայն հիւանդութիւնս. և ընդ նեղու-
թիւնս. 7. և յետ այսորիկ յիշեալիք գտէր և ապաշխա-
րեալիք, և դարձուցէ զձեզ զի ողորմած է և զթած, և
ոչ ածէ զմտաւ զչարիս ուրդոց մարդկան. վասն զի մար-
մինք են. և հոգի մոլորութեան մոլոր<ե>ցուցանէ
զնոսս յամենայն ի զործս նոցա. 8. Եւ յետ այսորիկ

IX:1 հայեցարուք 2° om NOPQRT | որժամ N | գնայ OPR^o | զգարին NO |
զփայտ NOQRT | զհողս NOQRT | զաւազս T |

2. եթէ NOQRT | ի բազումս զքաղութիւնս T | յերկիր QRT | արհամարհեցի
NOPQRT | ամենեցունց NOQRT |

3. դուք | դ above illeg let N^o | բաժանի N բաժանէք T | լինիք այսպէս | այն-
պէս լինիք NOQRT |

4. զի 1° և NO | զամենայն | + զամենայն N: dittog | զոր | om NOP | շնորհեց
M շնորհաց R^o | երկուս | + u above in Mc | սենս | սենս' N սենս OPQRT | ոտս |
preceding 2 eras R | ամենայն | om NOPQRT | անդամաւքն | մ over Ե M անդամք
NOPQRT + և NOQRT | գլխոյ | + ետ NOQRT | լսող | սենկնդիր NOQRT | լի-
նել | over another word + -ք with eras mk N^o |

5. ծանեայ PQR^o + ետ NOQRT | երկուց | զքսւց N զք O զերկուց PQR
զերկուս T | երթիշիք M | պղծութիւն NOP | գործիցէք | պղծիցէք P |

6. և ընդ նեղութիւնս | om NOPQRT |

7. և 3° զի T | ածէ | առնէ O | որդուց NPQRT | ատէր | սգին NOQRT | մուս-
րեցուցանէ M | ամենայն NO |

8. ատէր NOPQT | արդարութեան NOQRT | զարծիք M | երկիրն NO զեր-
կիրն QT | զտէր NOQRT | երուսաղէմ NO |

⁸ Thanks must be expressed in particular to Bishop Norair Bogharian, the Librarian of Manuscripts of the Armenian Patriarchate in Jerusalem. He not only made the manuscripts available, but also kindly assisted in preparing and checking the collations of some of them.

ծաղեացէ ինքն տէրն զլոյս արդարութեանն. դարձ<Ղ>իք
յերկիրն ձեր և տեսլիք զտէրն յերուսաղէմ. 9. և դարձ-
եալ բարկացուցանէք զնա, և անզանիլիք ի հեթանոսս,
մինչև ի ժամանակ կատարածի:

9. զնա| om QR^oT | անկանիլիք NOPQT |

TEXT TYPE α

- p. 189 1. Հայեցարութիւն որդեակք իմ ի Վուրս զի յորժամ միա-
բանութեամբ զնա զբարինս և զփայտս. և զհող և զաւազ,
առ հասարակ բերէ: 2. ապա թէ ի բազումս բաժանեցի
ծածկէ զնա երկիր: և դիւրաւ արհամարհի յամենեցունց,
3. և դուք եթէ բաժանիք լինիք այսպէս: 4. զի զամե-
նայն զոր ինչ արար տէր զլուսն մի շնորհեաց: վասն զի
երկուս ուսս և երկու ձեռս և ոտս և այլ անդամս մինչ
զլիսոյ լսող լինել: 5. վասն զի ծանեա ի զիրս հարցն իմոց,
զի բաժանեալիք ի մէջ իսրայելի. և զբ. թագաւորաց զհետ
երթիլիք, և զամենայն պղծութիւնս զործիցէք: 6. և զե-
րեսցեն զձեզ թշնամիք ձեր, և չարչարեալիք | ի մէջ
հեթանոսաց ընդ ամենայն հիւանդութիւնս և նեղութիւնս:
7. և յետ յայսորիկ յիշեալիք զտէր և ապաշխարեալիք,
և դարձուցէ զձեզ զի զթած է և ողորմած: և ոչ ածէ
զմտաւ զչարիս որդոց մարդկան. վասն զի մարմինք են,
և ոգին մոլորութեան մոլորեցուցանէ զնոսա յամենայն
զործս նոցա: 8. և յետ այսորիկ ծաղեացէ ինքն տէր
զլոյս արդարութեան. դարձիլք յերկիրն ձեր. և տեսլիք
զտէր յերուսաղէմ. 9. և դարձեալ բարկացուցանէք զնա.
և անկանիլիք ի հեթանոսաց մինչև ի ժամանակ կատարածի:

XI:1. յորժամ| unclear sign follows S^o |

5. դարձիցէք| ի over eras S^o |

7. դարձուցէ| = above in S^o |

8. մոլորեցուցանէ| = above in S^o |

III. THE TESTAMENT OF JOSEPH

CHAPTER XIX:1-12

TEXT TYPE β

- p. 511 1. Արդ լուարութ և զտեսիլն զոր տեսի. 2. երկոտաւանս
Col. ii եղջերուս տեսանէի զի արածէին, իսկ ի նոցանէն ինն
ցրուեցան. <բայց երեքն ապրէին և ի վաղիւն և նոքա

XIX:1. և| om P

2. եղջերուս| եղջիւրս NPQT եղջիւրս O | զի արածէին| om NO | նոցանէ
NOPQT | բայց-ցրուեցան 2° | om M: hmt | երեքն N |

ցրուեցան > . 3. և տեսանէի զի երեք եղջերուքն երեք
զառինք լինէին, և աղաղակեցին առ տէր. և հնան զնոսա
ի խաւարէն ի լոյս . և ած զնոսա ի տեղի դաւարկուտ և
ջրաին . 4. և անդ աղաղակեցին առ տէր մինչև ժողովե-
ցան առ նոսա իննեքին եղջերուքն . և լինէին նոքա որ-
պէս զերկոտասան ոչխարս, և յետ սակաւ միոյ անէին և
լինէին ի < հաւտ > բազումս . 5. յետ այսորիկ տեսա-
նէի և ահա երկոտասան զուարակք արածէին զմի կով,
որ ի սաստիկ ի կաթանէն ծով զործէր և ըմբէին ի նոցա-
նէն երկոտասանեքին հաւտքն . և անհամար խաշինք . 6. և
չորրորդ զուարակին բարձրացան եղջիւրքն մինչև յերկինս, և
եղեն իբրև զպարիսպ հաւտիցն . և ի մէջ երկուց եղջե-
րացն ծաղկեալ < ա > ց այլ եղջեր, 7. և տեսանէի որթ
որ երկոտասան անգամ պատէր զնոքաւք . և եղև զուա-
րակացն բոլոր ի մի յաւնականութիւն, 8. և տեսանէի ի
մէջ եղջերացն կոյս որ ունէր արկանելիս, ճաճանաւուխտ .
և ի նմանէն ելանէր զառն . և յաջմէ կողմանէ նորա, յար-
ձակէին ամենայն զազանք և ամենայն սողունք, և յալթ-
եալ < ա > ց նոցա զառն և կորոյս զնոսա, 9. և խնդացին
յաղազս նորա զուարակքն և կոմբ, և երեք եղջերուքն
ցնծացին հանդերձ նովաւ, 10. և այսմ պարտ է լինել ի
ծափանակի իւրում 11. և դուք որդեակք իմ, պատուե-
ցէք զզկն և զյուգա, զի ի նոցանէն ծագեսցէ ձեզ փրկու-
թիւն իսրայելի, 12. վասն զի թաղաւորութիւնս իմ որ է
ի միջի ձերում ելիցի ի վախճանի իբրև զտաղաւար մրգա-
պահաց, որ ոչ երևեալ ց ի զկնի ամարանոյ .

3. եղջերուքն | եղջիւրքն NOPQT եղջերքն R⁰ եղջերքն R⁰ | աղաղակէին
N⁰ + ց marg N⁰ | հնան NOPRT | զնոսա 1⁰ - զնոսա 2⁰ | om NOR⁰ marg R⁰ | խաւարէ
OPQR⁰T | ած | հնան NOPRT⁰ հնան Q | դաւարկուտ NOPQRT | ջրային NOPQRT |

4. աղաղեցին N աղակեցին T | ինն NOPQRT | եղջերուքն | եղջիւրքն N⁰P
+ ու above in N⁰ եղջիւրուքն O | զերկոտաս T: haplog | ոչխարս P | յետոյ
P | ի | om OPQRT | հոտ M հաւտս NO հոտս PQRT |

5. ի 2⁰ | om NOPQRT | ըմպէին NOPQRT | նոցանէ NOPQRT | երկոտասան
NOPQRT | հաւտք NO հոտք PQRT |

6. երկինս NO | հոտիցն PQRT | երկուց | om P | եղջիւրացն O | ծաղկեց M
ծագեաց PQRT | եղջիւր NOPQRT |

7. որ | om NOPQRT | պարտ էր N | զնոքա PQR զնոքա T | բռնոր բռն-
ութիւն NOPQRT | ի մի | om NOPQRT | աւգնականութիւն NO յոգնականութիւն
PQRT |

8. եղջերուացն O | ճաճանաւուխտ NOPQRT | արձակէին NOPQRT |
յալթեց M | գառն 2⁰ | գառն NOQRT |

9. յաղապս | վասն NOPQRT | զուարակքն N զուարակն P | զուարակքն
վասն նորա QRT | երեք | om NOPQRT | եղջիւրուքն NO | ցնծացան NOPQRT
ց2⁰ over ն 2⁰ | նովաւ հանդերձ NOPQRT |

11. զյուգայ PQRT | նոցանէ NOPQRT | ծագեսցի P | ձեզ | om NOPQRT |
իսրայէլի NT |

12. է | om NOPQRT | եղեցի T | ի վախճանի | վախճան NOPQRT | մրգապա-
հաց O | երևեսի M⁰ ց above in Mc | ամարայնոյ NOPR ամարայնոյ Q ամարայն-
ւոյ T |

TEXT TYPE α

- p. 224 1. Արդ լուարուք և գտեսիլն զոր տեսի. 2. երկոտասան եղջերուք տեսանէի զի արածէին, իսկ ի նոցանէ թ. ցրուեցան. բայց զ. ապրեցան. և ի վաղիւն նոքա ցրուեցան. 3. և տեսանէի զի զ. եղջերուքն զ. գառինք լինէին և ալաղակեցին առ տէր և եհան զնոսա ի խաւարէն ի լոյս. և ած զնոսա ի տեղի դալարակուտ և ջրային. 4. և անդ աղաղակեցին առ տէր մինչև ժողովեցան առ նոսա իննեքին եղջերուան: և լինէին նոքա որպէս բժ. ան ոչ. խարս. և յետ սակաւ միոյ աճէին և լինէին հաւտս բազումս: 5. Յետ այսորիկ տեսանէի բժ. ան զուարակս որ ծծէին զմի կով. որ ի սաստիկ կաթանէն ծով գործեր. և ըմպէին ի նմանէ բժ. անեսին հօտքն և անհամար խաշինք. 6. և չորրորդ զուարակին բարձրացան եղջերք մինչև յերկինս. և եղեն իբրև զպարիսպ հաւտիցն: և ի մէջ երկուց եղջերացն ծաղկեաց այլ եղջեաւր. 7. և տեսանէի որթ որ էր բժ. ան անգամ պատէր զնոքովք. և եղև զուարակացն բոլորովին յաւգնականութիւն. 8. և տեսանէի ի մէջ եղջերացն կոյս որ ունէր արկանելի ի ճանճաւուխս և ի նմանէն ելանէր զառն. և յաջմէ կողմանէ նորա արձակէին ամենայն զազանք. և ամենայն սողունք. և յաղթեաց նոցա զառն և կորոյս զնոսա. 9. և խնդացին յաղազս նորա զուարակքն. և կունքն երեք եղջերուացն ցնծային. հանդերձ նովաւ. 10. և այսմ պարտ է լինել ի ժամանակի իւրում. 11. և դուք որդեկակք իմ պատուեցէք զղևի և զյուդայ զի ի նոցանէ ծագիցէ վրկութիւն իսրա. յելի. 12. վասն զի թագաւորութիւնս որ է ի միջի ձերում վախճանեսցի իբրև գտաղաւար մրգապահաց. որ ոչ երեսցի զկնի ի մարտն.
- p. 225

XIX:4. հաւտս) α. above in S° |
 5. անհամար) ան above in S° |
 7. էր) marg S° |

IV. THE TESTAMENT OF BENJAMIN

CHAPTERS XI-XII

TEXT TYPE β

- p. 513 XI:1. և ոչ ևս կոչեցայց} այնուհետև աւազակապետ և
 Col. i զայլ, վասն յափշտակութեան ձերոյ, 2. այլ սիրելի տեսուն և արարիչ հաճոյից բերանոյ նորա:

XI:1. կոչեցա M° + յց above in M° կոչեցի NOPQT | աւազակապետ P |
 յափշտակութեան M° + ազ above in M° յափշտակութեան Q | ձերոյ ձեր NOPQT |
 2. տեսուն) om NOPQT | արարիչի NOPQT | բերան NOPQT

XII:1. Եւ եղև իբրև կատարեւ <ա>ց զբանս իւր, ասէ ցնոսա պատուիրեմ ձեզ հանել զոսկերս իմ ի յեզիպտոսէր և թաղել ի քերթոն մերձ առ հարս իմ. 2. և վախճանեցաւ բենիամինի ի հարիւր ի քսան և ի հինգ ամի կենաց, բարի ծերութեամբ, և եղին զնա ի պահարանի. 3. և յիններորդ առաջներորդ ամի, բերին զոսկերս հարցն իւրեանց ինքեանք և եղբարք իւրեանց ի ծածուկ. մինչդեռ էին ի պատերազմի քանանացիքն. և թաղեցին զնա ի քերթոն մերձ առ հարս իւրեանց. 4. և ինքեանք դարձան յերկրէն քանանացոց, և բնակեցան յեզիպտոս մինչև յաւր ելիցն իւրեանց ի յեզիպտոսէ:

XII:1. կատարեց M | հանէք NOPQT | ի 1° om NOPQT | հարսն NOPQT | 2. բենիամին NOPQT | ի 1° om P | հարիւր) + և NOPQT | ի 2° om P | և 2° om P | ի 3° om PQT | կենաց) + իւրոց NOPQT | 3. և 1° om NO ի PR | յիններորդ NOPR իններորդ T | յառաջերորդ NOPQR յառաջերորդ T | հարց NOPQT | իւրեանց 1° - իւրեանց 2° om P: hmt | իւրեանց 1° + և R | գերբն NO | հարսն NOPQT | 4. յերկրէն քանանացւոց) ի քանանացւոց NOPQT | աւր NO յոր PQRT | ի) om NOPQT |

TEXT TYPE α

p. 195 XI:1. և ոչ ևս կոչեսցի ամուսնեմ աւագակապետ և զայլ. վասն յափշտակութեան ձերոյ. 2. այլ սիրելի տեսան. և արարիչ հաճոյից կամաց նորա. XII:1. և եղև իբրև կատարեաց զբանս իւր. ասէ ցնոսա. պատուիրեմ ձեզ հանել զոսկերս իմ յեզիպտոսէ և թաղել ի քերթոն մերձ առ հարս իմ. 2. վախճանեցաւ բենիամին ի ճիւ. ամի կենաց իւրոց ի բարի ծերութեան. և եղին զնա ի պահարանի. 3. և ի ժ.րդ առաջներորդ ամի բերին զոսկերս հարց իւրեանց. ինքեանք և եղբարք իւրեանց ի ծածուկ. մինչդեռ էին ի պատերազմ քանանացիքն և թաղեցին զնա ի քերթոն մերձ առ հարս իւրեանց. 4. և ինքեանք դարձան յերկրէն քանանացոց. և բնակեցան յեզիպտոս մինչև յաւր ելից իւրեանց յեզիպտոսէ.

XII:1 ցնոսա) ց over ք S^o | մերձ) above ln S^o | պահարանի) պահարանի
ար 2° with eras mk S^o |
3. քանանացիքն) աւ above ln ք over ն S^o |

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԻ

ԵՒ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

(Դ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆԶԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մեր հիմնական նպատակն է տալ «Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից Վարդապետարանի» պատմութիւնը: Անշուշտ, այդ վարդապետարանը չի սկսւում դրերի գիւտից յետոյ՝ Սահակ-Մարտպեան գործունէութեամբ, այլ հենց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան սկզբնաւորութեամբ, այսինքն՝ Հայոց ընդհանուր դարձով, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակ:

Մեր քաղաքական կեանքի բերումով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նստավայրը եղել է փոփոխական: Նոյն ճակատագիրն էլ ունեցել է նրա էական եւ անբաժան հիմնարկներից մէկը՝ կաթողիկոսարանին կից մշտական դործող հոգեւոր բարձրագոյն դպրոցը՝ Վարդապետարանը, որը դարերի խաւարին կամ լոյսին զուգընթաց, Հայ մշակոյթի վերելքին կամ անկման հետ համատեղ, երբեմն հզօր ճառագայթումով, երբեմն թոյլ առկայծումով, բայց միշտ հանապազ ապրեց, գործեց եւ սնուցեց մեր Եկեղեցին եւ ժողովուրդը, հասաւ մինչեւ մեր օրերը: Դարերը ինչ անունով էլ կոչելու լինեն այդ Վարդապետարանը, ինչ եւ ինչքան էլ սովորած լինեն այնտեղ, «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից Վարդապետարանը» մնում է միշտ նոյնը՝ Հայաստանի Եկեղեցու հոգեւորականութիւնը պատրաստող մշտագոյ հաստատութիւնը, որի տեսիլքին նուիրուած են Հայ Եկեղեցու եւ ժողովուրդի պարծանք հանդիսացող բազմաթիւ Հայորդիներ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Ս. Ներսէս Մեծի ժամանակներում դործող ոչ Հայ լեզուով դպրոցների պատմութիւնը այս աշխատութեան որպէս մի տեսակ նախաբան է ծառայելու:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսների համար զանազան դարերում իբրեւ նստոց, հիմա նաեւ իբրեւ Վարդապետարանի գործունէութեան վայր ծառայել են՝

1. Ս. Էջմիածին (303-405 թ. թ.)

2. Դուին (485 թ. Մանդակունու օրով) (*)

3. Զորավանք եւ Աղթամար (927 թուից Յովհաննէս Դրասխանակերտ—
ցու օրով)

4. Արգինա (947 թուից, Անանիա Մոկացու օրով)

5. Անի (992 թուին, Սարգիս Սեւանցու օրով)

6. Թաւրուր (1062 թուին, Խաչիկ Բ Անեցու օրով)

7. Մանդակ, Կեսարիոյ Ս. Կարապետի մօտ (1072 թուին, Գրիգոր
Վկայաւերի օրով)

8. Մովսէս-Դղեակ, աթմեան Անթապի մօտ, Հիւսիս-արեւմտեան կողմը,
Սոֆ Սուրբի շրջանում (1116 թուին, Գրիգոր Գ Պաշլաւունու օրով)

9. Հոռոմկա (1149 թուին, զարծեալ Գրիգոր Գ Պաշլաւունու օրով)

10. Միս (Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութեան մայրաքաղաքը, 1293 թը—
ին Հոռոմկայի անկման եւ կործանման եւ Ստեփանոս Կաթողիկոսի դերու—
թեան եւ մահուան հետեւանքով, Գրիգոր Է Անաւարդեցու օրով)

11. Դարձեալ իր իսկական վայրը, Վաղարշապատի Ս. Էջմիածին մայր—
ավանքը, 1441 թուին Գրիգոր Թ Մուսարեկեանի եւ Կիրակոս Վիրապեցու
օրով:

Աշխատութիւնը հիմնականում բաժանուած է երկու զլխաւոր մասի՝
(Ա) Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից մինչեւ Աթոռի վերադարձը զարծեալ ի Ս. Էջ—
միածին եւ Բ) 1441 թուից մինչեւ Գէորգեան ձեմարանի բացումը եւ ապա
1945 թուին վերաբացուած աթմեան ձեմարանը:

Հայաստան եւ զուտ Հայ Հոգիով զպրոցի՝ Վարդապետարանի սկզբնա—
ւորութիւնը, անշուշտ, պէտք է դնել գրերի գիտի ժամանակից՝ մեծ երեւա—
կի եւ նրա Հովանաւորեալ աշակերտները գործունէութեամբ սկսուող ժամա—
նակից, որի անշախնդրաց քայլը մինչեւ հիմա էլ հրեղէն սիւնի պէս առաջ—
նորդում է մեր Հոգեւոր կեանքը: Ս. Մեսրոպ Մաշտոց բոլոր ժամանակների
ամենամեծ Հայ մանկավարժն է, ընդունուած Հարազատի եւ օտարի, հաւա—
տացեալի կամ անհաւատի կողմից հաւասարապէս:

Ս. Էջմիածնի Վարդապետարանի պատմութեան մասին առ ախօր զոյու—
թիւն չունի առանձին մի ուսումնասիրութիւն, չնայած՝ «Էջմիածինը, որպէս
Հայոց Հնագոյն Հոգեւոր կրթութեան կեդրոնի, արժանի է յատուկ ուսում—
նասիրութեան: Նրա դերը Հայոց կուլտուրայի եւ կրթութեան պատմութեան
մէջ վիթխարի է, բայց այդ մեծ դերը մինչեւ այժմ պատշաճ չափով չի ներ—
կայացուած եւ լուսաբանուած» (**):

Ս. Էջմիածնի Վարդապետարանի պատմութիւնը գրելիս օգտուել ենք
ուսած առաջին Հայ մատենագրից մինչեւ մեր օրերին հասնող ապագիւր կամ
անտիպ տրամադրելի որեւէ աղբիւրից՝ Մաշտոցի Անուան Երեւանի Պետա—
կան Մատենադարանից, Կաթողիկոսական Դիւանի Արխիւից, Հայաստանի
Պետական Պատմական Արխիւից, Գրականութեան Թանգարանի Արխիւից, տը—
պագիւր և անտիպ բազմաթիւ աղբիւրներից, պատմական զանազան արխիւների

(*) Բանասիրութեամ մէջ այս կապակցութեամբ կամ իրենամբ կարծիքներ: Այս
պէս՝ Պրոֆ. Կ. Ղափաղարեանը այն դնում է 461 թուին՝ Գիտ Կաթողիկոսի ձեռնադրու—
թեամ ժամանակ (Այդ մասին տես Կ. Ղափաղարեան, «Դուին՝ քաղաք եւ նրա պեղումները»,
Երեւան, 1952 թ., էջ 115-122):

(**) Ա. Ի. Մովսիսեան, «Ուրուագծեր Հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատ—
մութեան», Երեւան, 1958 թ., էջ 261:

անտիպ ֆոնդերից: Ուսումնասիրելով յատկապէս «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից Վարդապետարանի» պատմութիւնը, աչքաթող չէինք կարող անել նաեւ Հայ դպրոցը ընդհանրապէս: Այդ հարցը, սակայն, լայն ուսումնասիրութեան առարկայ եղել է ուրիշ շատ հեղինակաւոր գրիչների կողմից, որով ընդհանրապէս դուրս է մնում մեր պարունակից: Այդ հեղինակներից են՝ Ա) Վարդան Հացունի, «Դատտիարակութիւնը հիմնադրեց Բաղը», Վենետիկ, 1923 թ. Բ) Ա. Ալպոյանեան, «Հայ դպրոցի պատմութիւնը», որի միայն Ա. հատորը մեզ մատչելի է եղել. Գահիրէ, 1947 թ. Գ) Արզար Մովսիսեան, «Ուրուագծեր Հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան», Երեւան, 1963 թ.:

Ս. Էջմիածնի Վարդապետարանի պատմութիւնը մեր սրտին մօտիկ է եղել: Այդ Վարդապետարանի պատմութիւնը գրելու ցանկութիւնը իր լրումը դուրս 1958 թուականից եւ դրանից յետոյ վերածուեց անսլոյման իրականացումը լինելու անդիմադրելի մի պահանջի: Չնայած ժամանակի հռաւորութեան, մենք էլ Ժ. Դարի Սիւնեաց պատմիչ Ստ. Արքեպիսկոպոս Օրբէլեանի պէս՝ «Ի բաղում ամաց տենչացեալ իմ ալսմ իւրաքորութեան» (***):

(***) Ստ. Օրբէլեան, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 10:

ԳԼՈՒԽ Ա

Ա

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ
Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻ ԵՒ Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՄԵԾԻ
Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր ՈՒ Մ

Գրիստոնէութիւնը մեր թուականութեան առաջին դարից իսկ մուտք գտաւ Հայաստանում նրա հարաւային նահանգներից, որտեղից անցնում էին կարաւանների տարանցիկ ճանապարհները դէպի Սեւ Մով եւ Կովկասի վրա— յով՝ դէպի Ռուսաստան: Այդ կողմից քրիստոնէութեան մեր մէջ տարածողները Հրեայ եւ Ասորի քարոզիչներն էին: Աւելի ուշ՝ Գ Դարում, քրիստոնէութեան յունական թեւը Հայաստանի արեւմտեան նահանգներից ծաւալուեց դէպի երկրի խորքերը եւ վերնախաւի պարտադրանքով դարձաւ պետական կրօն, առանց միջին եւ ստորին խաւերի ցանկութեան կամ մասնակցութեան, որոնց համար նոր կրօնը երկար ժամանակ մի առեւիկ նորամուծութիւն մընաց: Փաւստոս Բիւզանդ այդ մասին գրում է. «Զի ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեանն, լոկ միայն զկրօնս իմն մարդկութեան յանձին իւրեանց՝ եւ ոչ քերմեանդ հաւատովք ընկալան, այլ իրբեւ զմոլութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ: Ոչ եթէ պարտն էր՝ գիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակայն ինչ որք զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէն»⁽¹⁾:

Եւ հրէա-ասորական, եւ յունա-հայկական քարոզութեան այս փոքր-ձեբը մնացին սահմանափակ, դիտուեցին խորթ աչքով, նոյնիսկ արքայական պալատում, ինչպէս նաեւ զանգուածային Հայ բնակչութեան կողմից, որը շարունակում էր սիրով փարտած մնալ իր նախնիների արեւոտ հեթանոսութեանը, առողջ կրակապաշտութեանը, թէեւ երկրում արդէն հիմնուել էին Արտազի աթոռը (Առաքեալներից) եւ Տարօն-Վարչաշապատի աթոռը (Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից): Համոզուելու համար, թէ որքան անժողովրդական էր քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ, բաւ է յիշել Արիստակէս եւ Յուսէփ կաթողիկոսների բրածեծ մահանալը, Աղուանից Գրիգորիս Կաթողիկոսի նահատակութիւնը, Դանիէլ Ասորու խեղդամահ արուելը, Վրթանէս Կաթողիկոսի դէմ թագուհու կազմած դաւադրութիւնը եւ այլն: Թէ ինչ աստիճանի յարգ ու պատիւ ունէր նոր կրօնի պաշտօնեան այդ օրերի Հայութեան մօտ, ցոյց են տալիս Փաւստոսի նշած Տիրան թագաւորի ժամանակակից Յովհան Եպիսկոպոսի վարքն ու շահատակութիւնները: Այդ մարդը ախրանալու համար իր ցանկացած ձիուն, քահանայ է ձեռնադրում հեթանոս աւագակին, այն էլ բռնի կերպով: Եթէ այդ բոլորին աւելացնենք պատմիչների խօսքերը,

(1) Փաւստոս Բիւզանդ, «Պատմութիւն», Գլ. ԺԳ:

որոնցով նրանք դատապարտում են Հայ ազատանու եւ ռամիկի քրիստոնէութիւնից հետո մնալու հաստատ ջանքերը, հին բարբերին նուիրուածութիւնը, քրմական դասի գէնքը ձեռին նոր կրօնի գէմ դուրս գալու համարձակութիւնը, պարզ կը լինի, որ քրիստոնէութիւնը մեղանում վերեւից ներքեւ պարտադրուած խորթ մի նորամուծութիւն էր եւ պահպանուում էր միայն գէնքի ուժով:

Դա այդպէս էր նոյնիսկ քրիստոնէութեան Հայաստանում պետական կրօն հռչակուելուց մէկ դար յետոյ էլ: Հայաստանի վերջնական բաժանումից յետոյ, սակայն, յունա-պարսկական անսքող ձուլման քաղաքականութեան ճնշման տակ, քրիստոնէութիւնը դարձաւ իւրաքանչիւր մի գէնք ու ոպեղանի ինքնապաշտպանութեան համար: Այն մնալով համաշխարհային դարձած մի իւրաքանչիւրական հարազատ ու լրիւ մասը, ստանալով էլ բացարձակապէս վարչապետուկ ազգային գոյն (ինչպէս Պարսիկներէ Շիա մահմանականութեւնը), ծնունդ է տալիս Հայ գրեթէ, որոնք իրենց հերթին, արմատն են մեր բոլոր հոգեւոր գանձերին եւ նրանց նիւթականացուած բոլոր ձեւերին՝ մշակոյթ, ճարտարապետութիւն, գրականութիւն, գիտութիւն եւ այլն:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ միայն խանդավառ մի քարոզիչ չէր, այլ նաեւ իր Ժողովուրդը լաւ ճանաչող մի կազմակերպիչ ղեկավար: Նա լաւ ճանաչելով իր Ժողովրդի գոռալուրդ պահպանողականութիւնը, պապենականին ջերմ նուիրուածութիւնը, հին սրբապայքերին ու տօներին տուեց նոր ձեւաւորում եւ անուն ու հոգի, եւ պահպանեց նրանց նախկին սրբութիւնը: Մուշի Ս. Կալապետը, Փեղարդը, Էջմիածինը տիպիկն օրինակներ են այդ ուղղութեամբ: Նա նոյն վերաբերմունքը ցոյց տուեց նաեւ մարդկանց վերաբերմամբ: Այդ քաղաքականութեան շնորհիւ էր, որ Աղբիւնոսի քրմական ազդեցիկ տոհմը չուտով մրցակիցը դարձաւ Լուսաւորիչեան տոհմին՝ կաթողիկոսական դահին: Ուրիշ, Թաղաւորները ձեռքում իրեն հակակշիռ ծառայելով Լուսաւորիչի չափազանց ազդեցիկ ու հարուստ դարձած տունը արքայական իշխանութեան կամակատար պահելու փորձերի ժամանակ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը իր գործունէութեան ակզբնական շրջանում յենում էր գլխաւորաբար Յոյն եւ Ասորի գործակիցներին օգնութեան վրայ: Սակայն նրանք ջանքերը անպտուղ էին մնում, որովհետեւ լեզուին անդիտութիւնը, Հայ Ժողովրդի վրայ վերեւից նայելը՝ հօտի եւ հովիւի ուժը ստեղծում էր մի անջրպես: Նոյնը դիտում է Ռուս, Բուլղար եւ այլ եկեղեցիների կեանքում այն շրջանում, երբ այդ եկեղեցիների հոգեւորական վերնախաւը դալիս էր Բիւզանդիայից: Նոյնն էր պարագան Հապեշական եկեղեցու համար՝ Դպտի եկեղեցու նկատմամբ: Ժողովուրդը, չափրելով իր ուսուցիչ առաջնորդներին, չէր սիրում նաեւ նրանց առաքածը՝ փորձած հաւատքն ու բարբերը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ տեղական կաղերի այս սուր պահանջը բաւարարելու համար, դիմեց նախկին քրմական դատակարար երեխաներին աշխատանքի ներդրուման: Այդ երեխաները մեծանալով քրիստոնէական հաւատքով եւ իրեն հոգեւորական ունենալով աւելի մեծ եկամուտներ եւ առանձնաշնորհներ, քան որպէս քրմը ունեցել էին իրենց հայրերը, սրտագին նուիրուեցին նոր կրօնին: Ժողովուրդն էլ հետեւեց իր վստահած եւ սիրելի մարդկանց օրինակին: Այդ կերպով, ո՛չ միայն չեղածացուեց ներքին վտանգաւոր թշնամին, այլեւ այն վերածուեց ամենադուր եւ յուսալի մի դաշնակցի:

Հակառակ տեղական կաղերի հարցի այս բարեյս յող լուծման, քրիստոնէութիւնը դեռ երկար ժամանակ, աւելի քան մէկ դար, մնաց մերձախուր

յունաստորեակ մի խաւի նորամուծութիւնը միայն չ Հասարակ ժողովրդից քր-
չեր կային նոր կրօնին կողմնակից, այն էլ ինչ-ինչ կռակերի շնորհիւ, եւ ոչ
որպէս համոզմունք: Կեանքի բոլոր մարգերում հեթանոսական բարքերն ու
ոտփորութիւնները իրենք իրենց զգալ էին տալիս, ամենուրեք մեծ վրդով-
մունք պատճառելով իսկապէս համոզուած, քրիստոնեայ դարձած եւ իրենց
ժողովրդի բարիքը ցանկացող Լուսաւորչեան տան գործիչներին:

Սրա պատճառը Հայերի գրերի պակասն էր: Քրիստոնէութիւնից Հա-
յուն հեռու մնալու հիմնական պատճառը այդ վարդապետութեան խորթ եւ օ-
տար հնչիւններով Հայ ականջներէից ներս թափանցելն էր, որով եւ դատա-
պարտուած էր մշտապէս մնալու «ձայն բարբառող յանապատի»: Հայը սի-
րում էր մտածել, սիրել ու պաշտել սեփական հարազատ լեզուով, ուզում էր
իր սրտի եւ հոգու լեզուի նոյնութիւնը: Ս. Գրիգորի եւ Ներսէս Մեծի հիմ-
նած դպրոցներում դասաւանդութիւնը յունարէն կամ ասորերէն էր: Դա,
յատկապէս Հայաստանի բաժանումից յետոյ, մեծ անպատեհութիւն էր: Օ-
տար լեզուն օտարի լուծն էր յիշեցնում ազատութէն Հայ ժողովրդին եւ ատե-
լութեամբ լցնում այն ամէնի հանդէպ, որ դալիս էր նրա կողմից ու միջոցով:
«Ոչ մեղուի մեղրը եւ օչ էլ նրա սղոցցը» — ահա՛ Հայոս մօտեցումը գրերի դի-
մից առաջ եղած դպրոցների նկատմամբ:

Պարսիկները չէին հանդուրժում իրենց լեզուի անտեսումը, իսկ այդ
լեզուն քրիստոնէութեան ուսուցման համար բացարձակապէս անպէտք էր:
Իսկ յունական լեզուի օգտագործումը Հայերի կողմից՝ Պարսիկները դիտում
էին ոչ պակաս, քան դաւաճանութիւն պետութեան դէմ: Միւս կողմից, յու-
նական բաժնում, յունարէնի գործածութիւնը որպէս կրօնի եւ մշակոյթի մի-
ջոցի, առաջնորդում էր դէպի տեղական Հայերի արագ ձուլմանը: Աւանդա-
պատ Հայ ժողովուրդը, բնագոյական ինքնապաշտպանութեան ոգուց դր-
ուած, խորշում էր օտարացման վտանգը բուրդը նախամեքրպեան ալդ
դպրոցներից, դրանք իբրեւ խորթ եւ սարկութեան առաջնորդող հիմնարկ-
ներ ընդունելով: Ոչ թէ Հայը չէր սիրում գիրն ու դպրութիւնը, այլ չէր սի-
րում ընդունել գիտութիւնը օտար լեզուներով: Դրա պայացոյցն են Ե Դարու
շաղկուպիչ ստեղծագործութիւնները՝ կատարեալ լեզուն, իր ժամանակի հա-
մար համապարփակ գիտութիւն եւ գրականութիւն:

Որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած գործել է Ամենայն Հայոց Կաթողի-
կոսարանին կից Վարդապետարանը, վկայում է Ագաթանգեղոսը՝ ականա-
տես պատմիչը:

«Ամենայն աշխուհեսեւ զկրչականեաց տոհմի որեաքն, ի վարժս վար-
դապետութեան պարապեցուցանէր որոց զառաջին Տրդատ անուն, որ Թադա-
ւորն իսկ էր, ամենայն տար իւրովն»(2): Կարապետ Ս. Վրդ. շնչատմ է այդ
Վարդապետարանում քրմական դասու. ներխաններին կրթութիւն տրուելը որ-
պէս հոգեւորականի: «Լուսաւորիչը սկզբից եւեթ մեծ հոգս է տարել նախ
Տրդատին եւ նրան չըջապատող իշխաններին քարոզելու ու նրանց որդիներին
դաստիարակելու: Նոյն կերպ վարւում է նոյնպէս քրմերի նկատմամբ՝ մաս-
նաւորապէս ուշադրութիւն դարձնելով նրանց զաւակների կրթութեան վրայ,
աշխատելով, որ նրանցից կազմուած լինի նաեւ քրիստոնեայ հոգեւորական
դասակարգը, որ նրանք ունենալով նման պաշտօն, ինչպէս առաջ էր, եւ վա-

(2) Ագաթանգեղոս, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1884 թ., էջ 587-588:

յեկելով իրենց առաջուայ արտոնութիւնները, փոխանակ հակառակորդ լինելու՝ պաշտպան ու միջնորդ լինեն նոր կրօնի տարածմանը»⁽³⁾ :

Վարդապետարանի գոյութեան մասին է վկայում նաեւ բազմազանապատիւ լատինացի Արչակ Ալպոյաճեանը. «Ինչպէս երեւում է, այդ դպրոցում նրանց տրուած ուսումը քրիստոնէական վարդապետութիւնն էր, հնչող էր անշուշտ քրիստոնէութիւնը ծանօթացնել նրանց, քանի որ նրանք պատկանում էին այն պատկարգին, որ զհանդամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց»⁽⁴⁾ : Սակայն պատմական փաստերը մեզ համոզում են, որ Լուսաւորիչը միայն բարձր դասակարգի մէջ չէր գործում, այլ նրա դպրոցական գործունէութիւնը ծաւալւում էր նաեւ հասարակ ժողովրդի մէջ՝ դաստիարակելով նրանց քրիստոնէական ոգով : Արդարեւ, Լուսաւորիչը «Նոյնպէս եւ զամենայն սգի ջանայր յերեւել հատուցանել ի գիտութիւն ճշմարտութեան» :

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից գործող եւ դերազանցապէս հոգեւորական գործիչներ պատրաստող այս Վարդապետարանը իր դասաւանդման մեթոդներով, ուսումնական ծրագրով հարազատ մէկ պատճէնն էր իր դարու նման յունական կամ ասորական նոյնատիպ դպրոցին : Աւելին, միայն այն էր, ուր Հայ աշակերտը պէտք է մարզուէր այդ լեզուներով իր ուսած գիտութիւնը վերածել բանաւոր հայերէնի, ուրիշ խօսքով կատարէր մըշտական թարգմանութիւն, հասկանալի եւ օգտակար լինելու համար Հայ Ժողովրդին : Դրանք վերծանողներն էին : Նրանք էին, որ անգիր դպրութեան օրինակով, նախքան Աստուածաշունչի դրաւոր եւ պաշտօնական թարգմանութիւնը, կազմեցին նրա գոնէ որոշ մասերի անգիր թարգմանութիւնը : Ե Դարի ոսկեղենիկ Հայ լեզուի մաքրութիւնը նրանց նախապատրաստական աշխատանքի պտուղն է իր խորքում :

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից այս Վարդապետարանից բացի, կրթութեւն աշխարհիկ գործիչներ, յատկապէս արքունի կամ կաթողիկոսական դիւաններում աշխատելու սահմանուած դպիւրներ պատրաստելու համար յատուկ դպրոցներ ի մի ցանց տեղաւորուեց Հայաստանում : Այս դպրոցներ իր ստանալով մանկական լեզուն երեք էր ըստ տեղական պահանջներին՝ յունական, ասորերէն եւ պարսկերէն : Տրդատ Թագաւորը քաջաշինող եւ օգնական հանդիսացաւ Լուսաւորիչի այս օգտաշատ ձեռնարկութեանն էլ, ինչպէս իր յաջորդները եղան Լուսաւորիչի ժառանգներին : Այդ մասին է վկայում Ագաթանգեղոս, գրելով. «Ի տեղեաց տեղեաց սահմանացն Հայոց՝ տայր հրատման թագաւորն Տրդատ իւրոյ իշխանութեանն՝ յաշխարհաց եւ ի գաւառաց բազմութիւն մանկուտայ ամել յարուեստ դպրութեան, եւ կարգել ի վերայ հաւատարիմ դպրապետս . առաւել զազգս պղծապործ քրմանցն, զմանկունս նոցա ի նոյն ժողովել գումարել յարժանաւոր տեղիս դասս, եւ դարման ռոճկաց կարգել : Եւ զնոսա յերկուս բաժանել, զմանս յԱսորի դպրութիւն կարգեալ, եւ զմանս ի Հելլէն, որ եւ անդէն յալկան թօթալիւ վայրենամիտքն եւ դատարկատունքն եւ անասնաբարոյ աշխարհքն՝ մարգարէագէտք եւ առաքելաւծանօթք եւ աւետարանաթառնգ լինէին, եւ ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւրեք ան տեղեակք»⁽⁵⁾ :

(3) Կարապետ Ծ. Վրդ., «Հայ եկեղեցւոյ Պատմութիւն», Ապալիմ Մաս, 1908 թ., Վաղարշապատ, էջ 73 :

(4) Ալպոյաճեան Արշակ, «Պատմութիւն Հայ Դպրոցի», Գաեիք, 1946 թ., էջ 19 :

(5) Ագաթանգեղոս, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1884 թ., էջ 484 :

Բնական է, որ դպրոցները դիչերոթիկ էին: Աշակերտները ընտրւում էին իւրաքանչիւր նահանգից ու դաւառից, որոշ ընտանիքներից եւ տուեալ ընդունակութեան տէր մարդկանցից՝ մի սովորութիւն, որը տեսւում էր մինչեւ մեր օրերը:

Նոյն Ազաթանդեղոսը ասում է. «Անջատէր ի հայրենի բնակացն իւրեանց» եւ տանում ու զետեղում էր Վաղարշապատում եւ այլուր իրենց ծընընդամայրից հեռու դպրոցների մէջ: Տնից այս օտարացումը բռնի էր կատարւում՝ Թազաւորի հրամանով. Հնոյն Հաւանեցուցանէր զԹազաւորն, զի գաւառացի դաւառաց եւ կողմանց կողմանց ի տեղիս տեղիս ժողովեացն բազմութիւն մանկտույ, առ ի նիւթ վարդապետութեան: Զգազանամիտ զվայրենազոյն զճիւղադարձոյ զաշխարհականա, զոր առեալ արկանէր ի բովս վարդապետութեան, եւ հոգեւոր սիրով եռանդամբ զազտ եւ զփանդն զշարաւահոտ զիւացն եւ զանտախաղոթ՝ պաշտամանն ի բաց քերէր: Եւ անչափ անջատէր ի հայրենի բնակացն իրենանց՝ մինչեւ ասել նոցա, թէ մոռացայ զԺողովուրդն եւ գտուն հօր իմոց»⁽⁶⁾:

Որ նախընտրութիւնը տրւում էր առաւելապէս քրմական սերնդին, ինչպէս 19-րդ Դարում քահանայական ցեղին, հաստատում է նաեւ Օրմանեան Պատրիարքը.

«Քուրմերն ալ ազգու դասակարգ էին, եւ կրնային մեծ դժուարութիւններ հանել, եթէ յանկարծ ամէն դիւրութենէ զրկուած ըլլային... միայն պէտք էր զանոնք լաւ կրթել նոր կրօնքի սկզբունքներուն մէջ, ուստի նոր հաստատուած ուսումնարաններուն մէջ, հոգ կը տարուէր ճատաւել զազգս պղծապօրծ եւ դժանկունս նոցա ի նոյն ժողովել» եւ միանգամայն չէր մոռացուեր անոնց «դարման ռոճկաց» կարգելը»⁽⁷⁾:

Վարդան Հացունին ճիշդ կերպով նշում է, որ այս դպրոցները նկատւում էին արքունի ձեռնարկութիւններ եւ պահպանւում էին արքունի զանձաւանից վճարուած «դարման-ռոճկաց»ներով: Նաեւ, որ դպրոցները յատկապէս բաժանուում էին երկու մասի կամ լեզուների՝ յունարէնի եւ ասորերէնի, անշուշտ միշտ երևելով տեղական պայմաններից ու պահանջներից, սահմանակցութիւնից եւ այլն:

«Առաջին քրիստոնեայ աշխարհիկ ու միանգամայն դիչերոթիկ դպրոցներն են գրանք, որոնց պահպանութեան համար կարգւում է արքունի զանձաւանից «դարման ռոճկաց»: Անոնց ուսման նախկին նիւթն է «արհեստ դըլբութեան» կամ այն լեզուաց, որոնք պիտի բանային մանկութեան առջեւ աստուածապաշտութեան կամ Ս. Գրոց դռները: Այդ լեզուները կրկին էին. ասորերէն եւ յունարէն, որոնց երկուքին բուծը միանգամայն ծանր գտնելով Թերապիա՝ Հայութեան, աշակերտները կը բաժնեն երկու դասի՝ «գրմանս» (կարդի դպրութեան կարգաւ եւ գրմանս ի Հելլէն)»⁽⁸⁾:

Յունարէնն ու ասորերէնը հնուց էլ մեր մէջ պաշտօնական, դիւանական լեզուներ էին: Հայ Թազաւորները պարծենում էին «հելլենասէր» տիպոսով: Արտասաղգ Բ Թազաւորը յունարէն Թատրերգութիւնների հեղինակ էր: Տիգրան Մեծը եւ իր յաջորդները իրենց դրամների վրայ բացառապէս յունարէնով են գրել, Տրդատ Առաջինը իր նորակերտ Գաննի ամրոցում փոխանակ

(6) Ագաթանգեղոս, նոյնը, էջ 483:

(7) Մ. Աբէ. Օրմանեան, «Ազգապատում», Կ. Պոլիս, 1912 թ., էջ 200:

(8) Վ. Հացունի, «Գաստրիարականութիւնը հին Հայոց քով», էջ 87:

լատիներէն յիշատակարան կանգնեցնելու, ինչպէս սպասելի էր, յունարէն արձանագրութիւն է թողել: Նշանակելի է նոյնպէս Գառնիի մտաւայելը, որը ներշնչուած է յունական դիցաբանութիւնից եւ կրում է յունարէն արձանագրութիւն: Խորենացիին ծանօթ է Գառնիի յունարէն արձանագրութեան. «Ջայսու ժամանակաւ կատարի Տրգատ զլինուած ամբոցի Գառնոյ, զոր որձաքար եւ կոփածոյ վիճօք երկաթադամ եւ կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ եւ տուն հովանոց մահարձանօք՝ սքանչելի դրոշուածովք բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովադիտոց, եւ գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով»⁽⁹⁾:

Պարսկերէնի ուժեղացումը սկսում է Մերութանի շարժման հետ, Պապ Թադաուրի Մանուէլ սպարապետի ժամանակ ստանում է գերաւելիւ դիրք, իսկ Հայաստանի թաժանումով պարսկական Հայաստանում այն դառնում է պաշտօնական լեզուն, որին նուիրում են մոդայիկ եւ փառասէր իշխանազուններ: Այս շրջանում, շնորհիւ պարսկական անհանդուրժողականութեան, յունարէնը համարեալ դուրս է թողնում գպրոցներից եւ ասորիները դառնում է հոգեւոր եւ գրական ուսման քննք բերելու արտօնեալ միջոց:

«Քանզի նախ ի Մերութանայ ալրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք, դարձեալ ի թաժանեալ զաշխարհս Հայոց՝ չտային Պարսիկ վերահացութեան յոյն ուսանել գպրութիւն ումեք իւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի»⁽¹⁰⁾:

Այս շրջանում արքունիքում քշանում են հելլենագէտները: Խորենացին Մաշտոցի մասին խօսելիս ասում է. «Զի մինչեւ դնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն, ոչ զոք ի ճարտարաց դռանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկական վարէին գրով»⁽¹¹⁾: Փաւստոսն էլ իր հերթին այսպէս է բացատրում ասորիներին տարածուելը. «Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին՝ ի վանորայս եւ եկեղեցիս Հայաստան մոլորվուրդն այսպիսի մեծ աշխարհի, յանլուսթենէ լեզուին ասորոյ»⁽¹²⁾:

Պատմիչները վկայում են, որ այս դպրոցներում, ուրեմն եւ Կաթողիկոսարանի Վարդապետարանում, աշակերտութիւնը առաջին հերթին ասորւորում էր աստուածապաշտութիւն եւ Սուրբ Գրքի տարրական գիտելիքներ, միեւնոյն ժամանակ, ըստ Ա. Ալպոյսաճեանի, «Արուեստ դպրութեան», որը պարզապէս նշանակում է վարժունքի դիւանական քարտուղարութեան մէջ՝ որպէս վայելուչ եւ անխալ գրող, անշուշտ, միշտ յոյն, ասորի եւ պարսիկ լեզուներով: Հազուադեպ էր, ասկայն, որ դիւանապալիքը տիրապետէր երկու կամ երեք լեզուներին էլ միանգամայն, մի բան, որ ծանր էր նստում արքունիքին եւ մեծացնում էր ծառայող անձնակազմը:

Հետաքրքրական է իմանալ, թէ որո՞նք կամ ինչպիսի՞ մարդիկ վարել են հայկական առաջին դպրոցները: Տրամաբանութիւնը, պատմիչների հետ համերաշխ կերպով, ասում է՝ թէ այդ դպրոցների առաջին ուսուցիչները եղել են Յոյն եւ Ասորի քարոզիչներ, որոնք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հետ ժամանել են նորադարձ Հայաստան: Հետագայում Լուսաւորչի յաջորդները հետեւեցին իրենց նախահօր զրինակին: Հայաստանը լցուեց օտարազգի քարոս

(9) Խորենացի, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, էջ 247-248:

(10) Խորենացի, նոյնը, էջ 343, Գլ. Գ, ԾԻ:

(11) Խորենացի, նոյնը, Գլ. Գ, ԾԲ, էջ 338:

(12) Փաւստոս, Ժ, էջ 30:

դիշներով, որոնք օգտուից աւելի բնութիւն դառնում է ի՞նչէն էր, ստիպւոյն, այս օտար ուսուցիչների ծախողանքի պատճառով: Դրա հիմքում պէտք է դնել ներանց սկզբից մինչեւ վերջ Հայ ժողովրդի հետ չորհրդանալու, չմերուելու, նրան չտիրելու և չզնահատելու մոլեռանդի մեծամասնութիւնը: Որ Հայ ուսուցիչներ չկային այս շրջանում՝ ընդունում են նաեւ Հայցունին եւ Ալպոյանահանը: Նրանք իրենց տեսակէտը հիմնաւորում են Ազաթանգեղոսի հետեւեալ տեղեկութեան վրայ.

«Եւ գտանէր բազմութիւն եղբարց՝ զորո հաւանեցուցանէր ընդ իւր գալ դի վիճակեցուցէ զնոսա ի քահանայութիւն յիւրում աշխարհին: Եւ բազում գունդոս յաճախեալ առնոյր ընդ իւր»(13):

Հայցունին խօսելով դպրոցների սակաւութեան մասին, գրում է.

«Մեր անդրանիկ վարժարանք չեն բովանդակեր ու չեն դաստիարակեր ասիով Հայ մանկութիւնը, այլ անոր մէկ մասն միայն: Սկզբնաւորութիւն ու փորձ մ'է կատարուած, եւ ոչ թէ կազմակերպուած ու հաստատուն հանրային կրթութիւն մը: Արդիւնքն է երկու անհատից ջանքերուն, որոնք զուրկ են զարգացեալ ազգի մը գործակցութենէն, որով միայն պիտի կարենային համազգային դաստիարակութեան մը ձեռնարկել, եւ մնայուն հիմերու վրայ քնել գայն»(14):

Ալպոյանահանը նշում է, որ այս դպրոցները կատարեալ մէկ պատճէնն էին իրենց ժամանակի քրիստոնեայ Յոյն եւ Ասորի դպրոցների եւ մեթոդական հարցերում եւ դաստանդման առարկաների ու նպատակների հարցում: Բնական է միայն այդ կարող էր լինել, քանի որ նորաբարութիւնը միշտ էլ պայմանաւորուած է անցեալի փորձով: Այս դպրոցների գէթ նպատակն էր քարոզիչներ եւ արքունի դպիրներ պատրաստել, հետեւաբար ուսման առարկաներն էլ շօշափելու էին միայն այդ պահանջները բաւարարող նիւթերը եւ համապատասխան ունակութիւնները զարգացնող առարկաները:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վախճանումից յետոյ (325 թ.), նրա հիմնադրած դպրոցները Հայաստանի քաղաքական անկայուն դրութեան պատճառով, ինչպէս նաեւ Նշուած պարսկական քաղաքականութեան բերումով ու ազդեցութեամբ՝ հետզհետէ անջնանում եւ փակւում են:

Բ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՎԱՐԿ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻՑ ՄԻՆՁԵՆԻ Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՄԵԾԻ ԺԱՄԱՆԱԿՈՒԱՅ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁ

Հուսաւորչից մինչեւ Ներսէս Մեծը Հայ եկեղեցու պատմութեան մէջ հանդիպում ենք չորս կաթողիկոսների՝

Արիստակէս Ա (325-332)

Վրթանէս (333-341)

Յուսիկ Ա (341-347)

Փառէն Ա Աշտիշատցի (348-352)

(13) Ագաթանգեղոս, Նոյնը, էջ 90:

(14) Վ. Հայցունի, «Դաստիարակութիւնը հին Հայոց քով», էջ 468:

Մրանց կաթողիկոսութեան կարճատեւ եւ փոթորկոտ շրջանում Հայաստանում չենք հանդիպում դպրոցական կազմակերպուած գործունէութեան: 325-352 թ. թ. ամբողջ քառորդ դարից աւելի եղող տարիներում դըպրոցական գործունէութիւնը մեր երկրում բարձիթողի է արուած եւ հաւանաբար, ապաւինել են «ձեռնասուն»ներով եկեղեցու կարիքը բաւարարելու սովորութեան:

Ի՞նչն էր դրա պատճառը: Նախ շեշտենք քաղաքական անապահովութիւնը, երբ Հնարաւոր չէր սահմանուած արքունի զարման ոռոգկացքը ձեռք բերել եւ գործածել: Չմոռանանք նաեւ յունա-պարսկական ուղղութիւնների ուժեղ թախումը մեր երկրի քաղաքական կեանքում, որից շուտով քայքայուեց եւ կործանուեց երկրի միասնութիւնն ու անկախութիւնը եւ ամուլութեան մատնուեցին բոլոր դաստիարակչական-մշակութային ձեռնարկութիւնները: Յունական ուղղութեան հզոր ներկայացուցիչներն էին Լուսաւորչի տան կաթողիկոսները՝ իրենց Համակիր իշխանական տներով (յասակապէս Մամիկոնեանները), իսկ երկրորդին՝ պարսկական ուղղութեանը՝ Ալքիանոսեան տան կաթողիկոսները իրենց Համակիր իշխանական տներով (Մերուստան Արծրունի, Վահան եւ Մանուէլ Մամիկոնեանները): Տիրան, Արշակ Բ եւ Պապ Թադաւորները, Մանուէլ Մամիկոնեանը փորձեցին կեդրոնաձիգ ուժեղ պետութիւն ստեղծել այդ երկու կեդրոնախոյս եւ օտարամոլ ուժերը ի մի ձուլելով, սակայն կործանուեցին արտաքին ուժերի հրահրած մանր տեղական փառասիրութիւններից: Իրենց քաղաքական տիրապետութիւնը Հայաստանում ամրապնդել ջանացող Բիւզանդական կայսրութիւնը եւ Սասանեան Պարսկաստանը Հայաստանում առկայ դպրոցական եւ կրօնական դուռ տեղական հարցերը իրենց Համար վերածել էին քաղաքական առաջնահերթ հարցերի եւ պահանջում էին Հայերից՝ այդ հարցերին ապա իրենց ցանկացած ուղղութիւնը: Եւ որովհետեւ այդ փառած կայսրութիւններից ո՛չ մէկը այնքան հզոր չէր որ երկրի ժամանակով մնա մեր երկրում, նրանց ազնվութեան եւ տեղատուութեան համաձայն էլ նրանց հովանաւորած լեզուն ու բարձրագոյն բարձրանում կամ իջնում էին, քառսի վերածելով մեր կեանքը, որից յուսահատ՝ Հայերը լքեցին երկուսին էլ միանգամայն: Այդ էր դրութիւնը ակնարկուած շրջանում (325-352): Դրանից ելք գտնել փորձեց Լուսաւորչաշառաւիղ Ներսէս Մեծ Կաթողիկոսը, Հենց իր պաշտօնավարութեան սկզբից:

ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

(353 - 373)

Ներսէս Մեծը Լուսաւորչի Թոռան Թոռն էր: Հայրը՝ Աթանազիոսն, իր Պապ հղբոր հետ բացառութիւն է Լուսաւորչեան սերնդի մէջ, մնալով աշխարհական, մինչ ամբողջ տոհմը, իրենցից առաջ եւ յետոյ, եղել են կաթողիկոսներ: Երկուսով էլ զոհ են զնուծ իրենց անբարոյական կեանքին: Նրանք մօր կողմից Թոռներն էին Տիրան Թադաւորի: Արեան այդ կապակցութեամբ էլ դուցէ բացատրուում է նրանց վարքը:

Ներսէս իր վարքով աւելի մօտ էր իր պապին՝ Յուսիկ Կաթողիկոսին: Նա այն անձնաւորութիւններից էր, որ գլխին հաշտեցնել մեծ եկեղեցականը մեծ աւատապետի հետ: Նա փոքր հասակից ամուսնացել էր Սանդուխտ Մամիկոնեան իշխանուհու հետ եւ ստացել էր խստամբեր մի կրթութիւն, հաւանաբար խնամակալների պնդումով, որովհետեւ հայրը՝ Աթանազիոսն, ո՛չ մի

Ժամանակ չի դրադուել իր որդու կեանքով: Այս վաղ ամուսնութեան միակ նպատակն է եղել պահպանել Լուսաւորչի ազգատոհմի շարունակութիւնը կաթողիկոսական գահի վրայ: Հայրական խորթ ազդեցութիւնը էլ աւելի չեզոքացնելու համար, նորապսակ ամուսնուղարկում է կեսաբրա՝ ուսանելու, որտեղ եւ ծնում է նրանց միամօր որդին՝ Սահակ Պարթեւը, ապագայ մեծ կաթողիկոսը եւ Մեսրոպ Մաշտոցի հովանաւոր-գործակիցը զբերի գիւտի գործում եւ թարգմանչական, դպրոցական բարձրագոյն գործունէութեան մէջ:

Ներսէս Կաթողիկոս իր մէջ խտացնում էր իր նախնիների բոլոր դրական դժբերը՝ ջերմեռանդ հաւատացեալ, քաջ հովուապետ, մարդասէր ղեկավար, կրթանուէր ու հայրենասէր: Նա ոչ մի առիթով իր ունեցածը կամ կեանքը չսպաւրկեց յանուն իր զօրախոս հօտի բարօրութեան եւ եկեղեցու շինութեան: Ընտանեկան ականդութիւններով եւ կրթութեան բերումով համոզուած յոճասէր էր, այդ պատճառով Արշակ Բ եւ Պապ Թադևառների ճշկուն, մի քիչ նոյնիսկ պարսկասէր քաղաքականութիւնը անհանդուրժելի էր թուում նրան, որից յաճախ ճեղքուածք էր յառաջանում քաղաքական կեանքում Հայաստանի երկու ազդեցիկ տներին՝ Արշակունիների եւ Լուսաւորչեանների միջեւ: Իր պապերի պէս անգիշող էր իր դիրքի բարձրութեան հարցում եւ Հռոմի պապերից առաջ պահանջում էր կաթողիկոսի գերազանցութիւնը նոյնիսկ քաղաքական եւ աշխարհիկ հարցերում: Պատմութիւնը նրա գործունէութիւնը նշում է որպէս զգալի վերելք մշակութային-դպրոցական կեանքում, թէ՛նք դա էլ չնորհիւ Շապուհ Երկրորդի վարած քաղաքականութեան՝ մեծ չափով մնաց անպտուղ եւ յանգեց ո՛չ միայն իր բարեկարգութեանց ոչնչացման, այլ նաեւ ամբողջ Հայաստան աշխարհի կործանման:

Բազմավաստակ հայրապետի ուշադրութեան կեդրոնում եղել է կրթական հարցը՝ ընդհանուր եւ եկեղեցու սպասաւորներ պատրաստելու նպատակով: Այդ մասին Փաւստոսը գրում է. «Կարգէր եւ թ տեղիս դպրոցս յունարէն եւ ասորերէն՝ յամենայն դաւառս Հայոց»⁽¹⁵⁾:

Իւրաքանչիւր դաւառ դպրոցով օժտելիս, Ներսէս Մեծը անշուշտ չէր կարող կաթողիկոսաբանին կից Վարդապետաբանը փակ թողնել: Ի տարբերութիւն նախորդ դպրոցների, ներսիսեան դպրոցները իրենց նախորդների համեմատութեամբ, ընդհանրապէս ցերեկեայ էին, չունէին «դարման ոռոկաց»-ները, այլ պահում էին բարեսէրների նուէրներով կամ եկեղեցական զանազան եկամուտներով: Մինչեւ Ներսէս Մեծը եթէ կաթողիկոսաբանի կից Վարդապետաբանը չի փակուել, չի էլ արդարացրել իր գոյութիւնը: Եկեղեցին, հետեւելով Հնադարեան հրէական սովորութեան, իր գործիչները պատրաստում էր անձնական դաստիարակութեան միջոցով, այսինքն Իւրաքանչիւր եպիսկոպոս ունէր իր «ձեռնասուն»ները՝ սպասաւոր աշակերտը (մոնթ), որը նկատուում էր նրա որդին, տանը մէկ անդամը եւ ո՛չ միայն ծառայում էր տան գործերում, այլեւ ստանում էր խնամուած կրթութիւն ընտանիքի հարազատ որդիների հետ: Այս սովորութիւնը պահպանուած էր մինչեւ ԺԹ Դար, երբ, «ձեռնասուն»ը կոչւում էր «փոքրաւոր» կամ «մոնթ», համաձայն իր ապրած տեղին: «Ձեռնասուն» պահելու մէկ ուրիշ տարբերակը գործում էր նախարարական տներում, անշուշտ ուսուցման բոլորովին տարբեր ծրագրով:

(15) Փաւստոս, «Պատմութիւն», Վենետիկ, 1832 թ., էջ 77:

րով (դայեակ եւ սան) : Այդտեղ շեշտը դրուած էր յատկապէս *առգմիկ* պատ-
րաստելու հարցին :

Ներսիսեան դպրոցների կատարած դերի մասին Օրմանեան Պատրիարք
դրում է. «Այդ դպրոցներուն աշակերտները յիշեալ չեղուններուն մէջ յառա-
ջանալով՝ հողեւորական տեսակէտով ալ մեծ ծառայութիւն կը մատուցա-
նէին, որովհետեւ անոնք էին, որ եկեղեցիներուն մէջ Սուրբ Գրոց ընթեր-
ցումները կը վերծանէին եւ կը թարգմանէին, կրօնական եւ բարոյական քա-
րոզներ կը խօսէին, եւ ժողովրդական լեզուով աղօթքներ ու մաղթանքներ կը
թելադրէին : Անոնք եղան վերծանող եւ թարգմանիչ պաշտօնեաներու ռաւ-
վիրաները, որոնք ճամբայ բացին հայերէն դպրութեան սկզբնաւորութեան :
Այս խումբէն եղան նոյնիսկ Ներսէսի գաւազնը՝ Սահակ, եւ ձեռնասուներ՝
Մեսրոպ, Հայ գիրին գտիչները եւ հայ դպրութեան նախահայրերը»⁽¹⁶⁾ :

Ներսէս Մեծը չբաւարարուեց օտար գործակիցների անհոգի եւ անսէր
աշխատանքով : Նա իր դպրոցներից ընտրեց արժանաւոր աշակերտներ եւ նը-
րանց ուղարկեց այն օրերի հռչակուած ուսումնական կեդրոնները, ոմանք
զէպի արեւմուտք, իսկ ուրիշներ՝ գէպի Ասորիք կամ Եգիպտոս : Իսկ տեղա-
կան ուսէր պատրաստելու առաջին քայլն է, ինչպէս բանաւոր «վերծանող»-
ների աշխատանքը՝ թարգմանիչների ճանապարհը հարթելն է :

Հացունին եւ Ալպոյաճեանը ներսիսեան դպրոցների մասին համանման
եղբակացութեան են յանգում. «Լուսաւորչի կողմէ հաստատուածներուն հետ
գրեթէ նոյն ծրագիրը, բայց թերեւս աւելի ժողովրդական հանգամանք մը
ունէին, որովհետեւ կը գտնուէին ամէն գաւառի մէջ եւ այս պատճառով իսկ,
կ'ենթադրուի թէ ցերեկեայ էին»⁽¹⁷⁾ :

Ներսիսեան Վարդապետարանի ձեռնասուն սաներիցն են ամէնից առաջ
Ս. Սահակ Պարթեւ Կաթողիկոսը եւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը : Նրանցից են նաեւ
Բասենի Խաղ Եպիսկոպոսը, որ Ներսէսի քաջակայութեան ժամանակ փոխա-
րինում էր նրան եւ նրա պէս էլ նախանձախնդիր եւ համարձակ էր արքունա-
կան գանցանքները խաբանելիս, Արտաշատի Զուլիթա Նրէցը, որին գերելիա-
րեց Մերութանը եւ որ նահատակուեց Պարսկաստանում :

«Ներսէս առանձնապէս հոգածութեան առարկայ ըրաւ այն վարժա-
րանները՝ որոնք կէս դարու գոյութիւն մ'ունէին արդէն, բաժնուած երկու
խումբերու՝ համաձայն անոնց մէջ աւանդուած յունարէն կամ ասորերէն լե-
զուններուն : ... Յունարէնի եւ ասորերէնի գործածութիւնը, որ արգելուք էր
սեփական գրերու չգոյութեան, պատճառ մը չէր անշուշտ որ զանց առնուէր
բոլորովին ազգային լեզուին ուսուցումը՝ բերանացի կամ թարգմանական
ճամբով : Հրահանգներու պատրաստութեան մէջ հաւանաբար կը գործածէին
յիշուած երկու լեզուներու գրերը : Հայ լեզուի ուսուցումը անհրաժեշտ էր
սրբարեւ, զի կրթութեան եւ կրթուածներուն գլխաւոր նպատակն էր Աստ-
ուածաշունչի քարոզութիւնը մեր երկրի սահմաններէն ներս մասնաւորապէս :
Եւ այս կրնար յաջողիլ միայն ժողովրդի խօսած լեզուին միջոցով : Սահակ եւ
Մեսրոպ... այս դպրոցներու աշակերտներն էին եւ ասոնց շնորհիւ տիրաւ

(16) Օրմանեան, *եռյեք*, Հատոր Ա, էջ 172 :

(17) Ալպոյաճեան, *եռյեք*, էջ 25 : Վ. Հացունի, *եռյեք*, էջ 19 :

ցած այն տիպար կամ դասական հայերէնին՝ որով յետոյ պիտի թարգմանէին Ս. Գիրքը»⁽¹⁸⁾ :

Անկախ իր բոլոր բաղմարեղուն եւ օգտակար գործունէութիւնից, Ներսէս Մեծին մենք մշտապէս պէտք է երախտագէտ մնանք, որ կարողացաւ իր դպրոցի մէջ հասունացնել Սահակ-Մեսրոպեան տաղանդին, մեր անզուգական լուսաւորիչ-ուսուցչին։ Պատմիչները, գովելով Ներսէս Մեծի օգտաւ շատ գործունէութիւնը, յատկապէս նշում են, որ Ս. Մեսրոպը էր «սնեալ եւ ուսեալ առ Մեծին Ներսէսի» (Կորիւն) :

Հարց է առաջանում՝ Ներսէս Մեծը որտեղից էր բերում եւ հայթաթում իր դպրոցի ուսուցչները։ Մեր Եկեղեցու պատմութեան լաւագոյն գիտակ, Կ. Պոլսի հանգուցեալ Պատրիարք Գարեգին Արքեպիսկոպոս Տրապիզոնին իր «Աշխարհի լոյսն ի Հայս» գրքում այդ մասին գրում է .

«Ներսէս ուսուցչութեան պաշտօնին կոչեց մասնաւորապէս այնպիսիներ՝ որոնք իրենց ուսումն ասացած եւ այդ գործին պատրաստուած էին կըրթական օտար կեդրոններու մէջ։ Ասոնցմէ գլխաւորն էր Աթէնք, ուր տակաւին Ներսէսի օրերուն՝ կ'ապրէր հայազգի աշխարհառչակ գիտնական հռետոր-ուսուցիչը՝ Պրոյետեսիոս կամ Պարիւր»⁽¹⁹⁾։ Յայտնի է, որ Պարիւրի շուրջն էր համախմբում Հայ լաւագոյն ուսանողութիւնը եւ ստանում նրանից ժամանակի լաւագոյն ուսումները, գիտելիքները եւ վերադառնալով հայրենիք՝ այն փոխանցում իրենց աշակերտներին։

ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐԵԱՆ

(Շար. 1)

(18) Գարեգին Արք. Տրապիզոնի (Խաչատուրեան), «Աշխարհի Լոյսն ի Հայս», Հատոր Առաջին, Փարիզ, 1936 թ., էջ 304-305:

(19) Գարեգին Արք. Տրապիզոնի, նոյն, էջ 305:

ԴՍԵՂԻ ԿԱՄ ՀԱՄԱԶԱՍՏԹԵԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐՈՒ ՏՈՒՆԸ

Մամիկոնեաններու այս ճիւղը Համազասպիան կոչուած է, որովհետեւ համազասպ Մամիկոնեան նահապետը եղած է անոնց եւ իր յաջորդները նախընտրած են կոչուիլ Համազասպեան: Համազասպեան, Մամիկոնեաններու կեդրոնը Դսեղ ըլլալով, անոնք այդպէս ճանչցուած են մեր օրերու պատմաբաններէ եւ բանասէրներէ:

Դսեղ, որ այժմ Թումանեան կը կոչուի, կը գտնուի Գուգարաց բլր-դէշխութեան Տաշիր կամ Զորափոր գաւառին մէջ, Տաշրայ գետակին աջ եզերքին: Տաշրայ ջուրը սխալմամբ Զորագետ կը կոչուի (Դեբեդ գետի հին անունը), ծանօթ է նախկին անուամբ իբր կամենկա: Ըստ Ս. Տ. Երեմեանի, «Տաշիրը Գուգարաց բլրդէշխութեան հարկ գաւառն էր եւ 387 թուականէն յետոյ մտաւ Վրաց աշխարհի կազմում մինչեւ Թ. Դար»⁽¹⁾:

Համազասպ Մամիկոնեան ուրկէ՞ եւ ե՞րբ Դսեղ փոխադրուեցաւ ու հոն հաստատուեցաւ՝ սկզբնաւորելով «Համազասպեան յազգէ Մամիկոնեանց»: Հաւանաբար Զաքարէ եւ Իւանէ Ամիր Սպասալարներու օրով պատահեցաւ Համազասպ Մամիկոնեանի Դսեղ հաստատուիլը: Անտարակոյս Զաքարէի եւ Իւանէի զինուորական ծառայութիւններուն համար իրեն տրուեցաւ այս ամուրթիւնը՝ ուր գրեթէ երկու դար Համազասպեան Մամիկոնեանք պահեցին իրենց աւատը:

Կարելի չէ կասկածիլ, որ Մամիկոնեանց այս ճիւղն ալ, ինչպէս Ասատունի Թոռնիկեան Մամիկոնեանց ճիւղը, ուղղակի սերած են Մամիկոնեան մեծ, հին ու անուանի տունէն: Զէ կարելի կասկածիլ իրենց Մամիկոնեան ծագման հարազատութեան վրայ, քանի որ Դսեղի այս ճիւղը խնամիական սերտ կապերով կապուած էր Հայ իշխանական հարազատ տուններու հետ, որպէս էին Վաչուտեանց եւ Օրպէլեանց տունները:

Ցաւալի է որ Համազասպի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնը շատ քիչ է:

Սեյճուզ Մելիք Շահի մահէն (1092) վերջ, նա մահաւանդ Սեյճուզ Մուհամէտ Տափարէի մահուան (1156) վրայ, Հայ իշխանական տունը վերականգնեցանք եւ քաջաբերական Զաքարէ եւ Իւանէ Ամիր Սպասալարներու օժանդակութեամբ եւ Վրացիներու հետ սերտ գործակցութեամբ, եւ տիրացան մեծ կամ փոքր աւատներու, աւելի կամ պակաս ինքնիշխանութեամբ: Համազասպ Մամիկոնեան ալ կ'երեւի թէ այս կերպով մէջտեղ եկաւ եւ Դսեղի մէջ հաստատուեցաւ: Դժբախտաբար չենք գիտեր թէ ի՞նչ էր թիւը իրեն հետեւող Մամիկոնեաններու: Դատելով սահմանափակ հոգամասէն ուրուն վրայ Դսեղի Մամիկոնեանները կը տիրապետէին, կրնանք ենթադրել որ խոշոր եւ զօրաւոր տուն մը չէր: Իրենցմէ քիչ թիւով չինարարութիւններ եւ մեկնաստութիւններ ծանօթ են մեզի այժմ:

(1) «Հայաստանը ըստ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑԻ». Երեւան, 1963, էջ 85:

Մեղի հասած արձանագրութեանց եւ ժամանակակից պատմական-մտեւնագրական քանի մը հակիրճ վկայութիւնները անուշապիտի չըսեն զոչնացողիչ զազափար մը տալու իրենց մասին: Ոչ ալ լուրջ ճիշդ մը կատարուած է ցարդ զանոնք գոնէ առձեռն ներթերով ամփոփ ներկայացնելու չէ: Գեղյոյ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան կ'երեւի մտադիր էր այլ Մամիկոնեաններով զբաղուելու, ինչպէս զբաղած էր Պոռեանց, Օրպէլեանց եւ այլ տոհմերով: Ան կը գրէր. «Տոհմի (Դսեղի Մամիկոնեանց) պատմութեան եւ շինարարութեան մասին ունինք առանձին աշխատութիւն (ԺԳ Դարից ըսկըսած)»: Քանի որ իր ձեռագրական թղթին մէջ չէ գտնուած այս աշխատութիւնը, ստիպուած ենք խորհելու որ Կաթողիկոսը մտադրութեամբ մը մասին է որ կը խօսի եւ ոչ թէ կատարուած աշխատութեան մը մասին: Շատ հաւանաբար նպատակ ունէր նման գործ մը կատարելու եւ զուլէ ծրագրած ալ էր: Երբեք ԺԳ Դարէն պատմութիւն ունեցող այս տոհմին մասին պիտի չգրէր «ԺԳ Դարից սկսած»: Համառօտ կերպով գրած է նաեւ ողորացել Արշակ Այոյսաճեանի Դսեղի այս տոհմին մասին, թէ եւ քանի մը շփոթութիւններով, իր «Պատմական Հայաստանի Սահմանները» կոթողային գործին մէջ:

Ինչպէս ըսի, տոհմին պատմա-մատենագիտական տեղեկութիւնները պատահական եւ կցկուր են: Իրենցմէ մեղի հասած է միայն երկու ձեռագիր Աւետարան յիշատակութիւններով: Գարեգին Կաթողիկոս կը խօսի ձեռագրական յիշատակարաններու մասին առանց ուրիշ մանրամասնութեան: Արդեօք մեղի ծանօթներէն զատ ուրիշներ ալ գիտէր: Եթէ ծանօթ էր, ստուրք ինծի յայտնի չեն թացի Համազասպ Նպիկոպոսի համար եղած կամ յիշուած ձեռագիրներէն):

Դսեղի Մամիկոնեաններու շինարարութիւնն ալ մեծ չափերու չի հասնիր: Հաւանաբար ներթական միջոցները իրենց թոյլ տուած չեն խոշոր շէնքերով եկեղեցաշինարարութեան: Ըստ երեւոյթին, ենթակայ աստատպետութիւն մը եղած են Զաքարէ եւ Իւսանէ Ամիր Սպասարներու վերին հրամանատարութեան տակ եւ զինուորական պարտականութիւններ ստանձնած են, որմէ է հաւանաբար իրենց ներթական կարիքներուն բաւարարութիւնը: Այս վիճակը շարունակուած է սպասարներուն որդւոյ՝ Աւագի եւ Շահնշահի օրով ալ: Բնական է ենթադրուած են Թաթարներուն, ծառայած անոնց, պատերազմներու մասնակցած եւ զոհեր ալ տուած: Դսեղ ընտանիքն անտեսական համեստ միջոցներով չէր կրնար թոյլ տալ որ Մամիկոնեան Համազասպեան տոհմի փայլէր իր յուշարձաններու այն առատութեամբ եւ գեղեցկութեամբ որով մեղի հասած են, եթէ սպասարներու հրամանատարութեան տակ իրենց մատնակցած պատերազմներուն յաջողութիւնները մեծապէս ցատարած չըլլային իրենց ներթական միջոցներուն:

Իրենցմէ մնացած ճարտարապետական եւ քանդակագործական (խաչքար) յուշարձանները արդարեւ կը վկայեն անոնց ընտիր ճաշակին եւ գեղարուեստական հասկացողութեան մասին, առանց սակայն հասնելու մեծագործութեան եւ Պոռեաներու, Օրպէլեաններու, Ռոփեաններու կատարածներուն արժէքին: Իրենց մեկնասացած մանր արուեստներէ արտագրութիւններ չեն հասած մեղի, թացի իրենց տուած երկու արձանագրական վկայութիւններէ: 1221ին արձանագրութեան մէջ Մարծպան Բ կը վկայէ որ Բարձրաբաշի վանքը «զարդարեցի մեծապիս պատուական սպասիւք խաչքաք եւ մասամբ

(2) «Հայուց Թառի Ամենափրկիչը» էջ 72ա:

և գրէնաւք» (Յիշատ. 12)։ Իսկ Մարծպան Բ-ի որդին Առլան Բէկ 1245ին նոյն վանքին տուած է «մեծածախ աւետարան ռսկով եւ մարդարտով եւ աղամբր պատուականաւք դարդարած» (Յիշատ. 25)։ Դժբախտաբար ստոնք մեղի չեն հասած։ Իրենց յիշատակութեամբ երկու Աւետարան միայն հասած է մեղի, որոնց մասին պիտի խօսինք իրենց կարգին։

Իրենց մեկենասած ճարտարապետական յուշարձաններուն մասին մասնագիտօրէն ձեռնհաս չըլլալով, ի վիճակի չեմ հոս արժէքաւորելու։ Գաւլով իրենց մեկենասած գործերուն քանդակազործութեան դարդածեւերուն եւ պատկերազրութեան, հոս չեմ կրնար ծանոթանալ, նախ անոր համար որ կատարեալ նկարներ կը պակսին ինծի եւ յետոյ՝ ինչ որ ծանօթ է ինծի, մասնաւորապէս նկարագիր մը չունի եւ մօտ կը կազմէ ժամանակուան հալիական արւուշտին ամբողջութեան։ Սակայն ինչպէս ըսի, Գսեղի Մամիկոնեանները ցոյց կու տան ընտիր ճաշակ, նուրբ եւ կատարեալ արհեստագործութեան ըմբռնում՝ որոնք անուրանալի կերպով կը շնչեն անոնց գնահատութեան բարձր աստիճանը եւ կրթութիւնը։

Ինչպէս պիտի տեսնենք, սոսմին սկիզբին նման վերջաւորութիւնն ալ կը կորսուի պատմական անորոշութեան մթութեան մէջ։ Գիտենք որ մինչև Փ. Դար կը պահեն իրենց գոյութիւնը։ Ինչպէ՞ս շիջաւ իրենց յիշատակը Դրսեղի մէջ, կամ ո՞ւր գաղթեցին անկէ։ Տեղեկութիւն կը պակսի։ Մանօթուսեան ժողովուրդ պատմաբան մը գտնոնք Ղրիմի մէջ ցոյց կու տայ 1366ին։ Ինչպէս շատ մը ուրիշ մանր Հայ իշխանական տուններ եւ սոսմեր, Գսեղի Մամիկոնեան տունն ալ ի սպառ կ'անհետանայ (կամ կը լուք) Թիմուր Լէնկի կործանարար արշաւանքէն եւ անոր յաջորդող քառասային վիճակէն վերջ, որ երկար ատեն աւերեց եւ արիւնոտեց Հայաստանը։

Մենք այս սոսմին ծանօթ անձերը անհատ առ անհատ պիտի ներկայացնենք մեղի հասած իրենց յիշատակարաններով, արձանագրութիւններով եւ ժամանակակից մատենագրական տուեալներով։ Մեր գործածած վկայութեանց յիշատակարանները իրենց ամբողջութեամբ գեւեղած ենք մեր ներկայ ուսումնասիրութեան վերջը։

Հ Ա Մ Ա Զ Ա Ս Պ Ա

Ինք եղած է Հիմնադիրը Գսեղի Մամիկոնեան տունին, որ, ըստ յիշատակարաններու, իր անուամբ Համազասպեան կոչուած է։ Զարմանալի է որ իր մասին ոչ մէկ ծանօթութիւն կը գտնենք մեր մատենագրութեան մէջ, իրեն ժամանակակից։ Սակայն ռազմավարաւ ասնքեան երեւելի եղած է, որ իր յաջորդներէն ոմանք իրենց Համազասպեան ըլլալը կը յիշեն, առանց Մամիկոնեանի։ Օրինակ 1215ին «...Սարգսի, որդոյ Սմբատայ, Թոռն Համազասպեանց...» (Յիշատ. 3)։ 1215էն դարձեալ «Եւ... Կոստանդ, որդոյ Գրիգորի, Թոռն (Համազ)ասպեանց...» (Յիշատ. 4)։ 1229ին «...Եւ... Համիկի, որդի Սմբատայ յազգէ Համազասպեանց...» (Յիշատ. 13)։ 1258էն «Եւ Գոհարմեյիքըս, Թոռն Համազասպեանց...» (Յիշատ. 24)։ Թէև այլուր ալ կը գրեն 1229ին «...Եւ Մարծպան որդի Սա(ր)գսի Թոռն Համ(ազասպ)եանց յազգէ Մամիկոնեանց...» (Յիշատ. 12)։ Կամ 1239ին «...Եւ Համիկի որդի Սմբատայ եւ Թոռն Համազասպայ յազգէ Մամիկոնեանց...» (Յիշատ. 14)։ Իր մասին առաջին անգամ յիշատակուած կը գտնենք 1191ին արձանագրութեան մը մէջ,

«Համ(ա)զ(ա)սպա մարծպանի» ձեռով: Ուրեմն Համազասպ մարծպան էր նը-
շանակուած և այս տիտղոսն է որ յետոյ իրեն յաջորդները իբր յատուկ անուն
գործածեցին: Մարծպան կամ աւելի ճիշդ՝ մարզպան պահպանըն (և պարս-
կերէն) կը նշանակէ «կուսակալ» (Տե՛ս Աճառեանի Անձնանունների Բառա-
քան): Ի մէջ այլոց հոս յիշենք որ Աճառեան Համազասպ մարծպանի մասին
կը գրէ որ «մեռել է պատերազմի մէջ եւ թաղուել է Սանահինի վանքում»: Իրեն
հետեւած է նաեւ Արշակ Ալոյսյանեան իր «Հայաստանի Սահմանները»
դործին մէջ: Ասիկա ծագած է 1215 թուի արձանագրութեան սխալ ըմբռնման
մէջ. հոն ոչ թէ Համազասպ մարծպանի մահուան մասին է որ կը գրուի, այլ
անոր Սարգիս որդւոյն պատերազմի մէջ սպանման (Թիւատ. 3):

1191ի յիշատակարանին մէջ (Թիւատ. 1) կը յիշուի որ Համազասպ Ա
մարծպանի թոռները միասին կու տան կալուածներ Սանահինի. «...տվաք
դՄանթա կէսն ի մեր հայրենեացս, ի մեր հողս Տայքս՝ ի Սան(ա)հինս...»: Տա-
րակոյս չի կրնար ըլլալ որ տրուած հողերը զի մեր հայրենեացս էին, այ-
ոինքն հօրենական ժառանգութեամբ ստացուած հողեր կամ կալուածներ:
Մանթա, Մանթա տեղանուն դժբախտաբար անծանօթ կը մնայ ինծի. սա-
կայն Տայք, ուր հայրենական հողեր ունեցած կ'երեւին Համազասպեանք,
Պամիկոնեաններու կալուածն էր, որուն տէր եղան Թ Դարուն Բագրատու-
նիները և անկէ ալ 1001 թուականէն վերջ Բագրատունեաց վրացական ճիւղին
անցաւ: Արդեօ՞ք այս արձանագրութեան Տայք կարելի է նոյնացնել Տայքի,
Տայոց, հետ: Այն ատեն կարող ենք ըսել որ Համազասպ Ա մարզպանը Դսեղ
եկաւ Տայքէն (Մանթալ?), ուր դեռ կալուածներ ունէին, որոնք նուիրեցին
Սանահինի վանքին 1191ին:

Համազասպ Ա ունեցած է որդի մը՝ Սմբատ: Գոնէ միայն այս կը
յիշուի եւ ծանօթ է մեղի առ այժմ: Սակայն 1215էն արձանագրութեան մը
մէջ կը յիշուի՝ «Եւ» Կոստանդ, որդի Գրիգորո, թոռն (Համազ)ասպենց...»
(Թիւատ. 4): Որպէսզի Կոստանդ ըլլայ թոռն Համազասպ Ա-ի, պէտք է որ իր
հայրը Գրիգոր՝ որդին եղած ըլլայ Համազասպ Ա-ի: Ասիկա ցոյց կու տայ որ
Համազասպ Ա Սմբատէ զատ ունեցած է երկրորդ որդի մը՝ Գրիգոր, զոր մենք
պիտի կոչենք Գրիգոր Ա, ինչպէս որ Սմբատին պիտի ասանք Առաջին թուագի-
րը, որպէսզի կարելի եղածին չափ շփոթութեան տեղի չտանք:

Համազասպ Ա-ի կնոջ անունը նոյնպէս անծանօթ կը մնայ մեզի առ
այժմ: Ձենք զիտեր նաեւ իր մահուան թուականը, սակայն Սանահին թաղ-
ուած կ'երեւի, ուր մեծ գաւիթին մէջ գտնուած տապանաքարերուն շարքին
կը գտնուի հատ մըն ալ «Համազասպ մեծ» կարգացուած («Սանահինի վանք»,
ԷՆ. էջ 141): Անտոյր է նման տիտղոս («մեծ») տապանագրութեան մէջ ան-
ուան կից: Գուցէ «մեծ»ը «մարծպան»ի տղադրութիւնը ըլլայ: Կրնայ ըլլալ
նաեւ որ «մեծ» գործածուած է զինք բացորոշելու համար իր Համազասպ (որ-
դի Սմբատայ) թոռնէ: 1211ի յիշատակարանին մէջ (Թիւ 5) անգամ մը յիշ-
ուած կը գտնենք իբր «Աւագ Համազասպանց», այսինքն Համազասպ Աւագ
կամ «մեծ» իմաստով:

Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ա

Ձինք կը յիշէ իր Կոստանդ որդին միակ անգամ մը, Թիւ 4 յիշատա-
կարանին մէջ՝ ապէս, «ի թուին ՈԿԴ (1215): Եւ» Կոստանդ, որդի Գրիգոր-
ո, թոռն Համազասպենց...»: Նոյն այդ տարին ուրիշ արձանագրութեան
մը մէջ (Թիւատ. Թիւ 3) Համազասպ Ա-ի միւս որդին՝ Սմբատ՝ կը յիշուի

Սմբատայ որդւոյն Սարգսի յուշարձանին մէջ: Այս երկու յուշարձաններուն արձանագրութեանց իրարմէ բոլորովին անկախ զոյութիւնը նոյն Հաստա-տութեան (Սանահինի) մէջ գիտ կը համոզէ որ երկու եղբայրներու մասին, Գրիգորի եւ Սմբատի, է կատարուած յիշատակութիւնը:

Գրիգոր Ա-ի ծննդեան, կենաց, ամուսնութեան եւ մահուան մասին որեւէ ծանօթութիւն չունինք: Սակայն գիտենք որ որդի մը ունեցած է Կոստանդ անունով, որ զինք կը յիշէ 1215էն (Յիշատ. Թիւ 4) արձանագրութեան մէջ:

Կ Ո Ս Տ Ա Ն Դ

Որդին Գրիգոր Ա-ի: Իր հօր նման բոլորովին անծանօթ կը մնայ իր կենսագրական պարագաներով: Իրմէ մեզի հասած է 1215էն արձանագրութիւն մը (Յիշատ. 4), ուր նուիրատուութիւն կ'ընէ եւ իրեն համար պատա-րագել կը խնդրէ:

Ս Մ Բ Ա Տ Ա

Համադասպ Ա-ի որդին, 1191ին կը յիշուի իր չորս որդիներէն սա-պէս. «... Ի ՈՈ (1191) ԹՎՈ, ԵՍ՝ ԳՈՒՐԳՍ, ՀԱՍԱՆ, ՀԱՄԱԳԱՍ(Փ)Ա, ՍԱՐԳԻՍ, որդիք Սմբատա, որդո շամ(ա)ղ(ա)սպա մարծպանի...» (Յիշատ. 1): Դարձ-եալ 1215ին. «... Ուսչս յիշատակ Սարգսի, որդոյ Սմբատայ» (Յիշատ. 3): Իրմէ որեւէ ծանօթութիւն կը պակսի:

Ք Ո Ի Ր Գ

Որդին է Սմբատ Ա-ի: «... Ի ՈՈ (1191) ԹՎՈ, ԵՍ՝ ԳՈՒՐԳՍ, ՀԱՍԱՆ, ՀԱՄԱԳԱՍ(Փ)Ա, ՍԱՐԳԻՍ, որդիք Սմբատա, որդո շամ(ա)ղ(ա)սպա մարծ-պանի...» (Յիշատ. 1): Գուցէ ինքն է որ կը յիշուի Հոռոմոսի ՈԶԳ (1234) Թուականա Ութնուն տիկնոջ արձանագրութեան մէջ, ուր Ութնուն կը խնդրէ «... յամենայն ամի պատարագել զԳրիգորոս աւր. ԺԵ (15). ինձ Ութնունիս, ԺԵ. առն իմոյ Սմբատայ. Ժ (10). աւր մաւրն Որդիշահի եւ. Ե. (5) իւր հաւրն Քրդին...» (Հնիքակ, Այիշան, էջ 24ա): Եթէ մեր այս նոյնացումը ճիշդ է, այն ատեն Գուրգ Համագասպեան ամուսնացած է Որդիշահի հետ եւ անեցած է Սմբատ անուն որդի մը, որ ամուսնացած էր Ութնուն տիկնոջ: Սմբատ մեռած էր արդէն 1234ին ըստ քիչ վերը տրուած արձանագրութեան, Հոռոմոսի վանքէն:

Ուրեմն իւր պէտք է նկատել նաեւ Սանահինի «Դրսի գաւթի արեւմտ-եան պատին յեանձ մեծ իաշքարը», որուն ճակատին կայ «Նշան(դ) Այ յաւզն-եա Քրդի, Որդիշահի եւ գաւ(ա)կաց նոցա» («Սամնիիմի վամքը» ԷԵ. Կարօ Ղաֆաղարեան, էջ 176):

Հ Ա Ս Ս Ն

Սմբատ Ա-ի որդին, որ կը յիշուի « Ի ՈՈ (1191) ԹՎՈ, ԵՍ՝ ԳՈՒՐԳՍ, ՀԱՍԱՆ, ՀԱՄԱԳԱՍ(Փ)Ա, ՍԱՐԳԻՍ, որդիք Սմբատա, որդո շամ(ա)ղ(ա)սպա մարծպանի...» (Յիշատ. 1) և ամուսնացած էր Եւ կինը կը կոչուէր Մամխա-թուն (կամ Մամ Ութնուն) ըստ Կարմիր Աւետարանի յիշատակարանին (Թիւ 6), ուր իր որդին Մարծպան Մամիկոնեան կը խնդրէ պատարաք «... ա(1)

աւրն հաւր մերոյ Հասանայ եւ ...աւրն եղբար մերոյ Սեւադէի եւ բ (2) աւրն մաւր մերոյ Մամխաթունին) . . . » :

1265էն ուրիշ արձանագրութեան մը մէջ, ուր փնացած է անունը Հասանի թողան, կը յիշուի երկիցս «...Հասանայ եւ Մամա Խաթունին...» : Եւ զարձակ՝ «...բ (2) Հասանա զստիւին, բ (2) Մամա Խաթունին՝ Վարդապառնին...» (Յիշատ. 7) :

Հասանն եւ Մամա Խաթունն կամ Մամխաթունն ունեցեր են Սեւադէ, Խերիան, Մարծպանն եւ Մամիկոնն անունով որդիներ :

Ս Ե Ի Ա Դ Է

Հասանի եւ Մամա Խաթունի որդին էր, որ միայն կը յիշուի Շիբաւ կոյի Կարմիր Աւետարանին յիշատակութեան մէջ. «...Մարծպանս Մամիկոնն . . . ա(1) աւրն հաւր մերոյ Հասանայ եւ ...աւրն եղբար մերոյ Սեւադէի եւ բ (2) աւրն մաւր մերոյ Մամխաթունին) . . . » (Յիշատ. 8) :

Սեւադէ անսովոր անուն մը չէ Հայոց մէջ այդ շրջանին, որով զբոսարքէր զինքը նոյնացնել ուրիշ ծանօթ Սեւադէներու հետ : Կ'երեւի թէ մեռած էր վերի յիշատակութեան գրութեան ատեն : Նոյն Կարմիր Աւետարանին մէջ երկորորդ անթուական յիշատակութիւն մը նոյնպէս հասանաբար մեռած ցոյց կու տայ Սեւադէն 1233էն քիչ վերջ : Հոն կը վկայուի. «...Ես Հայրապետն եւ ընցս զնեցի զս(ուր)բ աւետարանս, Սեւադայ որդոյ Վախտանկէ ի հալալ արդեանց իմոց...» (Յիշատ. 8) : Ինչպէս որոշ կ'երեւի Սեւադէի որդին Վախտանկ Կարմիր Աւետարանը կը վաճառէ Հայրական երէցին, անշուշտ կտակ ստացած ըլլալով իր հօրմէն : Սեւադէի մահէն վերջ եւ հասանաբար Աւետարանին փառաբանէն առաջ Մարծպանի եւ իր եղբոր Մամիկոնի նուիրատուութիւնը գրուեցաւ հոն, Հասանի, Խաթունի եւ Սեւադէի հոգւոյն պատարագ խնդրելէ վերջ : Սակայն Գոշիկ անապատի արձանագրութեան մէջ, որուն 1265 թուականը կը վերագրուի, կը յիշուի. «...Ես Սեւադա տվի զԳրիգորանանց...» (Յիշատ. 7) : Արդեօ՞ք նոյն Սեւադէն է, թէ՛ Հասանի որդի Սեւադէի սերունդէն համանուն մէկը : Արձանագրութեան վերեւթերցումը գտնէ կարեւոր է ճշդելու համար թէ՛ թուականը, եւ թէ՛ այս արձանագրութեան ամբողջութիւն մը ըլլալը :

Խ Ե Ի Խ Ա Ն

Որդին Հասանայ եւ Մամա Խաթունի : Իր անունին կը հանդիպինք անգամ մը միայն, իր Մարծպանն եւ Մամիկոնն եղբայրներուն հետ, Կոշիկ անապատի 1265էն արձանագրութեան մէջ, ուր Խերիան կ'ըսէ. «...Խերիան, Մարծպան, Մամիկոնն կամեցաք նորոգել քմեր գերեզմանապահան, եւ Խերիան (Կարդապետն էրիվան) չի(նեցի) զՍաւր Ստեփաննոս եւ նորոգեցի զայլ եւ կնդեցիք եւ զարդարեցի, . . . Ժ (10) աւր մամ բ (2) Հասանա՝ Զատիկն, բ (2) Մամա Խաթունին՝ Վարդապառնին, Ա (1) Ռուզուզան, . . . Բ (2) Խերիանին՝ Յուլիանութեան . . . Կատարին . . . » (Յիշատ. 7) : Արդեօ՞ք Ռուզուզան Խերիանի ամուսինն էր, կամ քոյրը, որ հոս կը յիշուի :

Մ Ա Ի Ծ Պ Ա Ն Ա

Հասանի եւ Մամա Խաթունի որդին էր որ կը յիշուի իր եղբոր Մամիկոնի հետ Շիբաւ կոյի Հայրապետանին Կարմիր Աւետարանին անթուական

յիշատակութեան մէջ, ուր ժամ կ'որոշէ. «...Ա (1) աւրն հաւր մերոյ Հասարակաց եւ ... աւրն եղբար մերոյ Սեւադէի եւ Բ (2) աւրն ժաւր մերոյ Մամխութունին) ...» (Թիշատ. 6) :

1265ին Կոչիկ անապատի արձանագրութեան մէջ կը յիշուի իր եղբայրներուն հետ. «...Խերխան, Մարծպան, Մամիկոն կամեցաք նորոգել զմեր գերեզմանատունս ...» (Թիշատ. 7) :

Իր մասին զԺախտաբար ուրիշ ծանօթութիւն չունիմ : Մահուան թուականը անյայտ է : Սակայն տեսանք որ իր գերեզմանը Կոչիկ անապատի մէջ պէտք է փնտռել : Կ'երեւի թէ ունեցած է աղջիկ մը՝ Տաւրուխաւ, ըստ Սաղմոսականքի արձանագրութեան ուր կ'ըսուի. «...Ես Վաչէ որդի Քորդին, որդո Վաչէի եւ Տաւրուխաւի՝ զատեր մարցպանս Մա(մ)կոնէից զնեցի զեւրերունս ի մեծ պարոնէն Շահնշահէ եւ ետու ի վանս Սաղմոսի ...» (Թիշատ. 9) : Հետաքրքրական է որ Մարծպան Ա-ի աղջիկ Տաւրուխաւն ամուսնացած է Քուրդ իշխանին որդւոյն՝ Վաչէի : Իսկ Քուրդ իշխանն ալ ամուսնացած էր Մարծպան Բ-ի աղջկան՝ Խորիշահի : Այսպէսով Խորիշահն մայրը կ'ըլլար իր մեծ հօր եղբոր թոռան :

Տաւրուխաւն եւ Վաչէ կը յիշուին մեր պատմութեան մէջ, Վաչէ չփոթուած է զանազան գրողներէ (Հ. Ալիշան, Աճառեան, եւն.) : Հ. Ալիշան յոյնիկ Տաւրուխաւը սրբադրած է Խաւրիշահի («Այրարատ», էջ 162) :

Մ Ա Մ Ի Կ Ո Ն Ա

Որդին է Հասանի եւ Մամա Խաթունի : Կը յիշուի իր եղբոր՝ Մարծպանի (Ա) հետ Շիրակոյի համալսարանի Կարմիր Աւետարանին յիշատակութեան մէջ (Թիշատ. 6), ինչպէս նաեւ Կոչիկ անապատի արձանագրութեան մէջ 1265ին (Թիշատ. 7) : Այլուստ ծանօթութիւն չունիմ իր մասին :

Հ Ա Մ Ա Զ Ա Ս Պ Բ

Կը յիշուի անգամ մը միայն 1191ի արձանագրութեան մէջ. «... Ի Ոն (1191) Թվո, ես՝ Քուրդս, Հասան, Համազաս(փ)պ, Սարգիս, որդիք Սմբատա, որդո Համ(ա)զ(ա)սպա մարծպանի ...» (Թիշատ. 1) : Սմբատ Ա-ի որդի այս Համազասպին մասին այլուր յիշատակութեան չեմ հանդիպած : Ամուսնացած էր կամ ոչ՝ չեմ գիտեր :

Գ Ա Գ Ա

Իր մասին միայն ունինք արձանագրութիւն մը ի Հաղրատ, անթուական, ուր կ'ըսուի. «...Ես Գազա, թոռն Համազասպեանց ...» (Թիշատ. 10) : Անդ կը յիշուի նաեւ Խորիշահ մը, որ գուցէ իր կիներ ըլլայ :

Ուրեմն գիտնալով Հանդերձ թէ Գազա թոռն է Համազասպ Ա-ի կամ մեծի, չենք գիտեր թէ որո՞ւն որդին էր : Իր որդին ալ կը մնայ անանուն ըստ 1246ի արձանագրութեան, ուր միայն կ'ըսէ. «Էս որդի Գաւկաին ...» (Թիշատ. 26) :

Ս Ա Ր Գ Ի Ս Ա

Սմբատ Ա-ի չորրորդ որդին, որ կը յիշուի «... Ի Ոն (1191) Թվո,

ես՝ Գորգուս, Հասան, Համազաս(ս)պ, Սարգիս, որդիք Սմբատայ, որդի Հաւ
մ(ա)յ(ա)նպար մարծպանի...» (Յիշատ. 1) :

Սարգիս Ա կ'երեւի թէ մեռած էր արդէն 1201ին ըստ Մղարդայ ար-
ձանագրութեան ուր կ'ըսուի. «Եւ Աղուտս դուստր Նաջմադինին, ամուսին
Սարգիսի եւ մայր Մամուսի ի նացա պակասման տուաք ... նացա հոգոյն
զԱբլասադանց ամեն շահ ու զենով եւ ին (25) աւրափար հող...» (Յիշատ.
2) : Զարմանալի է որ հոս որեւէ յիշատակութիւն չկայ Սարգիս Ա-ի որդիներ-
րուն՝ Մարծպան Բ-ի եւ Սմբատ Բ-ի մասին :

Տանեւէջոր տարի վերջ «ի Ոկի (1215) Թվիս կանգնեցա իսպա յե-
շատակ Սարգսի, որդոյ Սմբատայ, թոռն Համազասպեանց, որ մեռաւ ի պա-
տերազմի եւ թաղեցաւ ի դուռն Աստուածածնիս եւ որդի նորա Սմբատ եւ ա-
մուսինն Աղուտ ետուն ի Մղարդ զԱբլասադանց հայրենիքն ամենայն շահ ու
զենով յԱստուածածնիս եւ ին (40) աւրափար հող» (Յիշատ. 3) : Որոշ կ'երեւի
որ տիկին Աղուտի տուած Աբլասադանց 25 օրափար հողին վրայ աւել-
ցեր է 15 օրափար հող 1215ին Սարգիս Ա-ի որդի Սմբատ Բ-է : Ինչ որ կարելոր
է սա է որ՝ 1215ի արձանագրութիւնը զարմանալի կերպով կը յիշէ «...որդի
նորա (Սարգիս Ա-ի) Սմբատ եւ ամուսինն (Սարգիս Ա-ի) Աղուտ...», կար-
ճեա լուեւան հասկցնել ուղելով որ Սմբատի մայրը չէր Աղուտ : Ուրեմն Սար-
գիս Ա պէտք է որ երկու անգամ ամուսնացած ըլլար :

Արդարեւ Սանահին ուրիշ արձանագրութեան մը համաձայն, «ի
թուի. Ոկ (1211) կամաւն Աստուծոյ եւ Մարծպան, որդի Սարգսի թոռն Աւադ
Համազասպանց, էտու Սանահին սուրբ Աստուածածնիս իմ մաւրն Սթէ հո-
դոյն...» (Յիշատ. 11), տարակոյս չձգելով որ Սարգիս Ա ունեցած է երկու
կողակից : Այս կողակիցներէն առաջինը անշուշտ Սթէն էր, որ ինչպէս Յի-
շատ. 11ը ցոյց տուաւ, 1211ին մեռած էր, մինչ երկրորդ կողակիցը Աղուտ՝
կը յիշուի 1215ին : Սակայն իրականութիւնը այն պէտք է եղած ըլլայ որ Սթէ
ամուսնանալէ վերջ Սարգիս Ա-ի, անոր պարզեւած է երկու որդիներ՝ Մարծ-
պան Բ եւ Սմբատ Բ : Սարգիս Ա Սթէի մահէն վերջ կ'ամուսնանայ Աղուտին
հետ, որմէ կ'ունենայ Մամնա եւ Ռուզուզան դուստրերը, որոնք միայն ի-
րենց Տօր Աղուտի 1201ի յիշատակարանին մէջ կը յիշուին :

1201ին կամ անկէ առաջ մեռած է Սարգիս Ա եւ նոյնպէս՝ Մամնա :
1215ի արձանագրութենէն (Յիշատ. 3) կը տեղեկանանք որ «...Սարգսի, որ-
դոյ Սմբատայ, թոռն Համազասպեանց, որ մեռաւ ի պատերազմի եւ թաղե-
ցաւ ի դուռն Աստուածածնիս» :

Սարգիս Ա-ի առաջին կնոջ Սթէի գերդաստանին մասին բան մը չենք
զիտեր, սակայն Աղուտ դուստր էր ազնուագարմ եւ մեծահամբաւ Նաջմադի-
նի՝ Ուլանաց իշխանական տոհմէն :

Հոս ճշդեք որ 1215ի (Յիշատ. 3) արձանագրութեան պարունակու-
թեան իմաստը չփոթած է Աճառեան, որ կ'ըսէ. «Համազասպ մարծպան, մե-
ռել է պատերազմի մէջ» («Անճառնուհնիքն Բառարան») . Արշակ Այլոյցաճ-
եան՝ «Համազասպ Մամիկոնեան, որ պատերազմի մէջ մեռած է» («Պատ-
Հայաստանի Սահմանները», էջ 273ր) : Մինչ արձանագրութիւնը կ'ըսէ. «...
Կանգնեցա իսպա յիշատակ Սարգսի, որդոյ Սմբատայ, թոռն Համազասպ-
եանց, որ մեռաւ ի պատերազմի» : Հոս մենողը Սարգիսն է, որուն անուան
խաչքարի կանգնուած է, որուն Համազասպեանց թոռն ըլլալն կը յիշուի :
Քաջքարին ճակատը կայ «Նշանդ Ա(ստուծոյ) Ազնեայ Սարգսի Յաւուրն
Մեծի» :

Ս Մ Բ Ա Տ Բ

Սարգիս Ա-ի որդին էր Սմբատ Բ, որուն մայրն հասնաբար Սթէն Հր: 1215ին ան իր հօրը երկրորդ կնոջ՝ Աղուտի Հետ իր հօր ի յիշատակ խաչաբար կը կանդնէ, ուր կ'ըսէ. «Ի ՈՒԿԻ (1215) թվիս կանդնեցաւ խաչա յիշատակ ... եւ որդի նորա Սմբատ եւ ամուսինն Աղուտ ետուն ի Մզարդ զիւրապանաց հայրենիքն ամենայն շահ ու զենով յիւստուածածինիս եւ Խ (40) արափար հող» (Յիշատ. 3):

Սմբատ Բ-ի կնոջ անունը անծանօթ կը մնայ, սակայն ծանօթ են իր երկու որդիները՝ Համլիկ եւ Սադուն:

Ս Ա Ր Զ Պ Ա Ն Բ

Սարգիս Ա-ի որդին էր անոր առաջին կնոջմէն՝ Սթէն, ինչպէս որ կը յիշուի Սանահինի վանքին արձանագրութեան մէջ. «Ի Թուր. ՈՒ (1211) կաման Աստուծոյ ես՝ Մարծպան, որդի Սարգսի, թոռն Աւազ Համադասու պանց... իմ մաւրն Սթէ Հոգոյն...» (Յիշատ. 11): Մարզպան Բ իր մօրը Հետ կը յիշէ նաեւ Խաթուն՝ առանց ըսելու Խաթունին Հետ ինչ ազգակցական կապ ունենալը: Հաւանաբար սխալած պիտի չըլլանք եթէ Խաթունը նկատենք Մարզպան Բ-ի քոյրը, թէեւ միայն այս յիշատակութիւնը ունինք տնոր համար:

Մարզպան Բ 1221ին խոշոր շինարարութեան կը ձեռնարկէ, ցոյց տալով որ նիւթապէս ալ աւելի բարեկեցիկ եւ յաջող էր իր նախորդներէն: Բարձրաբաշի ժամատան ՈՂ (1221) թուականաւ արձանագրութեան մէջ կ'ըսէ. «...Ես Մարծպան որդի Սարգսի (Ա) թոռն Համադասպանց յազդէ Մամիկոնեանց շինեցի զվանքս եւ զամէն եկեղեցիքս՝ յիմ հայալ արդեանց եւ արարի ինձ տուն եւ գերեզմանատեղի եւ զաւկաց իմոց եւ ազգականաց»: Կ'աւելցնէ որ պատարագ ըլլայ իրեն եւ «Մամաքան ամուսնո իմ» հոգոյն համար:

Դարձեալ 1221ի արձանագրութեան մէջ կը յիշէ որ Բարձրաբաշի նոսրաշէն եկեղեցւոյն կալուածներ կու տայ եւ կ'ըսէ. «Զարդարեցի մեծագին պատուական սպասիւք խաչիւք եւ մասամբք եւ գրէնսւք» (Յիշատ. 12):

Նոյն Դսեղի Բարձրաբաշի մէջ ՈԶԸ (1239)ին Մարզպան Ա-ի եղբոր որդին Համլիկ կը թողու արձանագրութիւն մը ուր կ'ըսէ. «... մատուռ մի զոր յիմ յանուն շինեցի եւ ետ ինձ հաւքեղարայր իմ Մարզպան որ անխափան ինի պատարագն որ անդ լինի...» (Յիշատ. 14):

Մարզպան ըրած է նուիրատուութիւն Գոշայ վանքին, ուր անթուական եւ ոչ ամբողջական արձանագրութեան մը մէջ կ'ըսէ. «Ես Մարզպան իշխան եւ որդիք իմ Ասյան բէգ եւ Գրիգոր միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնիս...» (Յիշատ. 16), կալուած կը նուիրէ պատարագ ստանալու համար:

Թուին ՈՂԹ (1250) գուցէ դեռ ողջ էր Մարզպան Բ: Յովհաննավանքի ժամատան հիւսիսային պատին վրայ կայ արձանագրութիւն մը. «... Ես Քուրդ՝ որդի Վաչէի եւ ամուսին իմ Խորիշահ՝ դուստր Մարծպանաւ եւ Մամաքան...», որեւէ բան չըսեք անոնց մեռած ըլլալուն մասին: Նոյն արձանագրութեան մէջ կը խնդրուի «... Ժ (10) ինձ՝ Քուրդ եւ Ժ (10)՝ Խորիշահի Որշափ կենդանի ենք՝ Ժ (10): Վաչէի եւ Ժ (10): Մամաքան, Զւ յետ Երեմ մեր...» (Յիշատ. 17): Հոս յիշուած Մամաքանը Քուրդի մայր եւ Վաչէի կինն է:

Ձեռն գրություն թէ ուրիշ՝ առնելով Արշակ Այսոյանեան կը գրէ. «1241ին կամ քիչ առաջ կը մեռնի Մարծպան» (հմատ. Հայաստանի Մահմանները, էջ 273): Որտեղ հաւանարար Աճառեանի «Անճառեաններու Բառարան»էն (Մարգարան, Թիւ 1), ուր կ'ըսուի. «Արդէն մեռած էր 1241 թուին»:

Բարձրագոյն ուրիշ մէկ արձանագրութեան մէջ, ՈՂԱ (1242) թուականաւ, կ'ըսուի. «...են Սէփէի ծառա Մարծպանա եւ ամուսին իմ...», ուր ոչ մէկ խօսք կայ Մարծպանի արդէն մեռած ըլլալուն մասին (Յիշատ. 18):

Ուրեմն Մարծպան կամ Մարգպան Բ որդի Սարգիս Ա-ի եւ եղբայր Սարգիս Բ-ի, ամուսնացած էր Մամբանի եւ անկէ ունէր չորս որդի՝ Գրիգոր, Ասլան բէկ, Սարգիս Բ եւ Ամիրա: Կիրակոս Գանձակեցի Թաթարներու սովորութեանց մասին խօսած առնել իր պատմութեան մէջ կ'ըսէ. «Ձայս պատմեաց մեզ Գրիգոր իշխանն, որդի Մարգպանին, եղբայր Ասլան բէկին, Սարգիս եւ Ամիրային, յազգէ Մամիկոնէից, զոր իւր իսկ լուեալ էր ի մեծ առնէ միովէ ի կարի առաջաց, որում անուր էր Ղութունուին, յաւուր միում յուսուցանել նորա զմանկագոյնս» (Կ. Մելիք-Օհանջանեան, էջ 272-273): Իսկ Կիրակոս խօսելով Քուրդ իշխանի մասին, կ'ըսէ. «Կին նորա Որբիշահ յազգէ Մամիկոնէից, զուստր Մարգպանայ՝ քոյր Ասլան բէկին եւ Գրիգորայ» (Անդ, էջ 365):

Ս Ո Ր Ի Շ Ա Ն

Մարծպան Բ-ի զուստրն է այս իշխանուհին, որ ամուսնացած էր Վաչէի որդի Քուրդ մեծ իշխանին: Կիրակոս Գանձակեցի կը գրէ, երբ կը խօսի Հեթումի այցելութեան մասին առ Բաթու եւ Մանգու խան Թաթարներու. «Եկն (Հեթում) ի Կարա քաղաք: Եւ տեսեալ զԲաշու-Նուինն, որ զօրապետ էր Թաթար զօրուն՝ որ յԱրեւելս, եւ զայլ մեծամեծսն, եւ պատուեալ ի նոցունց, զտեղի առ յոտն Արագածու՝ հանդէպ լերինն Արայի, ի գիւղն Վարդինիս, ի տանն իշխանին, զոր Քուրդ անուանէին, Հայ ազգաւ, կրօնիւք զբրտնոնեայ, եւ որդիք իւր Վաչէ եւ Հասան, եւ կին նորա Որբիշահ՝ յազգէ Մամիկոնէից, զուստր Մարգպանայ՝ քոյր Ասլան բէկին եւ Գրիգորայ» (Մելիք-Օհանջանեան, էջ 364-365): Ասկիւր կը հաստատէ Քուրդ իշխանի եւ Որբիշահի բարձրապատիւ ըլլալը:

Քուրդ որդի Վաչէի մեղի թողուցած է կարգ մը արձանագրութիւններ ուր կը յիշուի Որբիշահ վերջնոյս ծնողաց հետ: Առնցմէ մին Յովհաննա վանքի ժամատան արձանագրութիւնն է, ուր կ'ըսուի. «Յամի ՈՂԹ (1250) ... ես Քուրդ՝ որդի Վաչէի եւ ամուսին իմ Որբիշահ՝ զուստր Մարծպանա եւ Մամբանա, խնամաւորն Աստուծոյ Հաճո եղեալ այլազգի զաւրացն նետողաց ...» (Յիշատ. 17): Ինչ էր Քուրդի կատարած ծառայութիւնը: Անտարա-հոյս Թաթար բանակին արշաւանքներուն մասնակցած էր Բաշու-Նուին հրա-մանատարութեան տակ: Հաւանական է որ Թաթար բանակէն 1243ին Կարնոյ, Կեոսարիոյ, Սերաստիոյ եւ Երզնկայի դրաման մասնակցած էր, երբ Թաթար բանակին մէջ բազմաթիւ Հայ իշխաններ կային իրենց զօրամասերով Բաշու-Նուին հրամանատարութեան տակ: Քուրդ իր ստացած աւարին բաժի-նը «Կանճն իմ Եդի ի վերա էկեղէցեաց Հայոց» կ'ըսէ:

Սանահինի վանքը, «զորսի գաւթի արեւմտեան պատին լինած մեծ խաչքարի ճակատին», կ'ըսէ Կարո Ղաֆաղարեան, կայ սա արձանագրութիւնը. «Նշան (գ) (Ա) յաւանա Քուրդի, Որբիշահի, եւ զաւ(ա)կաց նոցա» («Սա-

նահիկ», էջ 176) • Այս խաչքարը հաւանաբար կազմուեցաւ Քուրդի՝ Բաշու-նուին յաղթական պատերազմներէն վերադարձին առթիւ :

Քուրդ եւ Ոորիշահ իրենց վաղամեռիկ Մամախաթունը դստեր ի յիշատակ Սաղմոսականքի գրատունը կը շինեն եւ եկեղեցւոյն ռսկի խաչ, ռսկեկազմ Աւետարան եւ ուրիշ զարդարանքներ կու տան ըստ հոն թողուցած իրենց արձանագրութեան, ուր կ'ըսուի. «Ի Թվին 27 (1255) : Եւ Քուրդս եւ տմուխն իմ Ոորիշահ շինեցաք զգրատունս եւ հաստատեցաք րմատուտ յանուն դստեր մերո Մամախաթունին որ տարաժամ փոխեցաւ ի Քրիստոս : Եւ մեք զարդինքն, որ արարիք՝ խաչ ռսկի եւ Աւետարան ռսկետուտի, է (7) նաւ փորաւ եւ վառ, է (7) զարդք եկեղեցոյ : » յայտ խորանի պատտարագել զՔրիստոս յանուն Մամախաթունին» (Յիշատ. 19) :

Վաղամեռիկ Մամախաթունէ զառ Քուրդ եւ Ոորիշահ ունեցած են նաեւ երեք որդիներ : Ասոնցմէ մին՝ Վաչէ, Սաղմոսականքի Սիոն եկեղեցոյ մօտեքն թողուցած է արձանագրութիւն մը, ուր կ'ըսէ. «... Եւ Վաչէ որդի Քրդին, որդո Վաչէի եւ Տաւրիսուչահի՝ զոտեր Մարցպանա Մամիկոնէից դնեցի զերերունս ի մեծ պարսնէն Շահնշահէ եւ ետեւ ի վանս Սաղմոսի եւ դիէնն իմ եղբաւր Հասանա, որ շին պահէ վանիցս համար. եւ յորժամ եհասինձ փոխիլ ի կենցաղոյս տարաժամ եւ կէս աւուրց... » (Յիշատ. 9) : Վաչէ այ ըստ արձանագրութեան կ'երեւի վաղամեռ եղած է : Սակայն նախ քան իր մեռնիլը կտակով կարգադրած է իր հօրենական եւ մօրենական ժառանգուութեամբ զնել կալուածներ Սաղմոսականքի համար, նոյնիսկ կալուածներէն միոյն՝ Երեւունի՝ կէսը Սաղմոսականքին եւ միւս կէսը իր եղբոր Հասանի կտակած է, որպէսզի «շէն պահէ վանիցս համար», այսինքն մատակարարէ :

Քուրդի եւ Ոորիշահի երկրորդ որդին Հասանը եղած է, որմէ հառած է Յովհաննավանքի արձանագրութիւնը՝ ուր Հասանի բերնէն կ'ըսուի. «Ի Թուին 21 (1283) կամառ քարերարին Աստուծոյ եւ, Հասան իշխան, որդի Քրդին իշխանաց իշխանի եւ մաւր Ոորիշահի յազգէ Մամիկոնեանց, թոռն մեծին Վաչէի եւ քարեպաշտ ամուսինն իմ Արուս խաթուն յազգէ Ուրանայ, տարաժամ եւ կէս աւուրց ելաք յաշխարհէ, աւանդեցաք զհոգիս մեր եւ կամէն Հայրենիս եւ զգաւակս մեր Դաւթի եղբաւր մեր հարսպատի եւ աստուածասիրի, վասն սիրոյն Աստուծոյ եւ փրկութեան հոգոց մերոց մեր տվաք ի սուրբ Կարապետս, եւ եւ եղբայր իմ Դաւթի, եւ կը թուէ կալուածներ որոնք կ'ընծայուին վանքին : Նշանակելի է որ Մամախաթունի, Վաչէի նման Հասան եւ իր կինը Արուս խաթուն վաղամեռ կ'ըլլան, այսինքն գտարաժամ եւ կէս աւուրց ելաք յաշխարհէ, աւանդեցաք զհոգիս մեր» : Յաւալի է որ թուական չունինք Վաչէի Սաղմոսականքի (Յիշատ. 9) արձանագրութեան վրայ, դիտաւր Համար թէ երբ մեռած է Վաչէն : Արդեօք ժանտախտ թէ պատերազմ եղած է անոնց մօտուան պատճառը : Եթէ պատերազմի պատճառաւ, այն առտեն Սուլթան Ալֆի դէմ Թաթարաց արշաւանքին միջոցին, երբ Թաթարները իրենց հրամանին ենթակայ Հայ եւ Վրացի ուժերով պարտուեցան, Հոս կը յայտնուի որ Ոորիշահ ունէր երրորդ որդի մը՝ Դաւթի :

Նոյն 1283ի արձանագրութեան 17-ը կը յիշուի, կալուածներէ զառ, Յովհաննավանքին՝ «Ընծայեցաք եւ պահարան զարդարեալ ռսկով եւ արծաթով» (Յիշատ. 22) : Ասիկա հաւանաբար մասնատուի մըն էր :

Տիկին Որիշահի տանտուն եղած է Մալիքա, որմէ երկու արձանագրութիւն ծանօթ է, որոնցմէ առաջինը Յովհաննավանքի կաթողիկէ եկեղեցւոյն ներսը, կ'ըսէ. «... Եւ Մալիքա սնցանող աստուածաւայր տիկնոջ Որիշահ

չահի...» (Յիշատ. 20)։ Իսկ երկրորդը խաչքարի մը պատուանդանին, դարձա-
հալ Յովհաննափանք, կ'ըսէ. «Ես, Մալքաս. աղախին Քրիստոսի եւ սնցնող
յատուածաւորին Որդիչահի...» (Յիշատ. 23)։

Ա Ս Լ Ա Ն Բ Է Կ

Մարծպան Բ-ի որդին է։ Իրմէ ունինք արձանագրութիւն մը Բարձ-
րաբաշի վանքը, ուր կը յիշէ նաեւ իր կիներ Մըլքան. «Թուին ՈՂԴ (1245)...
ևս Ասլանբէկ որդի Մարծպանա շինեցի զի (2). մատուռս զԱ (1). յանուն
Մըլքանա ամուսնո իմոյ եւ տուի ... մեծածախ աւետարան ոսկով եւ ժար-
դարտով եւ ակամբք պատականաւք զարդարած» (Յիշատ. 25)։

Ասլան բէկ կարգ մը շինարարութեանց մէջ մասնակցած է իր եղբոր՝
Գրիգորին։ Բարձրաբաշի ժամատան ինկած երեք քարերու վրայ կը կարդաց-
ուի. «(Գր)իգորս եւ Ասլանպեկս որդոց Մարծպ(ա)նա յառաջնորդ...» (Էջ-
ւիթաթիմ, 1951, Նոյ.—Դեկտ. էջ 41)։ Դժբախտաբար յիշատակարանին մնաց-
եալ մասը կը պակսի։

Ասլան բէկ կը յիշուի նաեւ 1246ին Բարձրաբաշի վանքին արձանա-
գրութեան մէջ սապէս. «Ի Թուին ՈՂԵ (1246) ես որդի Գաւկաին յիմ տապա-
նատանէն ի դուրս եկի ի Սանահնէն եւ միաբանեցաւ Բարձրաբաշիս կամակա-
ցութեամբ Գրիգորոյ եւ Ասլանպեկս որդոց Մարծպանա։ Եւ ըստ կարի աւդ-
նեցի շինութեան տանս...» (Յիշատ. 26)։ Հոս յիշուած Գաւկա հաւանաբար
սրբապետի Գաւա, որ ինչպէս տեսնեք, հօրը անունը անծանօթ՝ սակայն կը
յիշուի «Թաւն Համագաստեանց» ըլլալը (Յիշատ. 10)։ Գաւկայ որդին որ այս
արձանագրութիւնը գրել տուած է, իր անունը չի տաք, կամ արձանագրու-
թեան վրայ չէ կարդացուած։ Հետաքրքրական է որ արդէն Սանահնի տապա-
նատուն (գերեզմանատեղի) ունենալէ վերջ Գաւկայ որդին համոզուելով կամ
ստիպուելով Գրիգորէ եւ անոր եղբայր Ասլան բէկէ իր գերեզմանատեղին կը
փոխադրէ Բարձրաբաշ, վանքին կտակելով իր ունեցածը։

Անթուական սակայն աւելի հին արձանագրութեան մը մէջ ի Գոշայ
վանք Ս. Աստուածածին կը կարդանք. «Ես Մարգպան իշխան եւ որդիք իմ
Ասլան բէգ եւ Գրիգոր միաբանեցաք սուրբ Աստուածածնիս...» (Յիշատ. 16)։
Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ է սա աղաւաղեալ արձանագրութիւնը զարձեալ Գոշայ
վանք, ուր կ'ըսուի. «...ի տանի Սարգսայ առին(?) ի ս(ուր)բ խորանի մար-
դին(?) պատարագ Ասլանափային(?)», իսկ խափանողն դատին յԱստուծոյ,
ամէն» (Ազգ. Հանդէս, գիրք Ժ, էջ 25)։ Հարցական նշանները արձանագրու-
թիւնը կարդացողէն են։ Հոս Ասլանափային գուցէ սրբազրեք Ասլան բէգին։
Կիրակոս Գանձակեցի երկու առթիւ կարճ ի կարճոյ յանուանէ կը յիշէ Ասլան
բէկ (Մեղիք-Օհանջանեան, էջ 273 եւ 365)։

Դժբախտաբար ուրիշ մանրամասնութիւններ կը պակսին Ասլան բէկի
եւ իր կնոջ Արուս խաթունի մասին։ Չենք գիտեր թէ զաւակ ունեցա՞ծ են։

Գ Ր Ի Գ Ո Ր Բ

Որդին է Մարգպան Բ-ի եւ եղբայրը Ասլան բէկի։ 1279էն խաչքարի
մը վրայ կը յիշէ իր կնոջ անունը. «Տ(է)ր ա(ստուա)ծ ողորմի պարոն Գրի-
գորս եւ հաւր եւ մաւր Մամիկոնի»։ Իսկ Աղբիլիսա նախկին Թրքական գիւղին
փառքիկ եկեղեցւոյն մէջ կայ սա արձանագրութիւնը. «Ես Գրիգորս եւ ամուս-
ս(ի)ն իմ Մամբան մեր գրամով շինեցաք ձիթահանք եւ ... տլաք ա(ստուա)»

ծածկին մեջ ազատ արարաբ զվանքս միաբանաբ յամէն չարէ վ(ա)ս(ն) փրկ-
կութե(ան) հողո մերոց որ խափան...» (Գարեգին Նպս. Յովսէփեան, «Հա-
ւուց Թաղի Ամենափրկիչը», էջ 71)։ Ինծի ծանօթ չէ Մամբան տիկնոջ գեր-
դաստանը(3)։

Գրիգոր Բ եղած է Թաթարաց ծառայութեան մէջ։ Կիրակոս Գանձա-
կեցի կը վկայէ որ «Ձայս պատմեաց մեզ Գրիգոր իշխանն, որդի Մարգարանի,
եղբայր Ասլանբէկին, Սարգսի եւ Ամիրային, յազգէ Մամիկոնէից, զոր իւր
խիկ լուեալ էր ի մեծ առնէ միոյն (Թաթար) ի կարի առաջաց, յորում անուն
էր Ղութունուին, յաւուր միում յուսուցանել նորա զմանկազոյնն» (Մելիք-
Ոհանջանեան, էջ 272-273)։ Ուրեմն ըստ տրուած վկայութեան Գրիգոր Բ ու-
սուցիչ էր Թաթար մեծ իշխանաւորի մը զաւակներուն։ Ուսուցումը ըստ ե-
րևույթի արտաքին, այսինքն ձիաւարութիւն, որսորդութիւն կամ նման բան
մը չէր, այլ շատ հաւանաբար ներսը տրուած դաստիարակութիւն՝ պատմու-
թեան, աշխարհագրութեան կամ այլ նման գիտութեան պէս նիւթ։ Այլապէս
Ղութունուին առիթ պիտի չունենար խօսելու-տեսակցելու Գրիգոր Բ-ի հետ
ինչ որ Թաթար սովորութեանց մասին։

Գրիգոր Բ եւս մասնակցած է շինարարութեանց եւ վանական նուր-
բատութեանց. «Ի Թուին ՈՂԵ (1246)... կամակցութեամբ Գրիգորո եւ Աս-
լանպէկա որդոց Մարծպանա» Սանահինէն կը բաժնուի «եւ միաբանեցաւ
Բարձրաբոյն...»։ Եւ ըստ կարի աւգնեցի շինութեան տանս եւ արարի ինձ
դերեզմանատունը՝ կ'արձանագրէ «ես որդի Գաւկա», առանց իւր անունը տա-
լու (Յիշատ. 26)։ Գրիգոր Բ իւր Սանահինի դրատան արձանագրութեան մէջ
կ'ըսէ. «Ի Թուին Զ (1251)։ Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Գրիգոր իշխան միաբա-
նեցաւ սուրբ ուխտիս Սանահին» (Յիշատ. 5)։ Գրիգոր իւր մասնակցող կը
յիշուի Գոշայ վանքին Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն կամարին վրայի, ան-
թուական, իւր հօր Մարգարանի արձանագրութեան մէջ. «Ես Մարգարան իշխան
եւ որդիք իմ Ասլան բէգ եւ Գրիգոր միաբանեցաւ սուրբ Աստուածածնիս»
(Յիշատ. 16)։

Բարձրաբայի շինութիւնը հաւանաբար Գրիգորի մեծապոյն եւ յա-
ւագոյն զործն է։ Գծարխտաբար անթուական է վանքի ժամատան ներքին
կողմը կամարաձեւ արձանագրութիւնը, ուր կ'ըսէ. «Ես Գրիգոր որդի Մարծ-
պանայ յետ մահուան հաւրն իմ շինեցի զԳրիգորաչէն եւ ետու յիմ վանքս
... (կայտաւծներ) ... զաւազ սուրբ նշանն աւետարան պատուական զրեան
եւ զարդ եկեղեցոյ...» (Յիշատ. 27)։ Որոշ է որ Բարձրաբայի շինութեան ու-
սան մեռած էին թէ՛ Գրիգորի հայրը՝ Մարգարան Բ, եւ թէ իւր կիները՝ Մամբան
տիկին։ Վանքին շինութեան մէջ բաժին ունեցած է նաև իւր Ասլան բէկ եղբայ-
րը ըստ Բարձրաչէնի ժամատան սիւնացած մէկ արձանագրութեան, որուն ին-
կած քարերէն կարելի է կարդալ «(Գր)իգորս եւ Ասլանպէկա որդոց Մարծ-

(3) Թէեւ Ֆազստիկ չունիմ եղած բազմաթիւ շինութիւնները զանազան հնչիւնով
ներս ըով ճշդելու եւ պարզելու, սակայն անհրաժեշտ կը համարեմ ընելու օտ ճշդումը։
Այսպիսով, որ օգտուած է Աճառեանի «Ամենամեծնների Բապարանքէն» յիշու հասկցեր է
Աճառեանի սա զրածր. «Ե. Մամբան, կին Գրիգորի (Թիւ 302)՝ Եղբար Համազասպի, որ էր
Եպիսկոպոս եւ առաքիլոր Հաղբատի» իսկ Այսպիսով առիկա հասկցեր է «Մամբան զորդ
էր Հաղբատի առաքիլոր Համազասպ եղբ. ի» («Պատ. Հայաստանի Սահմաններ», էջ 273)։
Աճառեան Գրիգորն է որ Համազասպի եղբայր կարծած է։

պ(ա)նա յառաջնորդ...» (Երմիաքիմ, 1951, Նոյ-Դեկտ., էջ 44): Նոյն վանքը մասամբ փակացած ուրիշ արձանագրութեան մը վրայ կը կարդացուի. «... (որ)դի Մարծպանա... ի սուրբ աստուածածնիս...» (Յիշատ. 28): Գարեգին Եպս. Յովսէփեան Մարծպան (Բ-ի) Գրիգոր իշխան որդւոյն արձանագրութիւնը կը նկատէ:

Տեսնուի թէ Գրիգոր Բ կալուածներու հետ նաեւ Բարձրաքաշի նուիրած է «զաւազ սուրբ նշանն», որուն ինչ մասունքը ըլլալը դժբախտաբար յայտնի չէ: Կը նուիրէ նաեւ «աւետարան» եւ «պատուակոն զրեանք», ինչպէս նաեւ «զարդ եկեղեցոյ», անշուշտ խորանի զարդեր, հաւանաբար արծաթեայ կամ ոսկեայ:

Ստեփաննոս Օրբէլեան խօսելով Լիպարիտ Օրբէլեանի մասին, կը զրէ որ ունեցաւ հինգ որդի՝ որոնք «մեան որբ եւ անտերունչ»: Բայց անոնցմէ «զեղեցիկն Ելիկում փեսայացեալ էր Գրիգորոյ Մարծանեանց, որ յազգէ Մամիկոնէից համբաւի. եւ վարէր զտէրութիւն հօրն» («Պատմ. Նսահանգիմ Սիսական», 1910, էջ 398): Գրիգոր Մարծանեանց անսարակոյս պէտք է սրբազրիկ Մարծ(պ)անեանց, որուն հայրն էր Մարծպան կամ Մարզպան Բ, եւ որուն տէրութիւնն էր որ Գրիգոր Բ կը «վարէր»:

Հետաքրքրական է որ ինչպէս Մամիկոնեանց Դսեղի ճիւղը Համապետեան սիրած է կոչել ինքզինքը, յետոյ ալ Մարզպան Բ-ի յաջորդները Լրբեմն նախընտրած են Մարծպանեանց կոչուիլ:

Գրիգոր Բ եթէ ունեցած է որդիներ, անոնց ծանօթ չեմ: Սակայն ԲՍ տեփաննոս Օրբէլեանի մեր վերը տուած վկայութեան համաձայն Լիպարիտ Օրբէլեանի «զեղեցիկն Ելիկում» որդին «փեսայացեալ էր Գրիգորոյ Մարծանեանց, որ յազգէ Մամիկոնէից համբաւի»: Ուրեմն Ելիկում Օրբէլեան ա՛մ մուսնացած էր Գրիգոր Բ-ի դստեր: Մեզի ուրիշ աղբիւրներէ ծանօթ է որ Ելիկում Օրբէլեանի կնոջ անունը Թամթա էր, որով մեզի ծանօթ միակ դուստրը Գրիգոր Բ-ի Թամթա կը կոչուէր⁽⁴⁾:

Ունինք եւ արձանագրութիւն մը Մարզպան Բ-ի ծառայող Սէվէէի որդիին Արդանէն՝ որ «...կամակցութեամբ պատրոնին Գրիգորի եւ Արդան որդի Սէվէէի եւ ամուսին իմ Մամա միարանցեաց սուրբ ուխտիս...» (Յիշատ. 29) ։

Ս Ա Ր Գ Ի Ս Բ

Մարծպան Բ-ի որդին էր Սարգիս Բ, եղբայրը Ասլան բէկի եւ Գրիգոր Բ-ի, որուն մասին կը յիշէ Կիրակոս Գանձակեցի անգամ մը, ըսելով. «... Գրիգոր իշխանն, որդի Մարզպանին, եղբայր Ասլանբէկին, Սարգիս եւ Ամիրային, յազգէ Մամիկոնէից» (էջ 272):

Ուրիշ ծանօթութիւն չունիմ իր մասին:

(4) Աւստրիական կը սխալի զրեւով. «Գրիգոր ունէր հաւանօրէն երկրորդ անուն մը՝ Համիլիկ. վաղեմի այգ Թուրքաններուն կը յիշատակուին նոյն անունով անձեր, մին Համիլիկ Դսեղեցի, որ իր փեսայ կը յիշատակուի Բարձրաքաշ վանքին մէկ արձանագրութեան մէջ 1246ին, եւ միւսը՝ Համիլիկ Մամիկոնեան, որուն կինը Մամթան էր» («Պատմ. Հայաստանի Սահմաններ», էջ 273): Ճշգրտեմ որ երկու Համիլիկները նոյն անձն են: Թէ Գրիգորի(Բ) կինը եւ թէ Համիկայ կինը կոչուած են Մամթան: Գրիգոր Բ երբեք չէ կոչուած Համիլիկ եւ տեղիք չկայ նոյնացման, բացի իրենց ամուսիններուն նոյն անունը ունենալէն:

Ա Մ Ի Ր Ա

Մարգարան Բ-ի որդին էր նաեւ Ամիրա, որուն մասին բացի Կիրակոս Գանձակեցոյ սա վկայութենէն ուրիշ ծանօթութիւն չունիմ. «...Գրեկոր իշխանն, որդի Մարգարանին, եղբայր Ասլանբէկին, Սարգսի և Ամիրային, յազգէ Մամիկոնէից» (էջ 272) :

Հ Ա Մ Լ Ի Կ

Սմբատ Բ-ի որդին էր Համլիկ, որմէ է Սանահինի գաւիթին արձանագրութիւնը. «Ի թուին ՈՂԸ (1229) : Անուամբ Աստուծոյ, ես՝ Համլիկ, որդի Սմպատ, յազգէ Համազասպանց...» : Կալուածներ կը նուիրէ և կ'ընդունէ պատարագ «...չարաթ աւր Համլկանն, կիրակէին Մամքանայ...» որ իր ամուսինն է (Յիշատ. 13) : Ուրիշ արձանագրութեան մը մէջ ի Բարձրաքաչի վանք կը յիշատակէ. «ՈՂԸ (1239) Ես Համլիկ որդի Սմբատ եւ թոռն Համազասպա յազգէ Մամիկոնեանց կրկին միարանեցա իմ զերեքմանատանս եւ ամուսին իմ Մամքան եւ ետու յԱստուածածնիս... (կը յիշէ կալուածի նուիրատուութիւն) ...եւ Հաստատեցի ինձ յիշատակ մատուռն մի զոր յիմ անուն չինեցի եւ ետ ինձ հաւերղբայր իմ Մարգարան (Բ) ... (եւ պատարագ կը ցանկայ) ...Բ (2) : Մամքանայ...» որ իր կ'ընէ (Յիշատ. թիւ 14) : Դարձեալ իր կնոջ հետ կը կանգնէ սիւն մը Բարձրաքաչի եկեղեցւոյն եւ կ'արձանագրէ. «Կանգնեցաւ սիւնս եւ ս(ուր)բ նշանքս յիշատակ Համլկանն (կարգա Համլկանն) եւ Մամքանա որք երկրպագէք ասացէք Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ ողորմեա նոցա» : Նոյն վանքին ուրիշ մէկ արձանագրութեան մէջ կը կարգանք. «Ես Համլիկ եւ Սադուն կատարեցաք զանդարձ ծնողաց մերոց եւ տուաք... (կալուած) ...Դ (4). աւր պատարագ... Բ (2) Նրճսին եւ Բ (2) Աղուտին...» (Յիշատ. 15) : Ձեմ գիտեր թէ այս Համլիկը Սմբատ Բ-ի որդի՞ն է թէ ոչ : Համանական ըլլայ, քանի որ հոն յիշուած Սադուն մը կայ, եղբայր Համլկայ, որ այլուստ անծանօթ է եւ երկու յիշեալ տիկիները Նրճս և Աղուտ (Աղութ, Եաղութ), Համլիկ եւ Սադունի ամուսինները ըլլալու են : Մինք գիտենք որ Համլիկ ամուսնացած էր Մամքանի : Գարեգին Եպս. Յովսէփեան թէեւ կ'ըսէ փորձէ այս Համլիկը Նոյնացնել Սմբատ Բ-ի որդւոյն հետ, սակայն կ'ուերցրնէ. «Թէպէտ կը մնան, միշտ նոր յղբիւրներով չպարզուի հարցը» («Խաղբակիառ...», էջ 16) :

Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ

(Շար. 1)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

«ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ԳԻՐՔԸ 1801—1850 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐԻՆ»

Ե Ի

ՍԻ ՔԱՆԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԳՐՔԵՐ

Վերջին տարիների ընթացքում, երևանում լոյս են տեսել, հայտաբերվել գրքեր վերաբերյալ մի քանի ցուցակ-ուսումնասիրություններ, որոնք բերֆնաց տեսակի մէջ, այդ կարգի մինչ այժմ եղած հրատարակություններից աւելի լրիւ ու ամբողջական են եւ մեծ կարեւորութիւն են ներկայացնում:

Նման ցուցակների կամ աշխատությունների կազմութիւնը, կապուած է մեծ գծաւարտութիւնների հետ եւ պահանջում է երկար ժամանակ, անսպասելի եւ խոր ուշադրութիւն:

Վերոյիշեալ ցուցակ-գրքերից առաջինը «Հայ Հնատիպ Գրքի Մատենագիտական Ցուցակ» է, որ ստորագրուած է 1512—1800 թուականներին հրատարակուած գրքերի նկարագրութիւնը, եւ որ կազմուել ու խմբագրուել է Ա. Միսնիկեանի անուան Հանրապետական գրադարանի մատենագիտական բաժնի ջանքերով եւ տպագրուել 1963 թուին:

Երկրորդը՝ Գնարկի Կորկոտեանի «Հայ Տպագիր Գիրքը Կոստանդնուպոլսում» աշխատութիւնն է, որի սկզբում ամփոփ ձեւով տրուել է Պոլսում 1567 թուից մինչեւ 1850 թուականը տպագրուած գրքերի պատմութիւնը եւ զարգացման յաջորդական հանգամանքները, իսկ վերջում տպագրուած գրքերի ցանկը:

Երրորդ եւ չորրորդ գրքերը պատկանում են Հայկ Դաւթեանի «Ի պրին»:

Սրանցից առաջինը կրում է «Աշխարհարար գիրքը Հայ տպագրութեան սկզբից մինչեւ 1850 թուականը», որ միւսի նման, սկզբում ամփոփ ձեւով նկարագրում է աշխարհարար գրքի տպագրութեան զարգացումը եւ տալիս աշխարհիկ բնույթով լոյս տեսած կամ աշխարհարար խօսքեր ու երգեր ու նեցուղ գրքերի ցանկը, համառոտ նոյժներով, սկսեալ 16-րդ դարից (1513 թուից) մինչեւ 1850 թուականը:

Չորրորդը, որ հանդիսանում է առաջին «Հնատիպ Գրքի...» շարունակութիւնը եւ նրա նման ներկայացնում է մեծ կարեւորութիւն, կրկին կազմուել է Հայկ Դաւթեանի կողմից եւ կրում է «Հայ Գիրքի 1801—1850 թուականներին» անունը եւ տպագրուել է 1967 թուականին:

Ներկայիս մեր խօսքը վերաբերում է միայն վերջինիս, որը մեզ սիրով ուզարկել է գրքի յարգելի կազմողը: Աշխատութիւնն ունի 538 էջ, սկզբում յաւելեալ 83 էջով: Պարունակում է 1732 (1724+8) գրքի նկարագրութիւն:

Գրքի սկզբում 74 էջ նախաբանով, գեղեցիկ եւ սպառիչ ձեւով նկարագրուած են գրքերի տպագրական ճիգերի ու կազմուած մատենադիտական ցուցակների յաջորդական փուլերը, ապա տրուած են գրքերի անուանաթերթերի գրուածներն ու համառօտ նկարագրութիւնները՝ էջ, ծաւալ եւ այլն։ Իսկ վերջում մի քանի ցանկեր, ինչպէս «Վերնագրերի ալբոմներէն ցանկ», «Յանկ հայերէն եւ եւրոպական լեզուներով զուգահեռ բնագրեր կամ տիտղոսաթերթեր ունեցող գրքերի» (նոյնը ռուսերէնով), «Անձնանունների ցանկ», եւ «Ցուցակ տպագրութեան վայրերի եւ տպարանների», որոնք բաւական դիւրացնում են փնտռուած գրքերը աւելի շուտ գտնելու աշխատանքը։

Գրքում կան մի քանի տիտղոսաթերթերի եւ այլ լուսանկարների նրմանահանութեան պատկերներ։

Ներկայացուած 1732 անուն գիրքը ռաժանուած է երկու մասի, զրադարաններում գտնուող կամ կազմողի ձեռքի տակ եղած գրքեր եւ շտեմած, այլ միայն մատենագիտական աղբիւրներից անունները ձեռք բերած գրքեր։ Առաջինների վրայ որեւէ նշան դրուած չէ։ Իսկ վերջիները նշուած են աստղանշանով։

Վերոյիշեալ աշխատութիւնը ձեռքի տակ ունենալուց յետոյ, երկար ժամանակ, յատկապէս Հնդկահայ հրատարակութիւնների հետ համեմատելով ու ուսումնասիրելով, յաջողեցինք Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան Վանքի գրադարանից եւ այլ անձնական գրադարաններից ձեռք բերել 50 դիրք, որոնցից 26-ի անունը նշուած է, բայց կազմողը չի ունեցել ձեռքի տակ, իսկ 24 գրքի անունը երբէք յիշուած չէ ցուցակում(1)։

Վերոյիշեալ 50 գրքից բացի, մեզ յաջողուեց անձնական մի գրադարանի գրքերի ցուցակի վրայից ձեռք բերել նաեւ 5 հատ չգտնուած եւ 5 հատ չիշխուած նոր գրքերի անուններ, բայց քանի որ մեզ չյաջողուեց գրքերը տեսնել եւ աստուգումներ կատարել, ուստի ներկայիս նշում ենք միայն նրանց անունները։

Ստորեւ յաջորդաբար ներկայացնում ենք՝ 1.- Գիրքը կազմողի չըտեսած, 2.- Գրքում չիշխուած, 3.- Կալկաթայում «Մկրտող Միսիրնարաց» տպարանից լոյս տեսած, 4.- Միայն անունները ձեռք բերած գրքերի ցանկերը։

Սոյն ցանկերի մէջ, Հնդկաստանում տպագրուած գրքերից բացի, յիշուած են նաեւ մի քանի այլ վայրերի տպագրութիւններ։

(1) Աշխատութեան մէջ յիշուած Հնդկահայ տպագրութիւնից դեռեւս գտնուած չեն 15 անուն գիրք, իսկ քէ դեռ քանիսը կամ քի յիշուած ու գտնուած չեն՝ մնում է ամօրոշ։

Ա

ՅԱՆԿ ԶՏԵՍԱԾ ԳՐՔԵՐԻ

1809

1. «Խորհրդատու սրբայ պատարագին ըստ արարողութեան Հայաստանեայս եկեղեցւոյ: Յամի Տեառն 1809, ի Վեցեկտիկ: Ի Վանս սրբայն Ղազարոս»:

էջ 29, *Հարուածք՝ 21.6×15.9 սմ.:* *Վերջում՝ էջ 27-29, ունի «Այլընտրանք»:*

(«Յուցակ»ի Համար 120, Լ. Գ. Մ.-ի տնտեսական գրադարան):

2. «Թանգարան քարեգարդ կամ հաւաքումն զաւարճալի եւ քաղցրալուր բարոյական պատմութեանց, Թարգմանեալ յիտալական լեզուէ ի հայկական քարբառ. աշխատակրթեամբ Պետրոս վարդապետի Պաւսնագեան Կարնեցւոյ աշակերտին բրթականտի, ի գրօսանս եւ ի յօգուտ ուխտի մանկանց եկեղեցւոյ: Հատար Ա:

Յամի տեառն 1809 եւ ի Թուին հայոց 1258: Արդեամբ եւ ծայսլւմ պարոն Սարգիս Ծատուր Ազայվալեանց կռչեցելոյ, և ի նորին նարակերտ տը պարանի որ ի Մադրաս»:

էջ՝ 174, *ՀՀարուած լ:10: Ծարուածք 11.2×7.2 սմ.:*

(«Յուցակ»ի Համար 129, *Ամենափրկիչ Վանքի գրադարան՝ Համար 3359*):

1810

3. «Ոգր եղեսիայ քաղաքի. վայելչաիւս չափարանութեամբ՝ սրբայն Ներսէսի Շնորհալույ Հայոց կաթողիկոսի Կայեցւոյ: Վիպատմութիւն Հայոց չափեալ ոտիւք տեառն Վահրամայ մեծի վարդապետի: Ներբողեան առ սուրբն Ներսէս Շնորհալին, ասացեալ տեառն Ներսէսի Լամբրոնացւոյ, ոտանաւոր հիգմամբ յանգեալ: Զգուշաւոր քննութեամբ ուղղագրեալ՝ բաղդատութեամբ ձեռագիր օրինակաց: Յընտրութեան ի հայրապետութիւն ամենայն հայոց՝ տեառն եփրեմի արքեպիսկոպոսի, առաջնորդին հայոց Ռուսաստանու: Յամի տեառն 1810, եւ ի Թուին Հայոց 1259, ի մայիսի 20: Արդեամբ եւ ծայսիւք պարոն Սարգիս Ծատուր Ազալալեանց կռչեցելոյն, եւ ի նորին տպարանի որ ի Մադրաս»:

էջ՝ 216, *սկզբում ՀՀարուած 6 էջ, Հարուածք՝ 11.1×6 սմ.:*

(«Յուցակ»ի Համար 154, Ա. Վ. Գ., Համար 2095):

1812⁽²⁾

4. «Ոգրերգութիւն ի վերայ մահաւան Յուլիոս Կեսարոսի: Արարեալ ի ներհուն վայտերոյ Գաղիացւոյ, ի մերս վերածեալ հայկական քարբառ, ի պարոն Յակոբայ Նազար Շարեան, յԱնգլիական բնագրէ, ի գրօսանս ընթերցասէր պատանեկացն մերազնէից:

(2) «Յուցակ»ում գրուած է 1818 Թուին:

Մադրաս, ի տպարանի երկոցունց հարազատացն պարոնաց Յակոբայ
 եւ Յովսեփայ Նազար Շամիրեանց: 1812:»

Էջ՝ 99, սկզբում չհաշուած 18 էջ, շարուածք՝ 11×7.1 սմ.:

Սկզբում 14 էջով ունի «Թուզ» պարոն Ալգարատտեայ առ Ամիրայ
 Ֆրանսիի դեսպանն որ ի Ֆլորենտեայ: Ի վերայ ողբերգութեանն Յուլիոսի
 Կեսարոսի, ի պարոն Վոլտերայ յօրինեալ:»

(«Յուցակ»ի համար 336, Ա. Վ. Գ., համար 2831):

1 8 1 9

5. «Օրացոյց: Յորում պարագրին ամիս Լոռնայեցոց Ագարիայի
 եւ Բանկալցոց աուրք լուսնի եւ...»

Հաւաքեալ եւ յօրինեալ երկասիրութեամբն Ջընթլում Աւետեանին:
 Տպագրեալ արդեամբ եւ ծախիւ օժանդակ լինողաց տպարանիս:

Ի սկիզբն Յունվարի 1819: Ի Կալկաթա: Ի տպարանի Աւետ Ջընթլում
 Աւետեանի:»

Էջ՝ $12 + 56 = 68$, շարուածք՝ 17.7×10.3 սմ.:

(Թերթերը մէծ ու փոքր ունեն: «Յուցակ»ի համար 360, Ա. Վ. Գ.,
 համար 623):

1 8 2 0

6. «Օրացոյց: Յորում պարագրին ամիս Լոռնեացոց Ագարիայի
 եւ Բանկալցոց...»

Հաւաքեալ եւ յօրինեալ երկասիրութեամբն Ջընթլում Աւետեանին: Ի
 սկիզբն Յունվարի: 1820: Ի Կալկաթա: Ի տպարանի երկոցունց եղբարց հա-
 րազատաց Աւետի եւ Յովհաննիսի Ջընթլում Աւետեան:»

Էջ՝ $16 + 20 = 36$, ծաւալ շարուածքի՝ 17.7×10.3 սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 376, Ա. Վ. Գ., համար 624):

1 8 2 1 (3)

1 8 2 3

7. «Քերականութիւն Հայկազեան Լեզուի: Յօրինեալ ըստ մաթնի
 ուղղախօսութեան ի հայր Միքայէլ Վարդապետէ Զաւչեանց, ի տպագրեալ
 ի Վէննտիկ: Որոյ առաջին մասն վերստին տպագրեցաւ ի Հայրապետութեան
 տնտն տնտն Յիրենայ ամենայն հայոց կաթողիկոսի, ի պէտս Մարգարի-
 րական շնորհաւանին որ ի Կալկաթա: ԹՊԻԳ (1823) տպագրեալ ի Մարգարի-
 րական մամուլ:»

Էջ՝ 164, չհաշուած 8 եւ 29 (=201), շարուածք՝ 15.8×9.8 սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 440, Ա. Վ. Գ., համար 3020):

(3) Հետադարձաբար Գորոզութեան գիրքը («Յուցակ»ի համար 391 եւ Ա. Վ. Գ. հա-
 մար 3419) չենք նկարագրում, որովհետեւ ըստ կազմողից ստացած մի գրութեան, արդէն
 ունեն ձեռքի տակ:

8. «Օրացոյց ամի տետն 1823, Հայոց քուականիս 1272 եւ փոքր քուոյս 208: Յարում պարունակին հարկառք տարրական գիտելիք, ամիսք Ազարիայի, Հռովմայեցոց, Բանկայցոց եւ տանկաց...»

Աշխատանքներ պարունակում Մարտիրոս Մկրտչեան անդամակցի Օնանապիւռ ժողովոյն, որ ի Բումբայի եւ յարգելի իբր աւագ սարկաւագին Հայաստանեայց տուրք եկեղեցւոյ:...

Ի Կալկաթա, ի 1 Յունվարի, յամի տետն: 1823. Տպագրեալ յՕնանապիւռեանց տպարանի:»

Էջ 14+12+16+5+56=103, չարուածք՝ 14.2×9.5 սմ.:

Իբրորդ էջակալուած մասն սկսում է անգլերէնից օրինակուած եւ անգլերէնով Գորգին խանի սպանման եւ անգլիացւոց Ղասմայիխան Նարարի 1763 թուին տեղի ունեցած պատերազմի պատմութիւնով:

(«Յունցակ»ի համար 441, Ա. Վ. Գ., համար 577):

1 8 2 6

9. «Յունցակ (Օրացոյց) վասն ամի տետն 1826. բաժանեալ երկու մասում: Տպագրեալ ի Մարդասիրական տպարանի ի Կալկաթա»:

Էջ՝ 124, չարուածք՝ 16.2×9.2 սմ.:

Էջ 39-ից յետոյ սկսում է երկրորդ մասը հետեւեալ վերնագրով.

«Մասն երկրորդ: Յարում պարունակին բանասիրական ճառք, Արտաւ վէպք եւ գանազան հարկառք գիտելիք եւ այլն եւ այլն»:

(«Յունցակ»ի համար 543, Ա. Վ. Գ., համար 1585, Խոյզանի Արով-եան Գրադարան, համար 222):

1 8 2 8

10. «Հառ ի վերայ Յարութեան Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի կամ վասն տօնի Զատիկին»:

Էջ՝ 15, չարուածք՝ 17.5×8.5 սմ.:

Տխրողաթերթ չունի, վերի լուսանցքում ձեռքով գրուած է. «1828 Կալկաթա տպարան Մարդասիրական ձեռնարանի»:

Մի այլ գրադուցակում, տպագրութեան թուականը նշուած է 1830. յոգրատարար չկարողացանք տեսնել:

(«Յունցակ»ի համար 1715, Ա. Վ. Գ., համար 2844 եւ 2964):

1 8 2 9

11. «Հառ ի վերայ ապաշխարութեան եւ ճշմարիտ հաշտութեան ընդ Աստուծոյ:

Ի Կալկաթա տպագրեալ ի գործառն Մարդասիրական ձեռնարանի ի Յուլիսի 1829: 2000 օրինակք»:

Ներքեւում ունի նոյնը անգլերէնով:

Էջ՝ 31, չարուածք՝ 17.5×8.5 սմ.:

(«Յունցակ»ի համար 1713, Ա. Վ. Գ., համար 1162):

1 8 3 0

12. «Վերջին աւուրք: Բարեխիշառակ Տիկին Մէրցանին Մտեփաննոս-եան, քառերագրեալ ի Յարում մտերիմ բարեկամէ ի Յովնաննիս Ավգաշեանց.

ի կալկաթա Յաւոսեանն Հոկտեմբերի 1830 ի տպարանի Մարդասիրական ձեռագրանիս:

Էջ՝ 8, չարուածք՝ 16.5×9.5 սմ.:

Վերջում ունի երեք տուն (Ցական տողերով) մի ոտանաւոր, զբուռած Յովհաննէս Ավդալեանի կողմից՝ «Առ քաքիյիշատակ Տիկին Մերջան Ստեփաննոսեան»:

(«Յուցակ»ի համար 676, Ա. Վ. Գ., համար 590):

13. «Ճառ ի վերայ ծննդեան եւ յայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի կալկաթա: Տպագրեալ ի գործատան Մարդասիրական ձեռնարանին: 2000 օրինակ: Ի Յունվարի 1830»:

Ներքեւում նոյնն ունի անգլերէնով:

Էջ՝ 16, չարուածք՝ 16.8×8 սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 1714, Ա. Վ. Գ., համար 2955, Խ. Ա. Գ., համար 196):

1831

14. «Ճառ ի վերայ աներկիւզութեան մահու, ի կալկաթա, Տպագրեալ ի գործատան Մարդասիրական ձեռնարանին: Ի Սեպտեմբերի 1831: 2000 օրինակ»:

Նոյնն ունի անգլերէնով:

Էջ՝ 20, չարուածք տուայ լուսանցքների համարների՝ 16.5×8.5 սմ.:

Աւաջին էջի վերնագիրը գրուած է. «Բան յարդարական ի վերայ աներկիւզութեան մահու»:

Էջ 20-ի վերջում փակագծերի մէջ գրուած է. «Այս Ճառ քարգումնեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս»:

(«Յուցակ»ի համար 1699, Ա. Վ. Գ., համար 1161):

1841

15. «Վիկտորիայ Այբբեմարան: Յօրինեաց գիտնական տիբացու Խամբուցեալ Մարտիրոս Մկրտչեան Դաւթեանց: Ի հայրապետութեան տեսան տեսան Յովհաննէս կաթողիկոսին Ամենայն Հայաց: Եւ Յառաջնորդութեան հաշատրոյ առաջնորդին սրբոյ Ամենափրկչի վանացն Զուգայու: Ի տպարանի եպիսկոպոսական ձեռնարանին: Ի կալկաթա 1841 ՌՄՂ»:

Էջ՝ 108, չափուած 4, չարուածք՝ 14.5×8.8 սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 1118, Ա. Վ. Գ., համար 3064):

16. «Առաջին Քրիստոնէական վարդապետութիւն ի պէտս դպրոցաց եւ գերդաստանաց ի յարգոյ Յ. Գ. Պրաովնէ. քարգումնութիւն վասն Ամերիկու հաւատոյ տնտրակների ժողովքին. տպագրեալ ի գործատան Մկրտոյ Միսիոնարաց ի կալկաթայ 1841» (թիւ 14):

Էջ՝ 36, չարուածք՝ 14.2×8.2 սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 1113, Լ. Գ. Մ. անձն. գրողարան):

1843

17. «Նոր կարգ եւ կանոն Հայկեան Մարդասիրական ձեռնարանին: Յառաջնորդութեան տեսան Յովհաննէս Սուրբեանն արժանըմտիլը հայրեմա-

սէր առաջնորդին վանաց սրբոց Ամենափրկչեան որ ի Զուղայ: Ի Կալկաթա. 1843 ի տպարանի Մարդասիրական ձեւաբանին»:

էջ՝ 85, ծաւալ շարուածք՝ $15 \cdot 5 \times 10$ սմ.:

Ունի անուանաթիւթի անգլերէնը առանձին էջում:

(«Յուցակ»ի համար 1245, Ա. Վ. Գ., համար 1573):

1 8 4 5

18. «Այբբենարան: Յօրինեաց գիտնական տիրացու Մարտիրոս Մ. Դաւթեանց. երկրորդ տիպ ի տպարանի Արարատեան Ընկերութեան Կալկաթա 1845»:

էջ՝ 120, չհաշուած 4, շարուածք՝ $13 \cdot 5 \times 8 \cdot 4$ սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 1367, Ա. Վ. Գ., համար 1817):

1 8 4 6

19. «Յովհաննու վարդապետի երգնկացոյ Զարդ երկնից առ Ապոց իշխան. ի Կալկաթա ի տպարանի Արարատեան Ընկերութեան 1846»:

էջ՝ 102, չհաշուած 8, շարուածք՝ 7×4 սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 1428, Ա. Վ. Գ., համար 2502):

20. «Ազօթամատոյց ի պէտս առտինն պաշտաման հաւաքածոյ յերիւմամբ եւ յօրինմամբ ի լոյս ընծայեալ յօգուտ եւ ի պէտս հայկազանց արքայաւբ եւ ծախիւք Մամուկի Զօրաբեան: Յամի Տեառն 1846: Ի Տպարանի Արարատեան Ընկերութեան ի Կալկաթա»:

էջ՝ 173, չհաշուած 14, շարուածք՝ $12 \cdot 5 \times 7 \cdot 6$ սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 1423, Լ. Գ. Մ. անձ. դրողարան):

21. «Բուրվառ ազօթից: Հաւաքեալ ի հոգեւոր մատենից ի պէտս ջերմեանդն ազօթկերաց: Աշխատաւորութեամբ Պօղոսի Վիգէնեան Կոստանդնուպօլսեցոյ: Երկրորդ տիպ ի Կալկաթա ՅԱՐԺԻՆ տպարանի Պօղոսի Վիգէնեան: 1846»:

էջ՝ 104, չհաշուած 12, շարուածք՝ 7×4 սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 1419, Լ. Գ. Մ. անձ. դրողարան):

22. «Օրացոյց վասն ամի տեառն 1846: Ի Կալկաթա ի տպարանի Մարդասիրական ձեւաբանին»:

Տխողոսաթերթի միջին մասում կլոր շրջագծի մէջ նկարուած են երկու գլուխ, իսկ շուրջը գրուած. «Վիկտորիա գլխոյ Բրիտանիոյ եւ այլ մօրս Ալպերտ պսակեալ ի 10 Փետրուարի 1840»:

Գրքի վերջում, մէկ էջով, ունի ձեւաբանի 1845 թուի ելեւմտից հաշուետախտակը:

էջ՝ 55, շարուածք՝ $16 \cdot 2 \times 10$ սմ.:

(«Յուցակ»ի համար 1431, Ա. Վ. Գ., համար 580):

1847

23. «Աւետարան իզգաբերից ի պէտս եւ ի գարդ Հայաստանայց սուրբ Եկեղեցեացն Հայոց. ի հայրապետութեան տեսան Ներսիսի առաքելաշաւիղ ճարպասակ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Ի Կալկաթա ՅԱրմ. ծիւ տպարանի Պօղոսի Վիշէնեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ 1847»:

Էջ՝ 16 (Համարակալուած չէ), շարուածք չըջագարդոյ՝ 32×17.7 սմ.:
(«Յունցակ»ի Համար 1471, Ա. Վ. Գ., Համար 4 եւ 5):

1848

24. «Օրացոյց վասն ամի տեսան 1848: Ի Կալկաթա ի տպարանի Մարդասիրական ձեռնարանին»:

Վերջում մէկ Թերթիկով կցուած է 1847 Թուի Մարդասիրական ձեռնարանի ելեւտից Հաշուեցոյցը:

Էջ՝ 48, շարուածք՝ 16.8×9.5 սմ.:
(«Յունցակ»ի Համար 1543, Ա. Վ. Գ., Համար 1023):

25. «Համառօտ քերականութիւն Հայկազեան լեզուի»:

Անուարտ տպագրութիւն է, տպուած 1848 Թուին Կալկաթայի Արարատեան Ընկերութեան տպարանում, հեղինակ՝ Մեարտ Թաղեաղեան:

Էջ՝ 48 (Թերթի), շարուածք՝ 12.8×7.5 սմ.:
(«Յունցակ»ի Համար 1540, Ա. Վ. Գ., 3162, Լ. Գ. Մ. անձն. գրդ.):

26. «Ժամագիրք. արարեալ սուրբ եւ աստուածաշնորհ քարգմանչացն մերոց Սահակայ եւ Մեարավայ եւ երանելի հայրապետացն Գիւտոյ եւ Յովհաննու Մանգակունւոյ, եւ սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյն: Ի Հայրապետութեան տեսան Ներսիսի հինգերորդի՝ հարիւր երեսնեւիններորդի կաթուղիկոսի ամենայն հայոց: Կալկաթայի յԱրծիւ տպարանի Պօղոսի Վիշէնեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ, յերկրորդում ամի տպարանին»:

Էջ՝ $607 + 5 + 9 + 19 = 640$, շարուածք՝ 13×7.5 սմ.:
Վերջում առանձին էջակալութեամբ ունի հետեւեալ մասերը.

«Երաւ տօմարական եւ մշտնջենաւոր աղիւսակաց» (էջ 1-9), «Կարգ յաջորդութեան առաքելոցն Թաղեալի եւ Բարթաղիմէոսի, որք եղան հովիւք սուրբ Եկեղեցւոյ մերոյ մինչեւ ցտուրքն Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանայց աշխարհի»: Եւ «Դասակարգութիւնք եւ անցք ժամանակագրութեան կաթուղիկոսացն Հայոց» (էջ 3-19):

Ծանօթ. «Յունցակ»ի կայ այս դիրքը, ախտեղ պահատուած են միայն վերջին առանձին էջակալուած մասերը, որք Համար եւ լրիւ նկարագրութիւնք բերեալ այստեղ: Ղուգիկանի յիշած մասերից երկուսը պահատուած են այստեղ, իսկ միւսները կան մի այլ Թանգարանի Առեւիճի մէջ, որ նկարագրուել է շիշուած գրքերի Համար 28-ի տակ:

(«Յունցակ»ի Համար 1541, Ա. Վ. Գ., Համար 950):

Բ

ՅԱՆԿ ԶՅԻՇՈՒԱՆ ԳՐՔԵՐԻ

1804

1. «Տետրակ որ կռչի պատճառ: Թարգմանեալ ի գանազան մատենից Պարսիացոց յումիմնէ բանասիրէ առ ի յօգուտ նորավարժից մանկանց հայոց: Վերստին սրբագրեալ աշխատութեամբ Մարիամ Յակոբ, Ոհաննէս Տէր Յակոբեանց կռչեցելոյ:...

Յամի տետրն 1804 Նոյեմբերի 1. ի Հնդկիս ի մայրաքաղաքն Մադրաս ի տպարանի Տէր Յարութիւն Շմառնեան Շիրագեցոյ»:

Էջ՝ 138, չհաշուած 2, չարուածք՝ 12.2×8.6 սմ.:

(Ա. Վ. Գ., Համար 3375):

1812

2. «Պատմութիւն Վարուց. Սքանչելեաց եւ դիպուածոց սրբայն Յօհաննու Ոսկերեան հայրապետին Կոստանդնուպոլսոյ»:

Թարգմանեցեալ ի Յունականէ ի հայս ի Գրիգորէ Կաթողիկոսէ Վրկայասէր կռչեցելոյ. շուրջ գթուականութեամբն Հայոց. 500:

Տպագրեցեալ էր աշխատասիրութեամբ Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպոլսեցոյ յամի տետրն 1752. ի Վէնէտիկ:

Վերստին տպագրեալ եղեւ արդեամբ եւ ծախիւք յատուկ օգնական լինողաց մերագնէից: Հարիւր երեսուն եւ եօթն երրորդի Հայրապետութեան տետրն եփրեմի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի: Աշխատասիրութեամբն Զրնք-յում Աւետ Խօջիզանեան կռչեցելոյ: Ի տպարանի Աւետ Զրնք-յումեան: Յամի տետրն 1812: Ի Կալկաթայ»:

Էջ՝ 283, չհաշուած 10, չարուածք՝ 13.2×9.7 սմ.:

(Ա. Վ. Գ., Համար 3111):

1813

3. «Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի, Արարեալ ի սրբայն Գրքիգորի Նարեկացոյ, առաջին տպագրումն գրոյս եղեալ է ի Վէնէտիկ յամի տետրն 1789: Իսկ այժմ վերստին տպագրեցաւ արդեամբք եւ ծախիւք ի Քս. Խանգուցեալ Ազա Սարգիս Տէր Յովհաննիսեանին եւ յատուկ օգնական լինողաց մերագնէից: Ի Հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի Տետրն եփրեմի ամենայն հայոց կաթողիկոսի: Աշխատասիրութեամբն Զրնք-յում Աւետեանին: Յամի տետրն 1813 ի Կալկաթայ, ի տպարանի Աւետ Զրնք-յումեանին»:

Էջ՝ 240, չհաշուած 12, չարուածք՝ 11.6×6 սմ.:

(Ա. Վ. Գ., Համար 2137):

4. «Գիրք որ կռչի յաճախապատմ: Ասացեալ Սուրբ Խորն մերոյ եւրանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Յարում պարունակի ճառք...

Առաջին տպագրումն գրոյս եղեալ է ի Կոստանդնուպոլս քաղաքի ի Քուրն Հայոց 1186: Իսկ այժմ վերստին տպագրեցաւ արդեամբ եւ ծախիւք ի

Բրիտանոս հանգուցեալ Ազայ Սարգիս Տէր Յովհաննէսեանին, եւ յատուկ օգնական լինողաց մերազնէից:

Աշխատասիրութեամբ Ջընթլում Աւետեանին: ... Յամի տեառն 1813: Ի Կալկաթայ: Ի տպարանի Աւետ Ջընթլումեանի»:

Էջ՝ 325, չհաշուած 10, շարուածք՝ $15 \cdot 5 \times 9 \cdot 3$ սմ.:

(Լ. Գ. Մ. անձնական գրադարան):

5. «Տետրակ գովասանաց առ համօրէն տնօրինական աւորք ուխտատեղիսն, որք եմ յԱ(ստուա)ծահրաշ քաղաքն ա(ւոր)ք Երուսաղէմ(4): Որ սըրքագրելով վերստին տպագրեցաւ յամի տ(եառ)ն 1813 եւ մերոյս Ռ/Կ/Բ: Ի Կոստանդնուպօլիս: Ի տպարանի Մատթէաս Դպրի»:

Էջ՝ 64, շարուածք՝ $13 \cdot 7 \times 8 \cdot 1$ սմ.:

(Ա. Վ. Գ., համար 2834):

1814

6. «Գիրք քաղաքավարութեան: Յորում աւանդին կանոնք մարդկային կենացութեան: Յաւելեալ ի վերջոյ եւ համառօտ բովանդակութիւն գրեցըս աշխարհաբառ լեզուաւ, ի պէտս մանկանց: Արարեալ ի հայր Իգնատիոս Վարդապետէ Փափագեան, յաշակերտութեան Տեառն Մխիթարայ մեծի Արքայի: Եւ տպագրեալ ի Վէնէտիք Յամի Տեառն 1806, հրամանաւ գերապատիւ տեառն Ստեփաննոսի արքի. Եպիսկոպոսի եւ Արքայի: Իսկ այժմ վերստին տպագրութեամբ ի լոյս ածաւ արդեամբ եւ ծախիւք քաղցրամիտ պատանեկին ազայ Մարտիրոս Սարգսեանին: Ի հայրապետութեան Տեառն Սփրեմի ամբնայն Հայոց Կաթողիկոսի:

Յամի տեառն 1814: Եւ Ազարիայի 199: Շամս 1: Ի Կալկաթայ: Ի տպարանի Աւետ Ջընթլումեանի»:

Էջ՝ 174, չհաշուած 17, շարուածք՝ $12 \cdot 5 \times 7 \cdot 8$ սմ.:

(Ա. Վ. Գ., համար 3184):

1819

7. «Արտուտ որ է տաւիզ տրտմահալած յօրինեալ եւ ըստ մասին քարգմանեալ, աշխատասիրութեամբ բամասիրին պարոն Յ. Յ. Ազանուրեանց: Ի Կալկաթայ ի տպարանի Աւետ և Յովհաննէս Ջընթլում Աւետեան: 1819»:

Էջ՝ 84, չհաշուած 2, շարուածք՝ 11×7 սմ. (Երբեմն տարբեր):

Անուանաթերթի վրայ կայ տպարանի նշանը, որ ձուածեւ չըջանակի մէջ մի բաց գիրք է, վրան կարկին, փետուր եւ քանոն, վերելում խաչ, իսկ անկիւններում գրուած Յ. Ա. Ա. Բ.: Շրջանակի երկու կողմերում նկարուած է առիւծ (քաջութիւն) եւ կին (արդարութիւն), ձեռքին կշիռ եւ սուր. չըջագծից ներքեւ մի ժապաւէն, որի եւ ձուածեւ չըջագծի վրայ է գրուած.

«Յովհաննէս Յարութիւն Ազանուրեան Արդարն իբրեւ գառիւծ յանձնապատան է»:

Ուսչի անկիւններում եղած չորս տառերը նշանակում են՝ «Ոճեմու-թիւն», «Արդարութիւն», «Արիւթիւն» եւ «Բարեխառնութիւն» (տեսնել էջ 83-ը):

(4) Ունի աշխարհաբար եւ հայտառա քրքիւն երգեր:

Գրքի բովանդակութիւնը բանաստեղծութիւններ են, որի էջ 18-73-ը կան նաեւ անգլերէն թարգմանութիւնները:

(Լ. Գ. Մ. անձնական գրադարան):

1820

8. «Մեկնութիւն երգ երգոց անուանեալ բանիցն Սաղմոսի հաւաք-ե(ա)լ եւ մեկնե(ա)լ ի Յակոբայ վարդապետէ Կարմեցոյ Սիմոնե(ա)ն . . . 1820 ի տպարանի երկոցունց եղբարց հարազատաց Աւետի եւ Յովհաննիսի Ջընթըլում Աւետեց ի Կալկաթայ»:

էջ՝ 377, չհաշուած 9, չարուածք՝ $16 \cdot 8 \times 10 \cdot 5$ սմ.:

(Ա. Վ. Գ., համար 453):

1826

9. «Համառօտ քերականութիւն Հայկագեան լեզուի...»

Յօրինեալ ըստ ճախնի ուղղախօսութեան, ի հայր Միքայէլ վարդապետէ Զաւէեանց Կոստանդինուպօլսեցոյ: Եւ վերստին տպագրեալ ի Մար-դարիսկան Տպարանի: Ի Կալկաթայ: . . . Յամի տետն 1826»:

էջ՝ $164 + 29 = 193$, չարուածք՝ $16 \times 9 \cdot 3$ սմ.:

Կազմուած է 1823 թուին տպագրուած քերականութեան հետ միասին:

(Ա. Վ. Գ., համար 3020):

1833

10. «Անց Ժողովոյ տասանց ի սկզբնաւորութենէ հաստատութեան նոցին, ի Կալկաթա, ի 10 Յուլիսի 1833: Ի Տպարանի Մարդասիրական ձե-մարանի»:

էջ՝ 51, չհաշուած 2, չարուածք՝ $18 \cdot 5 \times 9 \cdot 7$ սմ.:

(Ա. Վ. Գ., համար 3583):

1835

11. «Առանձնական աղօթք: Խրատ յաղագս քարտէ տոնելոյ գԱռանձ-նական աղօթքն 1835 ք»:

էջ՝ 84, չարուածք՝ $15 \times 7 \cdot 2$ սմ.:

Գրքոյի վերջէջ թերթի է, չունի նաեւ տխրողութիւն, բայց ինչպէս քննութիւնը ցոյց տուց, պէտք է լինի Մկրտոյ Միսրոնարաց տպարանում տպագրուած գրքերի համար 10-ը: Սոյն գրքոյին երբ սկսեալ 8-րդ(?) հա-մարից մինչեւ 12-րդը, ունեն նաեւ միացեալ էջեր, հետեւաբար սոյն գրքոյին պէտք է ունենայ 84 էջ, որովհետեւ սկսում է միացեալ էջ 129-ով, իսկ յա-ջորդ՝ 11-րդ գրքոյի էջ 213-ով:

Գրքոյի առաջին էջի վերջում գրուած է 1835 թիւը և տպագրանակը՝ 1000 օրինակ: Սովորաբար Մկրտոյ Միսրոնարաց տպարանի գրքերն ունեն տպագրանակներ՝ 1000-2000 օրինակներով:

(Ա. Վ. Գ., համար 4123):

1838

12. «Ժամագիրք(?)»: Էջմիածին, 1838 թ.:

Սկիզբը թերթի, սկսում է էջ 355-ից, էջ 488-ում հորինուրդ կորին»

շարականն է, իսկ էջ 530-ում՝ «Խրատ տումարական աղիւսակիս»։ էջ 540-544-ը կաթողիկոսների անուանացանկն է, իսկ էջ 545-546՝ դրբի յիշատակարանը։

էջ՝ 546, շարուածք՝ 12.3×8.5 սմ.։

Տիտղոսաթերթ չունի, վերջի յիշատակարանից երեւում է որ տըլուած պէտք է լինի էջմէածնում 1838 թուին։

(Ա. Վ. Գ., Համար 4709)։

1839

13. «Սիրտ մարդոյ որ է տանաք Աստուծոյ կսմ գործարան սատաւնայի. տանն պատկերներով առաջի դրամ, որ ամէն մարդ հեշտ իմամայ եւ միտք առնելով Քրիստոնէական կեանքին հետեւելոյ համար ջանք անէ։ Թարգմանութիւն ի Շուշի յամի տետուն 1833։ Վասն Ամիրիկու հաւատոյ տետրակների ժողովքին տպեալ ի տպարանի Մկրտիչ Միսիոնարաց ի Կալկաթա։ Յուլիս 1839»։

Տպարանը, վարյն ու թուականը տպուած է վերջում եւ կրում է 11 թիւը։

էջ՝ 36, շարուածք՝ 14.8×8.5 սմ.։

(Ա. Վ. Գ., Համար(5), Լ. Գ. Մ. անձնական գրադարան)։

14. «Տասն եւ վեց կարնաոտ քառզներ։ Թարգմանութիւն ի Շուշի յամի տետուն 1833(6)։ Վասն Ամիրիկու հաւատոյ տետրակների ժողովքին տպեալ ի տպարանի Մկրտիչ Միսիոնարաց ի Կալկաթայ Սեպտեմբեր 1839»։

Սա տպարանի Համար 12 դրբոյնն է, եւ սովորաբար միւսների նման ունի նաեւ անդլերէն խորագիր։

էջ՝ 56, շարուածք՝ 14.8×8.2 սմ.։

(Լ. Գ. Մ. անձնական գրադարան)։

1840

15. «Կայսերական կարգադրութիւնք, ի պէտս սրբոյն էյմիածնի։ Ի Մարդասիրական ձեւարանին։ Ի Կալկաթա ի սկզբան Յունվարի։ 1840»։

էջ՝ 40, շարուած 6, շարուածք՝ 16.5×10.3 սմ.։

(Ա. Վ. Գ., Համար 3547)։

1841

16. «Պատմութիւն մուրք գրոց։ Արարեալ համաոտ հարցմարք եւ տպատախանօք, յաղագս դեռտեսակ մանկանց քարգմանակ ի ռուսաց լեզուէ։ Առաջին անգամ տպեալ յամի, 1828, երկրորդ անգամ տպեալ Յամի Տետուն 1832, ի Շուշի։ Նոյնն վերստին տպեալ ի տպարանի Մկրտոյ Միսիոնարաց վասն Ամիրիկու. հաւատոյ տետրակների ժողովքին ի Կալկաթայ 1841» (թիւ 16)։

էջ՝ 24, շարուածք՝ 15×8 սմ.։

(Լ. Գ. Մ. անձնական գրադարան)։

(5) Վանքի գրադարանում կան այս եւ այլ մի քանի գրքերից, որոնց համարները չենք յիշատակել։

(6) «Հայ Գիրքը 1801-1850 թուականներին» գրքում էջ 191, համար 761, գրուած է 1832 թիւ։

17. «Կարճագույն Աղօթքներ: Շարքի ամեն մեկ օրին համար քարգմանութիւն. առաջին անգամ տպեալ Յամի տետան 1832 ի Շուշի. նայնն տպեալ ի տպարանի Մկրտոյ Միսիոնարաց ի Կալկաթայ վասն Ամիրիկու՝ հաւատոյ տետրակների ժողովին 1841» (թիւ 17):

Էջ՝ 36, շարուածք՝ 15.5×8.3 սմ.:

(Ա. Վ. Գ., համար 3115):

18. «Մեղի մեծամալոյն եւ զօրանալոյն համար: Թարգմանութիւն առաջին անգամ տպեալ յամի տետան 1833 ի Շուշի: Նայն տպեալ ի տպարանի Մկրտոյ Միսիոնարաց ի Կալկաթայ վասն Ամիրիկու. հաւատոյ տետրակների ժողովին 1841» (թիւ 18):

Էջ՝ 28, շարուածք՝ 14.8×8.4 սմ.:

(Լ. Գ. Մ. անճնական, գրողարան):

19. «Լա տետրակ: Ի մալ տպարանակին կարճագույն քերականական գուարճութիւն: Սկիզբն քուարանութեան: Ամիս ազգաց: Զանազան երկր-եաց գրամի արժէքն Կալկաթու սեայ ռուպիա համարին: Զանազան չափոյն ի կողոց անուանին եւ այլն եւ այլն: Տպեալ ի տպարանի Մկրտոյ Միսիոնարաց ի Կալկաթայ 1841» (թիւ 20(?)):

Էջ՝ 36, շարուածք՝ 14.7×8.4 սմ.:

(Լ. Գ. Մ. անճնական, գրողարան):

1 8 4 4

20. «Բարեկամօրէն Յորդորմունք: Վասն Կիրակի օրերն աւրբ պա-հելոյ: Ի տպարանի Մկրտոյ Միսիոնարաց ի Կալկաթայ 1844» (թիւ 21):

Էջ՝ 30, շարուածք՝ 15.5×8.3 սմ.:

Անուանաթերթը պահպանում է. տպարանը, վայրն ու թուականը վերցրել ենք էջ 30-ից:

(Ա. Վ. Գ., համար 3121):

1 8 4 6

21. «Օրացոյց ամի տետան 1846:

Շնորհաւոր նոր տարի,

քէ սէր ունիս ընկերի:

Գիր տարւոյ է 2: Վերադիրն ԺԳ. Եօքներեակն Հոռմայեցոց՝ ք: Տանուտէր տարւոյն է Կոյսն: Ի տպարանի Արարատեան Ընկերութեան ի Կալկաթայ:

Էջ՝ 26, շարուածք՝ 7.2×5.5 սմ.:

Վերջին չափի վրայ գրուած է՝

«Տպագրեցան՝ Ազգասէր-վեցամետան 12, Այրբեմարան 2 ճառ ազգ. Գառաջադիմ. 1-8, Օրացոյց 1:

Տպագրին՝ Ազգասէր, Ազօթամատոյց նոյն, Առաւիկ պարսից, Պատմութիւն աւրբ գրոց, Վարդգէս:

(Ա. Վ. Գ., համար 579):

22. «Թառաչ սրտի: Հաւաքեալ ի հոգեւոր մատենից ի պէտս քերականանդն աղօթկերաց: Աշխատանքութեամբ Պօղոսի Վիշէնեան Կոստանդնու-

պօլսեցւոյ ի Հայրապետութեան տեառն Տեառն Ներսիսի եւ Յառաջնորդութեան Տեառն Յովհաննու Սարգիսեան: Ի Կողկաթա յԱրծիւ տպարանի Պօղոսի վիզէնեան: 1846»:

էջ՝ 153, չհաշուած 12, չարուածք՝ 7×4.2 սմ.:

(Ա. վ. Գ., համար 3325):

1848

23. «Ժամագիրք Ատենի: Արարեալ տարր և Աստուածաշնորհ թարգմանացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայայ և երանելի հայրապետացն Գիւտայ եւ Յովհաննու Մանդակունոյ եւ սրբոյն Ներսիսի Շնորհալույսի...: Ի Կալկաթա Արծիւ տպարանի Պօղոսի վիզէնեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ յերկրորդում ամի տպարանի 1848»:

էջ՝ 172, չհաշուած 4, չարուածք՝ 21×15.5 սմ.:

Վերջում առանձին էջակալութեամբ ունի հետեւեալ մասերը՝

«Խրատք յաղագս պաշտամանց ասորք եկեղեցեացն Հայաստանայց. Արարեալ ի ասորք վարդապետին Թովմայէ Մեծաբեցւոյ ի պայծառութիւն կարգաց ասորք եկեղեցեացն Հայոց» (էջ 1-8), «Կարգաւորութիւն ասորք եկեղեցեացն Հայոց եւ արարողութիւնք ժամատեղեաց. Արարեալ Տեառն Ներսիսի Հայոց Կաթողիկոսի: Որ ետ բերել ի ասորք...» (եւ այլ խրատներ, էջ 1-5), «Խրատ տօմարական եւ մշտնջենաւոր ազիւսակաց» (էջ 1-3) եւ *մերջում մէկ էջ վրիպակ:*

Սրան կից կազմուած է 1817 թուին Սիրամիւրում տպագրուած Աստուածաշունչի մի մասը՝ սկզբից մինչեւ 182 էջը:

(Ա. վ. Գ., համար 121, 122 եւ 2596, նաև «Յուցակ»ի համար 1541 գրքի ծանօթութիւնը, էջ 367):

24. «Պատարագ կամ ժամերգութիւնք ի մատուցանելն զասորք խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. Ի Կալկաթա ՅԱրծիւ տպարանի Պօղոսի վիզէնեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ. յերկրորդում ամի տպարանին 1848»:

Երրորդ էջում գրուած է. «Առ վսեմապայլ եւ հայրենասէր Ազայ Յովաննայն էլիագեանց Ասպետ ի Կալկաթա Բուր յարգանաց ի տպագրողէ մատենիս»:

էջ՝ 155, ծաւալ չարուածքի՝ 13×7.5 սմ.:

(Ա. վ. Գ., համար 1768):

Գ

ՅԱՆԿ «ՄԿՐՏՈՂ ՄԻՍԻՈՆԱՐԱՅ» ՏՊԱՐԱՆԻ ԳՐԳԵՐԻ

Համաձայն ձեռք բերուած գրքերի ու նրանց ունեցած հերթական համարների, սկսեալ 1831 թուից մինչեւ 1844 թիւը, Կալկաթայի «Մկրտոկ Միսիոնարաց» տպարանում տպագրուել են 22 գրքեր: Այս գրքերիցներից մինչեւ այժմ, մեզ յաջողուել է ձեռք բերել կէսը, իսկ միւս մասը դիւրեւս մնում է անյայտ:

Վերջիլուած 22 գրքոյկներից «Հայ Տպագիր Գիրք»ի ցուցակում յիշուած է 12 անուն, որոնցից ձեռքի տակ ունեցել են միայն երկուսը՝ թիւ 1000 եւ 1314 (երկուսն էլ Նոր Կտակարան)։ Միւս 9 նոր գտնուած գրքոյկներից միայն մէկն է որ յիշուած է ցուցակում՝ համար 1113, իսկ միւսներն եղել են անյայտ։

«Մկրտող Միոխնարաց» տպարանի հրատարակած գրքերը, սովորաբար Շուշիում հրատարակուող «Բողոքական Քարոզիչ»ների գրքերի տարբեր ժամանակներում եւ ոչ հերթականութեամբ եղած վերահրատարակութիւններն են։ Քանի որ այս գրքոյկներից ոմանք համարակալուած են, իսկ ոմանք ոչ, գրա համար էլ դժուար է լինում ճշդել տպագրութեան հերթականութիւնը։ Ուստի եղած այդ շփոթութիւնները մասամբ պարզելու համար, ստորեւ առաջ ենք բերում գրանց լրիւ ցանկը։

Աստղանդէրը նշուած են «Տպագիր Գիրք»ի ցուցակում, որոնցից միայն երկուսը՝ համար 13 եւ 22-ը լրիւ։ Հարցական նշան ունեցողների համարները ստույգ չեն։ Նոյնը նաեւ տպագրութեան թուականները։ Ստույգ չեն նաեւ համար 5-ի անունը եւ թուականը, ինչպէս եւ համար 6-ի թուականը։ Վերջիւնները չենք ունեցել ձեռքի տակ, որոնք կարօտ են սրբագրումի։

*1(?). «Համառօտ բացատրութիւն» («Ցուցակ»ի համար 711), 1831։

*2(?). «Մտածութիւն ի վերայ Աստուածաշունչի» («Ցուցակ»ի համար 712), 1831։

*3(?). «Բովանդակութիւն բովորի սրբագրմի գրութեան» («Ցուցակ»ի համար 745), 1832։

*4(?). «Նոր Իսրայէլի մը հաւատքը» («Ցուցակ»ի համար 750), 1832։

5(?). «Նրատ»(?) (ըստ մի գրատան ցուցակի), 1835(?)։

*6. «Թուղթ Պօղոսի առաքելոյն առ Կողոսացիսն» («Ցուցակ»ի համար 710), 1831(?)։

*7. «Աստուածաշունչի բովանդակութիւնը» («Ցուցակ»ի համար 744), 1832։

*8. «Թուղթ առ Հռոմայեցիսն» («Ցուցակ»ի համար 746), 1832։

*9. «Մտածութիւն ի վերայ վարդապետութեան հաշտութեան» («Ցուցակ»ի համար 748), 1832։

10. «Առանձնական ազօքք», 1835

11. «Սիրտ մարդոյ որ է տաճար Աստուծոյ», 1839։

12. «Տասն եւ վեց կարճատու քաղաքներ», 1839։

*13(?). «Նոր Կտակարան» («Ցուցակ»ի համար 1000), 1839։

14. «Առաջին քրիստոնէական վարդապետութիւն», 1841։

*15(?). «Հարցք ի վերայ քննութեան անձին» («Ցուցակ»ի համար 1112), 1841։

16. «Պատմութիւն սուրբ գրք», 1841։

17. «Կարճատու ազօքքներ», 1841։

18. «Մեղքի մեծանալոյն եւ գործնալոյն համար», 1841։

*19. «Մեղքն իսպառ անելոյ քան չէ», («Ցուցակ»ի համար 1117), 1841։

20(?). «Լաւ տետրակ», 1841։

21. «Բարեկամութիւն յորդորումն», 1844։

*22(?). «Նոր Կտակարան», («Ցուցակ»ի համար 1314), 1844։

ՄԻ ՔԱՆԻ ՆՈՐ ԳՐՔԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐ
(ըստ անձնական մի գրադարանի գրացուցակի)

Ա

«ՀԱՅ ԳԻՐՔ»Ի ՅՈՒՑԱԿՈՒՄ ՉՅԻՇՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

1. «Գիրք առաջինից մինչև 12-րդ» (Համար 1155-57), Մազրաս 1812:
2. «Տեղական տեսություն Աստուածային» (Համար 1169), Կալկաթա, 1814:
3. «Տեղական ի վերայ հաստատություն ի հնոց եւ նորոց» (Համար 1210), Կալկաթա, 1830:
4. «Խրատ», Կալկաթա, տպ. Մկրտ. Մխիթն. (տե՛ս Համար 5-ր), 1835:
5. «Հրաժարական երգ», Բալթոնի (Համար 1274), Կալկաթա, 1846:
6. «Ցուցակ Կալկ. Մարդ. ձեմարանի», 1826:

Բ

«ՀԱՅ ԳԻՐՔ»Ի ՅՈՒՑԱԿՈՒՄ ՅԻՇՈՒԱԾ
ԲԱՅՑ ՉՏԵՍԱԾ ԳՐՔԵՐ

1. «Զեմ ընդդէմ փորձություն» (Ցուցակ, Համար 609, Գր. 1181), Կալկաթա, 1822:
2. «Օրացոյց», Կալկաթա («Ցուցակ», Համար 685, Գր. 1406), 1830:
3. «Օրացոյց», Կալկաթա («Ցուցակ», Համար 714, Գր. 1407), 1831:
4. «Լէյլի», («Ցուցակ», Համար 747), 1832:
5. «Կարճ եւ կանոն վս. Ամենափրկ. Ն. Զ.» («Ցուցակ», Համար 1602, Գր. 1326), 1849:

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Նոր-Ջուղա

3 Մեղա. 1969 թ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՍԻՈՆ»Ի

1866-1968

Ն Ո Ր Շ Ր Զ Ա Ն

1927-1968

1942

Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Մ Ե Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Շ. Ռ. Պէրպէրեան. Երկու ժամանակներ
ըր - 213:

Գրիգոր Արեղայ. Բանին վարդապետու-
թիւնը Յովհաննու Աւետարանին մէջ - 206:

Լ Ե Զ Ո Ւ Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Ե Ա Կ Ա Ն

Հ. Աճառեան. Իրանական ազդեցութիւնը
հայերէնի վրայ - 38, 78:

Եղիշարդ. Դուռն հայր մտքի, հոգիի - 25:

Խ Ե Ր Ա Գ Ի Կ Ա Ն Ք

— Ես Մեսիան եմ այս գիշեր - 210:

Արեթ. Կազանդի ծառն եմ լուսեր - 26:

Շէն-Մահ. Ու դուռն մոռցեր... - 67:

— Այնպէս տրտում, ըզմանով... - 142:

— Գիտնայիր... - 173:

Յաւակ. Յիշերգ - 68:

— Գիշերը մեր բակին - 143:

— Իրիկունին հետ - 175:

Պ. Հայկազն. Ստրգանք - 108:

Ահեկ. Ես ուզեցի որ ամռն... - 141:

— Ու շատերուն՝ չըբացուած - 174:

Թ.Ա.Մ. Խարտեաշ որան օրերուս... -

Հայ Սփիւռք (Բ) - 4:

Հայ Սփիւռք (Գ) - 49:

Զատիկը - 54:

Տարի մը - 97:

Հոգեկան անիշխանութիւնը Հայ Սփիւռ-
քէն ներս - 129:

Պրոպատիկէն - 161:

Տարի մըն ալ - 193:

Կ Բ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Ք

212:

Գ Բ Ա Կ Ա Ն

Հայրիկ Վարդապետ. «Յաղթող եւ աւուրք
հայրապետ...» - 8:

Յ. Օւսկան. Ազաշեմ գանձովոյնի... -
33:

— (Թրգմ.) Արդի աշխարհը Կ. քրիստո-
նէութիւնը - 201:

Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ա Կ Ա Ն

Հ. Ա. Ի. (Հայացուց). Գրական եւ պատ-
մական ֆենագատութեան դերը Աստուա-
ծաշունչի մէջ - 11, 60:

Միք. Նաթանեան, Ինչո՞ւ կը փափաքինք
Հայաստանեայց եկեղեցիին զօրացումին եւ
պահպանումին - 19:

Թորգոմ Արեղայ. Գիշերային ժամերգու-
թեան ազօր ֆենքը - 14:

— Ս. Հոգին աշխարհի մէջ - 101:

— Այլակերպութեան խորհուրդին մէջ -
164:

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ն Ր Ա Կ Ա Ն

— Անքառամ պսակէն - 196:

Louis Lavelle. Ճանաչումը - 176:

Գ. Վ. Մինասեան. կրօնական ոգին արեւմտահայ գրականութեան մէջ - 56:

Բարբէն Արեղայ. հօսքի գորութիւնը - 64:

Ե. Վ. Տ. Երեմ քաղեր - 105:

Իսահակ Արղ. Ղազարեան. Երջանկութեան խորհուրդը - 132:

Կ. Սրկ. Մկրտիչեան (Թրգմ.). Ազօթքը եւ երաժշտութիւնը - 137, 168:

Կ. Միհրանեան. Ինչո՞ւ լուր ես խաչ - 172:

Հ. Ա. Ո. (Թրգմ.). Ազօթքը գորութիւն է - 204:

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

Ե. Վ. Տ. Հայ գրականութիւն - 217:

— Ամուսնական խոնարհ կեանքի խորհուրդն ու քանալին - 219:

ՊԱՂԵՍՏԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

Արտուսաղը Արք. Քանանական պաշտամունքներն Յորդանանու ջուրերում մէջ - 81, 122, 149:

Պարզեւ Վարդապետ. Երուսաղէմի տեղագրութիւնը - 85, 152, 182:

ՊԱՏՄԱ - ԳԻՏԱԿԱՆ

Եղիշէ Վարդապետ. Փռոփ. Ն. Աղոնց - 69, 118:

ԱՐԳԻՆԱԿԱՆ ՀԱՐՏԵՐ

Արթուր Վարդապետ. Եկեղեցի եւ պետութիւն - 27, 72, 109, 144, 179:

Միք. Նաթանեան. Լեզուական հարցը Սուրիայ մէջ եւ հայերէնի ապագան - 114:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԵՆ

Յունուար-Փետրուար - 43:

Մարտ-Ապրիլ - 92:

Մայիս-Յունիս - 126:

Յուլիս-Օգոստոս - 157:

Սեպտ.-Հոկտ. - 189:

Նոյ. - Դեկտ. - 221:

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ

Նիկողայոս Աղոնց - 96:

Օր. Էմի Արգաբեան - 192:

Կ. Բաւմանեան - 192:

Տոֆ. Վ. Թորգոմեան - 192:

Յուսիկ Արք. Զօհրապեան - 224:

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Խօսքը, Ամաւորի առթիւ Միաբանութեան ուղղութեամբ - 1:

«Froebel» - «Աստղերում տակ» - 88:

Մ. Ե. Ն. (Հրատ.). Ս. Յակոբայ սեպիականութեան խնդիր - 89:

Հայ գաղութը Ատիս-Ապելայի մէջ - 95:

Քէմբրիջի մօտ Մարտիկոսի առաքելական պաշտամունքը Եւրոպայի մէջ - 155:

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր անակնկալ հիւանդութիւնը - 156:

Ե. Վ. Տ. Ե. Վ. Մշակութային Միութիւնն ու իր տեղեկաբեր Ա, Բ, Գ-ի պրակները - 185:

Դեր. Տեղեկալիք կոչը - 187:

Ուրաղակիրներ - 191:

ԽՄԲ. Նօթք եւ միջք - 220:

1943

ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ

Դրիգոր Արեղայ. Բանին վարդապետութիւնը Յովհաննու Աւետարանին մէջ - 15, 42:

— Բրիտանի մայրաքաղաքի վարդապետութիւնը - 15:

պետութիւնը Յովհաննու Աւետարանին մէջ - 116, 152:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Շէն-Մահ. Գալէ, հոգի, քու համբէն... - 19:

- Կը բանայ քեւն իւր... — 151:
 Անէլ. Հոյսին մէշէն — 20:
 — Գնա ըսին, կ'ազուորմա... — 49:
 — Մեռելոց — Ա. Դ. Բ. Գ. — 85, 86, 115:
 — Ծովն ու հս — 114:
 — Հաւատք — 150:
 Աշտիւտ. Անոր ճայուածքը — 50:
 — Խոտէլ — 85:
 — Ուրեմն, Տէր, ալ ինչո՞ւ... — 150:
 Եղիշարդ. Երբեմն — 83:
 Ալիք. Մայրիներու քաց շուքին... — 86:

Ք Ա Ր Ո Ջ Ք

Յ. Օշակահ. Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան — 110, 143:

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ա Վ Ա Ն

Շ. Ռ. Պէրլէրեան. Երկու ժամանակնեւ — 21, 51:

Լ Ե Ջ Ո Ւ Ա Գ Ի Տ Ա Վ Ա Ն

Հ. Անահան. Իրանական ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ — 27, 119, 163:

Խ Մ Ր Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն Ք

- Աստուծոյ ձայնը — 1:
 Տառապամբին լոյսը — 33:
 Նորէն Անթիլիս — 65:
 Ուխտաւորներ — 68:
 Մեր վաղը — 97:
 Հայրենիքին իրականութիւնը — 129:

Կ Ր Օ Ն Ա Վ Ա Ն Ք

- Է. Վ. Տ. Ինչո՞ւ Նարեկացի մը չունինք այսօր — 4, 36:
 Թորգոմ Աբղայ. Խումրին հետ — 7:
 — Վկայութիւններու բովէն — 75:
 — Տագնապին դէմ — 103:
 — Պէտք է քալել երազին — 136:
 Հայրիկ Վարդապետ (Թրգմ.). Արդի աշխարհը եւ քրիստոնէութիւն — 11:
 Կ. Սրկ. Մկրտիչեան (Թրգմ.). Մահը եւ անմահութիւնը — 39, 79, 107, 140:
 Մ. Ե. Ն. Հոգեգալուստ — 71:
 — Քարոզ Ծննդեան — 134:
 Արտաւազդ Արք. Հացեղան հրաշքը — 100:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Վ Օ Ս Ա Վ Ա Ն

- Ե. Վ. Տ. «Հե՛մ» մատենաշարն ու պարբերակը — 60:
 — «Աստղերու տակ» — 90:
 — «Հայերգութիւն» — 124:

Պ Ա Ղ Ե Ս Տ Ի Ն Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

- Պարզեւ Վարդապետ. Պաղեստինի տեղագրութիւնը — 56:
 Արտաւազդ Արք. Սալահէտտինի ամբողջ Սինայի անապատին մէջ — 87, 155:

Պ Ա Տ Մ Ա Վ Ա Ն Ք

- Արտաւազդ Արք. Թաքլուրի կաթողիկոսարանին տեղն ու պատմականը — 23, 45:
 Ն. Մազումեան. Կիպրոսի Յոյն Ուղղափառ Եկեղեցին — 122:
 Վ. Միլլերեան. Գօգ Նազար եւ Պաղատի Ս. Աստուածածին եկեղեցին — 123:

Ս. Տ Ա Վ Ո Ւ Ն Ե Ն Ր Ս Ե Ն

- Յունուար—Փետրուար — 30:
 Մարտ—Ապրիլ — 61:
 Մայիս—Յունիս — 91:
 Յուլիս—Օգոստոս — 126:
 Հոկտ.—Նոյ.—Դեկտ. — 176:

Տ Խ Ր Ո Ւ Ն Ի

- Տ. Եղիշէ Արք. Կարոյեան — 68:
 Աշոտ Նշանեան — 63:
 Տօքթ. Ն. Եալլեան — 95:
 Սահակ Ծ. Վրդ. Աստուածատուրեան — 128:

Ա Յ Լ Ե Ւ Ա Յ Լ Ք

- Հայաստանի օգնութեան ձեռնարկ Պաղեստինի մէջ — 91:
 Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի ամսվերջի հանդէս — 126:
 Յոբելեանի մը առիթով — 161:
 «Երուսաղէմի տագնապը» — 167:

1944

ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ

Գրեգոր Արզ. Ոսկանեան. Սուրբ Հոգւոյն գաղափարը՝ Յովհաննու Աւետարանին մէջ
— 85, 200:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Արտաւազդ Արք. (Թրգմ.). Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութիւնը — 21, 76:

Ն. Վ. Ծովական. Պարտաւ ժողովին կա-
նոններուն վերջին յօդուածը — 26:
Կ. Նոր-Ջուղայի Ս. Կատարինեան անապա-
տը — 192:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Անէլ. Երկրնորամբ — 19:
— Ագօթ — 81:
— Շաբաղաններ — 189:
Շէն-Մահ. Նոնի — 20:
— Վանքի տրտում օրերէն... — 80:
— Հոգիս կը թաղուի — 190:
Աշտիշատ. Հումտի մը պէս, գրտնելու —
— 79:
— Կարենայիր դուն երթալ — 191:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ե. Վ. Տ. Եջմիածին — 38:
— Միջինք — 39:

ԳՐԱԿԱՆ

Յ. Օշական. Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան — 15:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ի. Ա. Ղ. (Թրգմ.). Արժէքին ըմբռնումը (Գլուխ Բ) — 28, 82:

ԼԵՋՈՒԱԳԻՏԱԿԱՆ

Հ. Ահաւեան. Հռովմէական ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ — 31:
— Ասորական ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ — 34, 89:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՔ

Նոր երուսաղէմը — 17:
Տարին որ անցաւ — 53:
Ամեն, Տ. Մեսրոպ Ս. Արք. Նշանեան —
100:
Մայր Աթոռը եւ Մայր Հայրենիքը — 107:
Նորրոտի Պատրիարքը՝ Ամեն. Տ. Կիրեղ
Կ. Վրդ. Իսրայէլեան — 162:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Կենսագրական գիծեր հանգուցեալ Տ.
Մեսրոպ Արք. Նշանեանի — 104:
Կենսագրութիւն Ամեն. Տ. Կիրեղ Ծ.
Վրդ. Իսրայէլեանի, ընտրեալ պատրիարք
երուսաղէմի Առաք. Ս. Աթոռոյն — 165:

ԿՐՕՆԱԿԱՆՔ

Եղիշէ Վարդապետ. Երանինք (Ա) — 7:
— Երանինք (Բ) — 57:
— Երանինք (Դ) — 177:
Թ. Ա. Մ. (Թրգմ.). Ուրախութեան թը-
նամինքը — 12:
Թորգմ Աբեղայ. Խաղաղական ժամ — 61:
Մեսրոպ Արք. Նարոյեան. «Հոգին է կեն-
դանարար» — 56:
Տիր. Արամայիկ Միլլադեան. Գաղափա-
րական վերելք — 64:

ԿՐՕՆԱԳԱՏՄԱԿԱՆ

Ն. Վ. Ծովական. Նոր Կտակարանի Յա-
կոթանները — 68, 182:
Պարգէս Վրդ. Վրթանէսեան. Երբայեց-
ւոց Թուրքը — 72, 186:

Ս. ՅԱՆՈՐԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յուն.-Փետր.-Մարտ — 43:
Ապրիլ-Մայիս-Յունիս — 93:
Յուլիս-Օգոստոս-Սեպտ. — 160:
Հոկտ.-Նոյեմ.-Դեկտ. — 204:

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Յ

Մուշեղ Վրդ. Հայրապետանի ~ 48:
 Խորեն Վրդ. Փոսթոյանանի ~ 48:
 Ամեն. Տ. Մեսրոպ Ս. Արք. Նարոյանի ~ 50:
 Ամեն. Տ. Մեսրոպ Ս. Արք. Նշանանի ~ 98:
 Նորին Սրբազնութիւն Փանքըպըրիի Արքեպիսկոպոսի ~ 207:

Մ Ա Հ Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Կ. Ծ. Վ. Ի. Երուսաղէմի եկեղեցականն ու վանականը ~ 112:
 Եղիշէ Վարդապետ. Մարդը ~ 116:
 Թ. Օշական. Մեսրոպ Պատրիարք Նշան-
 ան ~ 119:
 Տիրացու Արամայիս. Հաւատքի մարդը ~ 128:
 Պարզեւ Վրդ. Վրթանէսեան. Իր նկա-
 րագրին ազնուութիւնը ~ 130:
 Հայկազուն Վրդ. Աբրահամեան. «Առա-
 ջին շողմ արեւուն» ~ 132:
 Հայրիկ Վարդապետ. Աւանդապաշտը ~ 133:

Գրիգոր Աբեղայ. Իր քաղաւը ~ 135:
 Հայկազուն ԲՀնյ. Ոսկերիշեան. Յար-
 գանքի խօսք ~ 137:
 Թ. Ա. Մ. Մայրավանքի հին գանգակ ~ 139:

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

ԽՄԲ. Նօքք եւ ճիշդ ~ 40:
 Կիւրեղ Մ. Վրդ. Իսրայէլեան. Բարե-
 պաշտական նուէրներ ~ 47:
 ԽՄԲ. Էջմիածնի պատուիրակը Երուսա-
 ղէմ Ս. Աթոռոյ մէջ ~ 65:
 Նառակ Ամենայն Հայոց Ազգընտիր Տե-
 ղակալէն ~ 93:
 Սուգի օրեր ~ Վախճան եւ քաղաւ Երա-
 նաշնորհ Տ. Մեսրոպ Ս. Պատրիարքի ~ 140:
 Ընտրութիւն Պատրիարքական Տեղապա-
 իի ~ 160:
 Ընտրութիւն, Պատրիարքի Առաքիական
 Սրբոյ Սթոռոյն Երուսաղէմի ~ 171:
 Յոբելեան մը ~ 203:
 Ժամանակ Պաղեստինի եւ Անդր-Յորդա-
 նանի Բարձր Գովիստիւն ~ 206:

1945

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Վ Ա Ն

Կ. Նոր-Ջուղայի Ս. Կատարինեան անա-
 պատը ~ 23:
 Արտաւազդ Աբդ. (Թրգմ.), Կիլիկիոյ
 հայկական քաղաւորութիւնը ~ 54:

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Ե Ա Վ Ա Ն

Աշտիշատ. Երջանկութիւնն՝ որ մերն է
 ... ~ 20:
 ... Ուրեմն դուն Աստուած իմ... ~ 57:
 Եղիվարդ. Ատուերներ ~ 21:
 ... Ներկայութիւն ~ 92:
 ... Կիլիկիոյ ինծի ~ 137:
 Անէյ. Հոպիտը ~ 22:
 ... Միտեալ Ծով... ~ 58:
 Շէն-Մահ. Զըմեռ ծառը ~ 22:
 ... Սիրոյ ճաշ ~ 59:
 Բ. Կ. Բեքդեհէմի գիշեր ~ 29:

Գ Ր Ա Ն Օ Ս Ա Վ Ա Ն

Եղիվարդ. «Թուրք տա Երեւան» ~ 60:
 ... «Համապատկեր Արեւմտահայ Գրական-
 նութեան» ~ 118:
 Գրիգոր Աբեղայ. «L'Eglise Apostolique
 Armenienne et sa doctrine» ~ 158:
 Գեղամ Գ. «Մուրք ցաւեր» ~ 159:

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Եղիվարդ. Նորէն կը հնչեն գանգակները
 ~ 90:
 Թ. Օշական. Սեբմամաքան ~ 94:
 ... Վկայութիւններ ~ 192:
 Հայրիկ Վարդապետ. «Սալվա չինար էջ-
 միածին» ~ 101:
 Թորոքոս Աբեղայ. Պատմութեան ճայն-
 րէն ~ 103:

Ղ Ե Զ Ո Ւ Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Հ. Աճառեան. Ասորական ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ — 27:

— Յունական ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ — 113, 133:

— Եբրայական ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ — 156:

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Գ

Նորէն էջմիածին — 4:

Անքիլիսա — 35:

Էջմիածին — 66:

Արիւնէն վերջ — 72:

Անցնող տարին — 129:

Աթոռն ու Աթոռակալը — 162:

Կ Բ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Գ

Ե. Վ. Տ. Մնունդ — 7:

— «Հատ հաշին» — 87:

— *** 134:

Թորգոմ Արեղայ. Խաղաղական ժամ — 9, 44:

Ս. Վ. Մ. (Թրգոմ). Քրիստոնէութիւնը և պատմութիւնը — 38:

Դերենիկ Վրդ. Փոլստեան. Աստուած-պաշտութեան բնոյթն ու նշանակութիւնը — 41:

Կ Բ Օ Ն Ա Գ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Ե. Վ. Ծ. Նոր Պտակարանի Յակոբոսները — 12:

— Աստուածաշունչի հիմն հայերէն քարգ-մանութիւնները — 47, 107, 145:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Թ. Օշական. Նիքսէս Ծնորհադի — 15, 51, 149:

Ա. Յ Ա Կ Ո Ք Ի Ն Ե Ր Մ Ե Ն

Յունուար-Փետրուար — 30 ր:

Մարտ-Ապրիլ — 60:

Մայիս-Յունիս-Յուլիս-Օգոստ. — 121:

Սեպտ. — Հոկտ. —

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր — 202:

Տ Խ Բ Ո Ւ Ն Ի

Վահան Թէմէն — 64:

Ա Յ Լ Ե Ւ Ա Յ Լ Գ

Ընտրութիւն Ամենայն Հայոց Հայրապետի — 1:

Ամենապատիւ Պատրիարք Հօր ողբոյն՝ Բեթղէհէմէն եւ Սիոնէն — 2:

Ընտրութիւն Լուսարարապետի Ս. Աթոռոյս — 30:

Գարեգին Արք. Դեպի էջմիածին — 33:

Կենսագրական ակնարկ — 70:

Կոնդակ Հայրապետական — 76:

Ընտրութիւն, ձեռնադրութիւն եւ օծում Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի — 77:

Յայտարարութիւն՝ Քառասնամեայ Յոբելեան Յ. Օշականի — 126:

Զեկոյց եւ Տեղեկագիր՝ Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հօր ուղեւորութեան ի Սուրբ էջմիածին — 139:

Հանդէս՝ գահակալութեան՝ Ամեն. Տ. Կիրեղ Արք. Իսրայէլեանի — 165:

Կ. Միհրանեան. Տպաւորութիւն մը + 191: Ժամանում Պաղեստինի եւ Անդր-Յորդանանի Բարձր Գումիսէրիք — 201:

1946

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Արտաւազդ Արք. (Թրգմ.). Կիլիկիայ
հայկական քաղաքներինը - 82:

— Կրթութիւն աստուածաբանական ըզ-
թորելոցն եկեղեցւոյ սրբոյ - 133:

Կ. Բ. 1695ի հայերէն առաջին տպագիր
հարտէսը - 165:

— Բարգննի մատանին - 193:

— Գիթսեմանիի Ս. Աստուածածնի եկե-
ղեցւոյ հնադարեան ջրամբարը - 293:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Եղիշարդ. Հայրենի աղբիւրը - 28:

— Տունը - 161:

— Աղբիւրը - 235:

Ն. Կասար. Աշխրով մեծ ու տրտում...
- 29:

— Տար, հոգիդ իմ - 71:

Շէն-Մահ. Իմ աստղին - 30:

— Վանքի ստուերները - 69:

Շ.Մ. (Թրգմ.). Լազները - 70:

— (Թրգմ.). Երբ ես մեռնիմ - 120:

Ն. Վ. Ծովական (Հրատ.). Տաղ գարնան
- 121:

— (Հրատ.). Ողբ մայրաքաղաքին Կա-
փայու - 163:

Յ. Օշական. Պատգամը - 189:

Վահրամ Սօֆեան. Տնօրհնէնք - 238:

ԳՐԱԽՕՅԱԿԱՆ

Աւետում. Մթնոլորտ - 37:

Արտաւազդ Արք. Խաղրակեանք կամ Պը-
ռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ - 39:

ԳՐԱ - ՔՆՆԱՐԱՏԱԿԱՆ

Կէլպ Սթրուվ. Քառն եւ հինգ տարիներ
ռուս գրականութեան - 19:

— Քառն եւ հինգամեակ մը - 76, 130:

ԵԿԵՂԵՑԱԳԱՏՄԱԿԱՆ

Ն. Վ. Պ. Էջմիածին եւ Սիւ - 155:

— Էջմիածին եւ Աղբաւար - 184:

— Էջմիածին եւ Գամճառար - 231:

Խ. Ղ. Հոգին անմահ - 125:

ԼԵՋՈՒԱԳԻՏԱԿԱՆ

Հ. Աճառեան. Երբայական ազդեցութիւ-
նը հայերէնի վրայ - 34:

— Արծաթի դարի հայերէն - 87:

— Արարական ազդեցութիւնը հայերէնի
վրայ - 136, 168, 198:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՔ

Ներգաղթը - 1:

— Սկսող աշխարհը - 4:

Թուականի մը առջեւ - 49:

Անգրաճիկ կոնդակը - 98:

Մայրը - 145:

Վարազայ իսաչը - 177:

Անդրադարձ մը - 212:

ԿՐՕՆԱԿԱՆՔ

Տ. Ի. Ապահարզան - 10:

Գրեգոր Վարդապետ. Աստուած պատմու-
քեան մէջ - 13:

— Յարութեան խորհուրդը - 55:

— Համկոթայութեան համար - 149:

Թորգոմ Վարդապետ. Առանձնութեան մէ-
ջէն - 58:

Տ. Գաղաղեան (Թրգմ.). Խօսքեր երջան-
կութեան մասին - 63, 153:

Ե. Վ. Տ. Յաւերժական ներկայութիւնը -
110:

— Ծննդեան նախօրեակին - 226:

ԹԱՄ (Թրգմ.). Վստահելի ուրախու-
թիւնը - 112:

Գարեգին ԿԵՂ. Դարձ դէպի լուսաւոր
կեանքը - 180:

Հայրիկ Վարդապետ (Թրգմ.). Որդի
մարդոյ - 183:

Մուրատ Մանուկեան (Թրգմ.). Լիբան
հարգը - 229:

ԿՐՈՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

Նորայր Վրդ. Ծովական. Աստուածաշունչի հին հայերէն թարգմանութիւնները - 16:

Պարգև Վրդ. Վրթանէսեան. Զարչարանաց զիշերը Աննա Կայիարիայ քահանայապետաց ապարանաց մէջ - 66, 116:

ՄԵԹՈՏԱԲԱՆԱԿԱՆ

Լ. Վարկածին ու փորձարկութեան դերը քնական գիտութիւններու մէջ - 31:

— Մակածութեան եւ արտածութեան դերը գիտութեան մէջ - 79:

ՊԱՏՄԱԿԱՆՔ

Արտաւարդ Արթ. (Թրդմ.). Կիլիկեան մարտեր, Կոռիկոս - 194, 243:

Ս. ՏԱԿՈՒԹԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յուն.-փետր.-մարտ - 43:

Ապրիլ-մայիս - 93:

Յունիս-Յուլիս - 140:

Օգոստոս-Սեպտ. - 176:

Հոկտեմբեր - 207:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր - 251:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Տ. Գարեգին Աւագ Գինյ. Պաղարեան - 46:

Միաբան Մարգիս Մէրայտարեան - 47:

Սօփիա Մայրապետ Շահոյեան - 47:

Մարիամ Մայրապետ Մամիկոնեան - 47:

Միաբան Մարգիս Մարտիկեան - 47:

Միաբան Տիգրան Փափագեան - 47:

Տ. Եփրեմ Ս. Արք. Տոհմունի - 254:

ԱՆԼԵՆԱԿ

Ամենայն Հայոց Վեհ. Կաթողիկոս Տ. Տ. Գեորգ Զ.ի դիմումը երեք մեծերուն - 7:

Զեկոյց եւ Տեղեկագիր՝ Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հօր ռզեւորութեան ի Սուրբ Էջմիածին - 22, 72, 122:

Շնորհարարութիւններ - 45:

Բարեպաշտական նուէրներ - 46, 253:

Կոչ՝ Յոբելիական Բարսեղ Կանաչեանի - 48:

Յ. Օշական. Մեծ վարպետ Աւետիք Իսահակեանի Յոբելեանին առիթով - 89:

Ուխտաւորներ - 96:

Հայրապետական զոյգ կոնդակներ և 100: Էմիլածնի պատուիրակները Նրուսադէմ Ս. Աթոռոյ մէջ - 140:

Ազգային-եկեղեցական ժողով գումարելու յատուկ կանոնադրութիւն - 172:

Արձանագրութիւններ Ազգային - եկեղեցական ժողովի - 174, 203, 246:

Զեռնադրութիւններ՝ Ս. Աթոռոյս հովանւոյն տակ - 176:

Կիւրեղ Բ. Օրհնութեան գիր - 210:

Դրժիգր Վարդապետ. Ս. Աթոռոյս Կիւրեղեան Մատենադարանը - 215:

Յ. Վարդապետ. Կրթական շարժումներ եւ բարերարներու դերը մեր մէջ - 222:

Խօսք եւ խոհք - 230:

Կանոնադրութիւն՝ «Սրբոց Թարգմանչաց-Դուրեան Դրական Մրցամակ» - 249:

(Շար. 6)

Պատրաստեց՝ ԱՂԱՆ ԱՐԵՂԱՅ ՊԱԼԻՕԶԵԱՆ

ՌՈՒՄԱՆԻՈՅ ԵՒ ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴ
ԳԵՐՇ. Տ. ՏԻՐԱՅՐ ԵՊՍ. ՄԱՐՏԻԿԵԱՆ ՄԵՐ ՄԷՋ

Երկուշաբթի, 12 Յունուար 1970, 4. վ. ժամը 5-30ին հիւրաբար Ս. Սթոու ժամանեց Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ Առաջնորդ Գերշ. Տ. Տիրայր Եպս. Մարտիկեան, որ Միաբանութեան կողմէ ընդունուեցաւ Վանքի մուտքին եւ Հրաշափառօով առաջնորդուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճար, ուր Ս. Գլխադրի առջեւ կատարուած ուխտէն ետք, Եկեղ. Դասէն ներկաներուն լաշխեց Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետի ողջոյններն ու օրհնութիւնները: Ապա շարականի երգեցողութեամբ Գերաշնորհ հիւրը եւ Միաբանութիւն բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազան Հօր կողմէ պատշաճ ընդունելութիւն կատարուեցաւ:

Յաջորդող օրերուն, Գերշ. Սրբազանը պաշտօնապէս այցելեց արքայապետին՝ ինչպէս Ս. Յարութեան Տաճար եւ Բեթղէմէմի Ս. Ծննդեան Այլն ու հայապատկան դարաւոր Վանքը:

Կիրակի, 18 Յունուար 1970ին, Սրբազան Հայրը մասնակցեցաւ Ս. Ծնունդի Պատրիարքական փառաւոր շքերթին եւ նախազահեց գիշերային աւարողութիւններուն, որոնց աւարտին հանդիսաւոր Ս. Պատարագ մատուց Փրկչի Ծննդեան Սուրբ Այլին վրայ: Կէս գիշերի արարողութենէն մաս մը ձայնասփռուեցաւ Իսթայէլեան ռատիոկայանէն:

Անուանակոչութեան տօնին, Երկուշաբթի, 26 Յունուար 1970, Գերաշնորհ Տ. Տիրայր Եպս. հանդիսաւոր Պատարագ մատուց Սուրբ Յարութեան Տաճարին մէջ, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ ու կոտ Քարողով մը վեր հանեց տօնին նշանակութիւնը: Պատարագն ու քարողը ձայնասփռուեցան:

Տարբեր առիթներով եւս, Սրբազան Հայրը քարոզեց Երուսաղէմի Հայ հաւատացեալներուն եւ հոգեպէս մխիթարեց զանոնք:

Տօնական օրերու աւարտին, Գերշ. Սրբազան Հայրը իր մասնակցութիւնը բերաւ շնորհաւորական պաշտօնական այցելութիւններուն եւ ընդունելութիւններուն ընթացքին:

Առաջնորդ Սրբազանը Պատրիարքարանիս ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի, ինչպէս նաեւ Սրբոց Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի սաներուն դասախօսեց Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ Հայ դպրութիւններու անցեալ եւ ներկայ կեանքին մասին եւ ժապաւէնի ցուցադրութիւն կատարեց:

Երեքշաբթի, 3 Փետրուարին, Տ. Տիրայր Սրբազան հրաժեշտ առաւ եւ Ամմանի ձամբով մեկնեցաւ Պէյրութ:

Զ Ե Կ Ո Յ Յ

ԳԱՆՈՒՍՏ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Զ Ե Ռ Ն Ա Ր Կ Ն Ե Ր

Գալուստ Կիլպենկեան Հիմնարկութեան Վարչական Խորհուրդը 1969 տարեշրջանի ընթացքին կատարած է հետեւեալ յատկացումներն ու օժանդակութիւնները ի նպաստ հայկական ձեռնարկներու:

1. Միփաքեան Միարամութեան, Վիեննա \$ 5,000
Միարամութեան գրադարանին թերթերու եւ պարբերականներու հաւաքածոները կազմելու համար կատարուած յատկացում մը՝ որ հաւասարապէս պիտի բաժնուի հինգ տարուան շրջանի մը վրայ:
2. «Կոմգրէսի գրադարանին, Ուաշինկթըն \$ 10,000
Գրադարանը հայագիտական հրատարակութիւններով ոժտելու նպատակաւ կատարուած յատկացում:
3. «Լա Րելիւս տէ Գիթիւտ Արմէնիէն» խմբագրութեան, Փարիզ \$ 50,000
Յատկացում՝ յառաջիկայ հինգ տարիներու ընթացքին հոգալու համար հրատարակչական ծախսերը «Լա Րելիւս տէ Գիթիւտ Արմէնիէն» հայագիտական հանդէսին:
4. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին, Ամբիլիսա (Լիբանոն) \$ 6,000
Յաւելեալ յատկացում ի նպաստ Կաթողիկոսարանի գրադարանին՝ նոր դարակներու դնման համար:
5. Կեդրոնական վարժարանին, Իսթանպուլ \$ 20,000
Վարժարանի շէնքին վերակառուցման եւ նորոգութեան համար:
6. «Յուսաջ» ազգային վարժարանին, Այնճար (Լիբանոն) \$ 20,000
Վարժարանին երկրորդական բաժնի նոր շէնքին կառուցման ի նպաստ:
7. Սր. Յակոբ Եկեղեցւոյ վարչութեան, Ուօքըքաուն (Ամերիկա) \$ 5,000
Օժանդակութիւն՝ ի նպաստ Մշակութային եւ Երիտասարդական Կեդրոնի մը հաստատման:
8. «Կոմիտասի Յուն-Համերգարան», Երեւան \$ 250,000
Կոմիտաս Վարդապետի ծննդեան հարիւրամեակին առիթով եւ անոր յիշատակին Երեւանի մէջ Հայաստանի կառավարութեան նախաձեռնութեամբ կառուցուելիք «Կոմիտասի Տուն-Համերգարան»ի շինութեան եւ կահաւորման համար:
9. «Ամբաստ Յզութեան» Հայ Կաթողիկէ Քայրերու մանկապարտէզին, Մարսէյ (Ֆրանսա) \$ 7,000
Ճաշարանի մը եւ յաւելեալ դասարաններու կառուցման ի նպաստ:

10. Պատմական Յուշերձաններու Պահպանման Հայկական Ընկերութեան, Երևան	Ֆ	20.000
<i>Ամբերդի եկեղեցիին (11րդ դար) վերակառուցման համար:</i>		
11. Երևանի Պետական Համալսարանին	Ֆ	80.000
<i>Գիտական սարքաւորումներ:</i>		
12. Հայաստանի Գիտական Ակադեմիային, Երևան	Ֆ	10.000
<i>Արտասահմանէն մասնագիտական հրատարակութիւններու ձեռք բերման համար:</i>		
13. Օտար Լեզուներու Ինստիտուտին, Երևան	Ֆ	10.000
<i>Երկու. դասարաններու յատուկ գէոգրաֆիական քարտեզներու լրիւ սարքեր:</i>		
14. Սր. Խաչ Գալստիանի, Իսթանպուլ	Ֆ	30.000
<i>Տարեկան 15.000 տողարկ բացառիկ յատկացում 1969-70 եւ 1970-71 ուսումնական տարեշրջաններու համար:</i>		
15. Գալիֆարմիշ Համալսարանին, Լոս Անճելէս (Ամերիկա)	Ֆ	10.000
<i>Հայագիտական ամբիոնի մը հաստատման ի նպաստ կատարուած յատկացում:</i>		
16. Սր. Ներսէս Հայ Կաթողիկէ վարժարանին, Պաղտատ	Ֆ	15.000
<i>Յուշիշխալ նոր դասարաններու կառուցման համար:</i>		
17. «Մեծն Դան Արքայ» ազգային վարժարանին, Նոր Զուլա (Իրան)	Ֆ	7.000
<i>Վարժարանի շէնքին նորոգութեան համար:</i>		
18. Էջրեփիէի Հայ Աւետարանական վարժարանին, Պէյրութ	Ֆ	6.500
<i>Վարժարանի նոր շէնքի մը կառուցման ի նպաստ:</i>		
19. Միսրոպեան վարժարանին, Լոս Անճելէս (Ամերիկա)	Ֆ	20.000
<i>Վարժարանի շէնքին ընդարձակման ծրագրին ի նպաստ:</i>		
20. Քրիստի Աւետարանական վարժարանին, Պէյրութ	Ֆ	6.000
<i>Վարժարանի նոր շէնքի մը կառուցման ի նպաստ:</i>		
21. Միսրոպեայ Ազգերու Գաղթականաց Խորհուրդին	Ֆ	20.000
<i>Պէյրութի մէջ Հայերու համար կառուցուող գիշարական յարկարաժիններու կողմէն հաստատուելիք աշխատանոցներու կառուցման համար:</i>		
22. Հայ Կարմիր Խաչին, Փարիզ	Ֆ	8.200
<i>Ընկերութեան ուսումնային քէմքին մէջ կատարուելիք նորոգութեան հաշիւն:</i>		
23. Իրաքահայ Գաղութի Կեդրոնական վարչութեան, Պաղտատ	Ֆ	112.000
<i>Երկրորդական վարժարանի նոր շէնքի մը շինութեան համար:</i>		
24. Հայկական Գեանէն Ժերմոնցին, Սելանիկ (Յունաստան)	Ֆ	6.000
<i>Յատկացում ի նպաստ Ժերմոնցի շէնքին մէջ կատարուելիք անհրաժեշտ բարեփոխութիւններու:</i>		
25. Լուսաւորչեան վարժարանին, Իսթանպուլ	Ֆ	10.000
<i>Օժանդակութիւն՝ վարժարանի նոր շէնքի մը կառուցման հաշիւն:</i>		

26. Թեֆէեաճ Մշակութային Միութեամբ, Պէյրութ \$ 20,000
 Միութեան Պէյրութի մէջ կառուցուող եօթ կեդրոնին մէջ դասախօսութեան յատուկ սրահի մը շինութեան ծախսերը հողաւրտ համար կատարուած ետադրատուութիւն:

27. ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ
 Հրատարակչական եօթ ծրարներու իրադարձման համար 1968-ին կատարուած յատ-
 կացումին որպէս յաւելուած թացում եօթ վարկ: \$ 22,314

28. ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿՐԹԱԹՈՇԱԿՆԵՐ
 Եօթ վարկ՝ հողաւրտ համար արժանաւոր համայնարանական Հայ ուսանողներու կրթ-
 րաթոշակները 1970-71 տարեշրջանին: \$ 700,000

29. ՍՓԻՒՌԻԻ ՀԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ
 Յաւելուածական վարկ՝ ի նպաստ Սփիւռքի Հայկական վարժարաններու կազմաւորման
 կարիքներուն: \$ 50,000
 ԳՈՒՄԱՐ \$ 1,517,360

Ամփոփում՝ Հիմնարկութեամբ կազմէ ցարդ կատարուած յատկացումներու
 Գումար՝ մինչեւ 31 Դեկտեմբեր 1968 կատարուած յատկացումներու: \$ 12,889,048.82

Գումար՝ 1 Յունուար 1969-էն մինչեւ 31 Դեկտեմբեր 1969 կատար-
 ւած յատկացումներու: \$ 1,517,360.00

Ընդհանուր գումար Հիմնարկութեան կողմէ մինչեւ 31 Դեկտեմբեր
 1969 կատարուած յատկացումներու: \$ 14,406,408.82

ԳԱՆՈՒՄՍ ԿԻՒԼՊէՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Լիզպոն, 31 Դեկտեմբեր 1969

Ս. ՅԱՎՈՒԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

* Եր. 3 Յուն.— Ս. Արքարու քաղաքում մե-
րոյ: Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Ս. Դիւթիսի:
Ժամարարն էր Հողչ. Տ. Աղան Արք. Պալազին:

* Կիր. 4 Յուն.— Ս. Գառարազը մատուցուե-
ցաւ Ս. Թարութիւն, Ս. Լուսաւորէի եկեղեցիին
մէջ: Ժամարարն էր Հողչ. Տ. Սիւխան Արք. Միսի-
նան:

— Ս. Մննդը կտնիտը Աւազ տնեւուն առա-
ջինին՝ Ս. Դաւթի մարգարէին եւ Յակոբայ Տեանե-
կեցոր հանգիստոր նախաւորակին Ս. Յակոբայեց
Մայր Տաճարին մէջ նախազանց Ամեն. Գառարազ
Ս. Հայրը, Արարողութեան աւարտին, ՎՅՐԻՆԵՅԷՂ
զՏԷՐՍ Ս. Աթոռայ շարականի երգեցողութեամբ,
Միաբանութեան բարձրացաւ Գառարազարան:

* Բւ. 5 Յուն.— Ս. Դաւթի մարգարէին եւ Յա-
կոբայ Տեանեկեցոր արար առաջելոյն (ՏՈՒ Առա-
ջելակամ Ս. Արարող յերուսաղէմի): Ըստ սովորու-
թեան, առաւտեան ժամերգութեան ընթացքին,
Ամեն. Գառարազ Ս. Հայրը, զգեստաւորուած,
բարձրացաւ Տեանեկեցոր Աթոռի պատուականին,
ուր մաց մինչեւ ժամերգութեան աւարտը, երբ
ընդունեց Միաբանութեան շնորհաւորութիւն-
ները: ՎՅՐԻՆԵՅԷՂ Աստուած մեր մաղթեցին ընթաց-
քին, Էրարարապետ Գրեշ. Տ. Հայրէի Արք. մաս-
նաւոր մարջաններն ըստ Տեանեկեցոր արժանաւոր
յայտարարին՝ Ամեն. Գառարազ Ս. Հօր երկար կենաց
և արեւելաւորութեան համար: Ապա մատուցուեցաւ
հանգիստաւոր Ս. Գառարազ Տեանեկեցոր գերեզմա-
նին՝ Աւազ Սեղանին վրայ: Գառարազին եւ բարո-
ղեց Գրեշ. Տ. Եանէ Երկրպագոս, ընտան առնեա-
լով ճեւ ժաղացի մեզ եղբիւր փրկութեան, պար-
զելով արուան երկու տանին ստերերուն նկարագրի
բայեմանութիւնները եւ հաւատքի զինով հանդի-
սութեան իր նմարեղով երկուսին մէջ, հակառակ
սպարդիւնով, ժամանակով եւ շատ մը ուղիք ըսնե-
լով իրարէ մարբերելու: Բարոյնն հոգ, Ամեն.
Գառարազ Ս. Հօր նախազանցեամբ, կատարուե-
ցաւ Հողհանգիստեան հանգիստաւոր պատմութիւն՝ Ս.
Բոռոյն հանգուցեալ պատարաբաց Հողհանգուեւ հա-
մար:

— Ս. Ստեփանոսի հանգիստաւոր նախաւորակին
ի Ս. Յակոբայ նախազանց Ամեն. Գառարազ Ս.
Հայրը, Տօնին բուրձնակեր վարդապետներն էին
Հողչ. Տ. Արչին Վրդ. Այվանիսի եւ Հողչ. Տ. Գա-
րեւ Վրդ. Երեցեան:

* Դւ. 6 Յուն.— Ս. Ստեփանոսի նախաւորակա-
ւացին եւ առաջին մարտիրոսին: Ըստ սովորութեան,
առաւտեան ժամերգութեան ընթացքին, Ս. Աթո-
ռայ վեց սարկաւազներ, առաւնորութեամբ եր-
կու բուրձնակեր Հայրերուն եւ զգեստաւորուած
դիմաւորութեան թանկարժէք գրեմաներով, ստղաւոր ի
դրուի, կատարեցին ստղաւորաց առաւորական հան-
դէպը, հանգիստութեան նախազանց Ամեն. Գառա-
րազ Ս. Հայրը Ապա Ս. Գառարազը մատուցուե-
ցաւ Մայր Տաճարի Աւանդատին՝ Ս. Ստեփանոսի
մատրան Աւազ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հողչ.
Տ. Գարեւ Վրդ. Երեցեան:

— Երկրորդան, սարկաւազները պատուուեցան
մանուկ սեղանաւան մէջ, սեղանակից ԸԼԼԼԼԼԼ
Միաբանութեան:

* Դւ. 7 Յուն.— Դիւթիսուր Աւազելոյ՝ Պետրոսի
եւ Պետրոսի հանգիստը նախաւորակին ի Ս. Յակոբ
նախազանց Գրեշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս:

— Երկրորդան, սարկաւազները պատուուեցան
մանուկ սեղանաւան մէջ, սեղանակից ԸԼԼԼԼԼԼ
Միաբանութեան:

* Դւ. 8 Յուն.— Դիւթիսուր Աւազելոյ՝ Պետրոսի
եւ Պետրոսի հանգիստը նախաւորակին ի Ս. Յակոբ
նախազանց Գրեշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս:

* Եւ. 8 Յուն.— Ս. Աւազելոյն Պետրոսի եւ
Պետրոսի: Գառարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին
Ս. Գեարդոսի վերամատարն մէջ: Ժամարարն էր
Հողչ. Տ. Նարեկ Արք. Պարթապեղեան:

* Բւ. 9 Յուն.— Կեօրէի հոգ, Ամեն. Ս.
Գառարազը Հայրը Հէրապոլիսում մատուց գործին
Ս. Յակոբայեց Մայր Տաճար, ուր նախազանց
Որդաց Որդուն մեծանախդէ նախաւորակին, Ա-
րարողութեան աւարտին, ՎՅՐ ԷՆ ԵՐԱՅԻՄԵԱՆ՝ Գրե-
շայից շարականի երգեցողութեամբ Միաբանու-
թեան բարձրացաւ Գառարազարան:

* Եր. 10 Յուն.— ՏՈՒ Ս. Որդացն Որդունմ՝
Յակոբայ Աւազելոյն եւ Յովհաննէ Աւետարանչին:
Ամեն. Գառարազ Ս. Հայրը օրուան հանգիստաւոր
Ս. Գառարազը մատուց Ս. Յակոբայեց Մայր Տա-
ճարի Ս. Դիւթիսուր մատրան մէջ, եւ ապա մտնու-
մանին տակ, կենաց Փայտի մատուց ի մեղին հա-
կապուեց Մայր Տաճարին մէջ կատարուած երրու-
գործ մեծանախդէ թափօրին: Ապա ՎՅՐ ԷՆ ԵՐԱ-
ՅԻՄԵԱՆ շարականի երգեցողութեամբ, Միաբանու-
թեան եւ Ժողովուրդը բարձրացաւ Գառարազարան,
ուր Ն. Ամենապատուութեան Ս. Գառարազի Նշխար
բաժնեց բոլորին:

* Կիր. 11 Յուն.— Բարեկենդամ Ս. Մննդեան
պահեց: Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրե-
տակապետ: Ժամարարն էր Հողչ. Տ. Սեւան Արք.
Հարիւրան: Ս. Բ. Լաւարականի երկուս աշակեր-
տութեանը ստացաւ Ս. Հաղարարութեան:

* Դւ. 12 Յուն.— Նոր Տարի (ըստ լին Տոմար-
ին): Մայր Տաճարի Աւազ Սեղանին վրայ պատու-
աւորեց Հողչ. Տ. Աղան Արք. Պալազին: Ս. Գառա-
րազին հոգ, ՎՅՐԻՆԵՅԷՂ պատկ իւրեղն շարականի
երգելով Միաբանութեան եւ Ժողովուրդը բարձրացաւ
Գառարազարան մեծ դահլիճը, ուր Ս. Թարգմա-
նաց Լաւարականի փողերէն, ժողովուրդին, իր
եւ ուսանողութեան նախաւորակութեան յերմ զգա-
ցունեցոր յայտնեց Ամեն. Գառարազ Ս. Հօր՝ որ
ապա շնորհաւորեց ներկաները եւ Նոր Տարուայ պատ-
մած իւրեղնաւորութեաներէ հոգ բոլորին մէկական
նարինք բաժնեց:

* Եր. 17 Յուն.— Ս. Բարսեղ Հայրապետին:
Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին Ս.
Դիւթիսուր մատրան մէջ: Ժամարարն էր Հողչ. Տ.
Սիւխան Արք. Միսին:

* Կիր. 18 Յուն.— Ժաղաղայն Ս. Մննդեան:
Առաւտեան ժամը 9-45ին, Ամեն. Գառարազ Ս.
Հայրը, ի զուգի Միաբանութեան եւ ինքեղանաւոր-
ու պատկականի թափօրով մը ճամբայ կատարեց
Մայր Տաճարի մալ զաննի գէղի Բեթլէհէմ: Կէս ճամ-
բան, Յունաց Ս. Եղիայի վանքին զինամբ, Ամեն-
նապատուութեան զիմարարութեան կեանք էին Բեթ-
լէհէմի եւ իշխակայից քաղաքականներն ու ուղի կտա-
ւարտ անձնաւորութիւններ, ինչպէս նաեւ հինգեալ
ոստիկաններ: Այսպէս առաւարացած պատկականի
ապա թափօրը դարձանային օրերը յիշեցող տաղուե-
կի արեւուն օրով ժամը 11ին Հատու Ս. Մննդեան
հրապարակը, որ լեցումով էր Ժողովուրդին եւ Ս.
Թարգմանաց Լաւարականի ուսանողական խումբի-
րով: Բեթլէհէմի կատարարին Ս. Բարեկենդամը
պատարտ էին զիմարարին Ն. Ամենապատուութեան
հոգ: Թափօրը ապա ընթացաւ առաւ գէղի Ս. Մննդ-
եան Տաճար, հայկական գանդերին ուրախ զօղան-
քին եւ Վնորակը մեծ շարականի երգեցողութեան
ընդմէջէն: Դիմաւորութեան կողմից պատուաւոր-
աւորեցաւ վանքաց Տեաւորանին մէջ:

— Կեօրէի հոգ ժամը 2-30ին, Ամեն. Գառարազ
Ս. Հօր զիմարարութեամբ, Միաբանութեան Հէրա-
պոլիսում մատուց գործին Ս. Մննդեան Տաճար ու
կրու Ս. Մննդեան Արք. որու Արքան հոգ Տաճարի
մեք բաժնին մէջ պաշտուեցան երկրորդան ժամը

Հող. Տ. Նարեկ Արզ. Մարթաշէյտան: Ս. Պատարադէն Լուսի կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան պաշտօն, Արթ. Տ. Կարապետ Ա. Քնն. Անդրէասեանի Հողոյն համար, անոր անուան տօնին առթիւ:

* Եր. 31 Յուն.— Ս. Ամոնի եւ այլ ձգնաւորացն: Ս. Պատարադէ մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխապիբ: Ժամարարն էր Հող. Տ. Սեան Արզ. Ղաւրիկան:

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Ք

* Եր. 3 Յուն.— Ծրանական Հիւանդանոցի վերաբերյալ Տեղ. Լորանթ Կատարի մեկնումին առթիւ Թերթա Սանքա Սթրք Քլալի մէջ տրուած ողջերթի ընդունելութեան Պատրիարքարանի կողմէ ներկայ դանուկեան Հող. Տ. Կիրեղ Մ. Վրդ. եւ Տիար Կ. Հինգլեան:

* Եւ. 8 Յուն.— Օրթոտոքս եկեղեցիի Ս. Մընդեան տօնի առթիւ, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայր, ի պլուս Միաբանութեան, շնորհաւորական այցելութեան գնաց Յունաց Ամեն. Ս. Պատրիարքին: Ապա, Գերշ. Տ. Շահէ Եպիսկոպոսի զլիաւորութեամբ, Հող. Հայրեր նոյն նպատակաւ այցելեցին

Ղոյտոց, Ասորոց եւ Հաղէլաց Գերշ. Եպիսկոպոսներուն:

* Գլ. 20 Յուն.— Մեր Ս. Մնդեան տօնին առթիւ, կէսօրէ առաջ ժամը 9-30էն սկսեալ, Պատրիարքարան այցելութեան եկան յաղորդարար, Յունաց եւ Լատինաց Ամեն. Ս. Պատրիարքները, Ծրանշիսիկեան Գերշ. Կիրթոսը, Ղոյտոց, Ասորոց, Հաղէլաց եւ Յայն-Կաթոլիկներու Եպիսկոպոսները, բոլորն ալ իրենց Միաբանութեան անդամներով, Պապական Գերշ. Նուրիակը, Անկլիքան Գերշ. Առնիպիսկոպոսը եւ Արար-Անկլիքան Եպիսկոպոսը, Հայ-Կաթոլիկներու եւ Մարտիրոս Համայնքի մեծաւորները, Լուսեանականներու եւ Արար-Լուսեանականներու ներկայները եւ Թուսաց Վանքի Մեծաւորը:

Այցելեցին նաեւ կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնեաները եւ Ս. Քաղաքի բովանդակ Հիւպատոսարձառ կաղմը:

* Գլ. 13 Յուն.— Հարաւային Ամերիկայի Կաթ. Պատուիրակի Փոխանորդ եւ Ս. Աթոռոյ Միաբան Հող. Տ. Թարութիւն Մ. Վրդ. Մուկան ժամանեց Ս. Աթոռ եւ մեկնեցաւ Մնդեան տօնի տարադուրեանց ժամանակեղէ յետոյ:

* Եւ. 15 Յուն.— Կիպրոսի Թեմին Առաջնորդ եւ Տան Կիլիկիոյ Միաբանութեան անդամ Հող. Տ. Արէն Մ. Վրդ. Աւետիքեան Հիւրարար ժամանեց Ս. Աթոռ եւ Ս. Մնդեան մեզի հետ անցնելէ ետք վերադարձաւ իր պաշտօնավայրը:

ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵԿՈՑ՝ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ

Շարաթ, 14 Փետրուար 1970, երեկոյեան ժամը 7-ին, Հ. Ե. Միւնթեան սրահին մէջ տեղի ունեցաւ զբական-դեղարուեստական երեկոյ մը՝ նուիրուած Յովհաննէս Թումանեանի կեանքին ու գործին: Հաւաքոյթը կազմակերպուած էր Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի կողմէ, եւ կը նախադահէր Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը:

Հանդէսը բացաւ եւ վարեց Դպրեմանքի Վերաստեւոյ՝ Գերշ. Տ. Շահէ Եպ. Աճէմեան, եւ Թումանեանի կեանքին ու ստեղծագործութեան մասին խօսեցան Դպրեմանքի ուսուցիչներ՝ Պրեք. Հ. Նազդաշեան եւ Ա. Գալալճեան: Գեղարուեստական յայտաւերը, որ կը բաղկանար մեներգներէ, արտասանութիւններէ, խմբերգէ եւ ամուսնէ, ամբողջութեամբ կատարուեցաւ ուսուցիչներու ու ժառանգաւոր սաներու կողմէ: Ամենապատիւ Պատրիարք Ս. Հայրը փակեց երեկոն՝ դրուատիքը ընելով մեծ Բանաստեղծին եւ մեծ Մարդուն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Աւեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան Պատգամը Բեթղեհեմի Սուրբ Այրեն		1
ԽՐԱԳՐԱԿԱՆ		
Մեր Զորքեւանները	Ա. Գ.	4
ԿՐՕՆԱԿԱՆ		
Ինունը կամ Աստուածայայտնութիւն Հրմարտութիւնը	ԱՂԱՆ ԱՐՂ. ՊԱԼԻՕՋԵԱՆ ԲԱՐԳԷՆ ՎՐԴ. ԹՕԺՃԵԱՆ	7 9
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ		
Վաթսունի Սինիմ	ԵՂԻՎԱՐԳ	12
Գառնակներ	Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	14
ԳՐԱԿԱՆ		
Ունտիպ Թարգմանութիւններ Նահապետ Ռուսիանի	Հրտ. Ա. Գ.	15
ՄԱՆԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ		
Ս. Նճուռէի Էւ Աստուածայայտնութեան Տօնի Թուականիմ Մասիմ The Jerusalem Manuscripts of the Testaments of the Twelve Patriarchs	ՇԱՀԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ Michael E. Stone	24 29
ՊԱՏՄԱԿԱՆ		
Պատմութիւն Ս. Էջմիածնի Վարդապետարանի Եւ Գեորգեան Հիմարանի	ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԷՐԵԱՆ	36
Դսեղի կամ Համագաստեան Մամկնանքներու Տունը	Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ	50
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ		
Հայ Տպագիր Գիրքը 1801-1850 Թուականներին Եւ իր Բանի հարայայտ գրքեր	Հ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ	65
Բնիկանուր Բովանդակութիւն Հիմնաքի	Կզմ. ԱՂԱՆ ԱՐՂ. ՊԱԼԻՕՋԵԱՆ	81
Թուամանի Եւ Պուլկարիոյ Առաջնորդ Գիրքը. Տ. Տիրայր Եպս. Մարտիկեան մեր մէջ		89
Զեկոյց Գ. Կիւլեմկեան Հիմնարկութեան		90
Ս. ՅԱՆՈՒՆԵՐԱԿԱՆ		
Եկեղեցական-Բեմական		93
Պաշտօնական		95
Գրական Երեկոյ. հուրուած Յ. Թուամանի		95
Բովանդակութիւն		96
ՅԱՆԵՐԱԿԱՆ		
Ծանկ Վերանայի Խմբագրութեան Եւ Գ. Կիւլեմկեան Մատենադարանին Կողմէ Ստացուած Գիրքերու		97

«ՍԻՈՆ»Ի Վերաբերեալ ամէն քաղաքացիութիւն և առաջում կատարել հետեւեալ հարցէին.—

MR. ARA KALAYDJIAN. REDACTION OF «SION»,

OLD CITY — JERUSALEM

«ՍԻՈՆ»Ի տարեկան բաժնեգրին է Ամբիկայի համար՝ 5 Տոլար

բոլոր այլ երկրներու համար՝ 1 Սրերլին

PROP.- HIS BEATITUDE THE ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM ED.- BISHOP SHAHE AJAMIAN

No. 1 - 2

THE ARMENIAN CONVENT PRINTING PRESS, JERUSALEM.

JAN. - FEB. 1970

Եւ Սրերլին

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

«ՍԻՈՆ»ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ ՄԱՏՆԱԴԱՐԱՆԸ
ԵՆՈՐՀԱՎԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ԱՍՏԱՅԱՆ ԵՆ ՀԵՏԵԻԱԼ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ABC of Armenian — A Prep Book — Conversation, Reading, Grammar. "Armenian Language for Daily Use" 01. Father Luke Arakelian. Presented by the Mekhitarist Congregation, Cambridge, Mass. (with record). Cambridge, Mass. — Vienna, Austria, Mekhitarist Press, 1969, pp. 151.

Մանկական Մեղեդիներ — Հաւաքեց և դասաւորեց Ալթուն Մ. Սափրիշեան: Զայնագրութիւններն արտադրեց և էջերը նկարազարդեց Մարթա Մ. Սափրիշեան: Նուէր Սափրիշեան Բոյրերէն: Նիւ Եորք, Փասանթինո Տպագր. Ընկ., 1968, էջ 562:

Ս. Սահակ եւ Ս. Մետոյ — Գարեգին Եպս. Տրապիզոնի (Խաչատուրեան): Իսթանպուլ, Տպարան Ագրի, 1952, էջ 53:

Նոր Տարիի եւ Ս. Ծմունդի Պատգամ — Գարեգին Արք. Խաչատուրեան: Իսթանպուլ, Տպագր. Բուլթուր, 1957, էջ 15:

Քուլքը Հեբման — Պատասխան Կարգիւն Աղանանեանի շնորհակալութիւն (Զ. Տպագրութիւն): Գրեց Դերենիկ Եպս. Փաշատեան: Իսթանպուլ, Տպ. Վարոյ, 1951, էջ 64:

Ս. Աւետիքեան կը նուիրէ հետեւեալ գիրքերը. —

ա) Աղօթագիրք — Կիպրիանոս: էջ 168:

բ) Աւետարան Ըստ Մատթեոսի — Յունական Բնագրէն Թարգմանուած: Վիէննա, Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութիւն: 1931, էջ 91:

գ) Ընթացիկ եւ Գարգ — Գրիգոր Գ. Գուստուկեան: Պէյրուս, Տպ. Վահագն, 1934, էջ 20:

դ) Հայրենիքի Գաղիկները — Արսէն Երկաթ: Գահիրէ, Տպագր. Զ. Պէրպէրեան, էջ 30:

ե) Հայրա յա Տուպը (Զոյգ ձայնները) — Բօլ Տիփուս: Թարգմ. Շաւարշ Ա. Ստեփանեան: Աղեքսանդրիա, Տպ. Ա. Ստեփանեան, 1929, էջ 365:

զ) Հ. Բ. Ը. Մ. Ի Պոռնապասուր (Պատկերազարդ Վիճակացոյց) — Գահիրէ, Տպ. Հ. Բ. Մ. Ի, էջ 70:

է) *Le Nouveau Testament de Notre Seigneur Jésus-Christ — Version de J. F. Osterwald. Nouvelle Edition, revue. Londres, au dépôt de la Société Biblique Britannique et Etrangère. 1890, pp. 504.*

Կեանքի Կարօն (Պատմութիւններ) — Արամ Սեփեթեան: Պէյրուս, Տպ. Սեփեթեան, 1969, էջ 196: Նուէր հեղինակէն:

Բաժնի Տարեգիրք (Ա. Տարի, 1969) — Տանատ Պողոսեան: Նուէր Տիգրիս Սօփի Աղայնեանէ: Թեհրան, Տպ. Մոգերն, 1968, էջ 583:

Զոհր — Յովնանէս Քէօյլեան (Նւրտ.) — Պէյրուս, Տպ. Տօնիկեան, 1968, էջ 37:

Հանդիպումներ (Գրադասական Ծագածներու Շարք) — Գրիգոր Շահինեան (Նուիրատու): Պէյրուս, Տպ. Երազ, 1966, էջ 188:

Հաւիտ Կոնդր (Պատմական Պոէմ) — Հայկ Ծովեփեան: Հրատ. Քէրք Մեխիտիսեցի Գրական Մրցանակի Թիւ 2: Անթիլիա, Տպ. Կաթիլ. Հայոց Կիլիկիոյ, 1968, էջ 66:

Էջեր Գաղմուտեան եւ Արմենի — Քաղաքամայր Երևանի 2750 ամեայ ձանապարհը... Հրատ. և Նուէր. Վարուժան Թորոսեան: Պէյրուս, Տպ. Նաժան, Ուսպ. 1968, էջ 104:

Հմայիշ և Վերամուտը (Հայ Ժողովուրդի Իսկական Պատմութիւնը, Մահուճէ Դէպի Կեանք Ուսում մը) — Գարբիէլ Թադևոսեան (Նուիրատու): Պէյրուս, Տպ. Սեփեթեան, 1968, էջ 195:

Ուզուն Արքեան Գերպասանի Պատմութիւնը — Կարապետ Բ. Ալըզեան (Նուիրատու): Քէյրուս, Տպ. Տօնիկեան, 1968, էջ 239:

Մեծամուն Խորհոյ Միքելու Պատմութիւնը — Ծղեր ու Տալեր (Մաղկաքաղ) — Լեւոն Մարտիրոսեան (Նուիրատու): Պէյրուս, Տպ. Տօնիկեան, 1969, էջ 943:

Յեղեկագիր Ընդհ. Ժողովոյ Քննիչ Յանձնաժողովի — *Իսթանպուլ*, 1951, էջ 95:

Հայ Լրագրութիւնը Կովկասի Մէջ (1846—1863) — *Թիշատակարան* — Վանան Զարգարեան: Գահիրէ, Գրատուն Վանան Զարգարեան, Տպարան Մանակ Մեքրոպի, 1932, էջ 16:

Մանակ 70-ամեակի — Վահրամ Սօֆեան (*Նուիրատու*): Ֆրէշնո, 1969, էջ 40:
Կովստա Վարդապետ — Արսէն Ա. Քննչ. Սիմոնեանց (*Նուիրտ.*): Պոսթոն, Մէքսո., 1969, էջ 108:

Անկարեկի երազ — Տօթթ. Արշակ Գազանճեան (*Նուիրատու*): Պէյրուսթ, Տպ. Տօնիկեան, 1969, էջ 227:

Ժե - ԺԶ Գարու Կարեւոր Տաղարան Մը Լաւ Անցնելոյ Գալիժոնիոյ Համալսարանի Գրադարանին Մէջ — Աւետիս Գ. Սանճեան: (*Արատապուած Միւսիկի Յուլիոս-Օգոստոս* 1969 թիւէն): Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1969, էջ 8:

Յեղապալան Թուրք — Հայկազն Գ. Հազարեան (*Նուիրատու*): Պէյրուսթ, Տպ. Համազգային, 1968, էջ 424:

Բար Նազար — Թովհ. Թումանեան: Արեւմտահայերէնով պատմեց՝ Արթուր Ճիւլիպիւշեան, Նկարները՝ Կարեն Սմբատեանի: Նուէր էրեքունի շրտաբարկչական Նէշ, Սէն (Ֆրանսա) — Լէ Լիլան, Ֆրանսա, 1969:

Նոյնի Ֆրանսերէնը — Ենազար Լէօ Թէմէրէր: Ֆրանսերէնի Թարգմանեց Ռուսէն Մեյիք: Ֆրանսա, 1969:

Տօնացոյց — Ս. Թովհ. Մկրտիչ Մարք Եկեղեցւոյ, Փարիզ, 1969, էջ 58: Փարիզ, Տպ. Տէր Եկեղեցւոյ:

Կրակ Շապիր (Վէպ) — Կ. Փօլատեան (*Նուիրտ.*): Պէյրուսթ, Տպ. Սեան, 1966, էջ 420:
Յեղափոխական Ալլամ — Նեմրուզ - Օննիկ, 7րդ Հատոր, 1969, թիւ 12 (84): Հրատ. Է. Նուէր Աւսի, Պէյրուսթ:

Նոր-Ջուլաի Ս. Աննափրիկ Վանի Թանգարանը (Համառօտ ակնարկ) — Լ. Գ. Միշասեան (*Նուիրտ.*): Նոր-Ջուլա, Տպ. Ս. Ամենափրկիչ Վանքի, 1968, էջ 57:

Ընկեր երկեր — Լեւոն Շանթ: Նուէր Ա. Գէ: Երեւան, Հայաստան Հրատարակչութիւն, 1968, էջ 533: Կազմեց և խմբագրեց Մ. Հ. Դանթեան:

Հայածուծներ — Չ. Մ. Որբունի (*Նուիրտ.*): Պէյրուսթ, Տպ. Սեան, 1967, էջ 216:
Մեր Արիւնճ Անցեալից — Թաթաւլ Գ. Թաթաւլեան: Մատենաշար Է. Նուէր Նոր Հարսի թիւ 3: Գ. Արշէս, Տպ. Արարատ, 1969, էջ 61:

Ջայնագրեալ Շիրակ եղբարս — Դ. Հատոր: Հրատ. Է. Նուէր Հաննէսեան Եղբարեան: Պէյրուսթ, Տպ. Շիրակ, 1970, էջ 205:

Բորբոսմ Լիլան (Հափածայ Կատակերգութիւն, 4 Արար. Ընտիր Ֆանթէզիներու Բունդէ մը Կազմած) — Սիմոն Մեյիքեանի: Նուէր Ժան Քէօբրիլիւնեանէ: Իսթանպուլ, Տպ. Տօղու, 1969, էջ 96:

Օրացոյց 1970 — Ս. Էջմիածնի:

Սլաւոնի Փերիա Գաւար (Աղագրութիւն) — Արամ Երեմեան: Նոր-Ջուլա, Տպ. Ս. Ամենափրկչեան Վանքի, 1919, էջ 138:

Ամիդ (Տիարալէֆի), Տիգրանեանց (Ֆարդին), Չոր Հայ Պատմագրութեան Մէջ — Երուսաղէմ. Հ. Քատունի (*Նուիրատու*): Պէյրուսթ, Տպ. Սեան, 1968, էջ 110:

Հէլէ, Հէլէ, Հէլէ ... Քեսապ — Գէորգ Արեւեան (*Նուիրտ.*): Պէյրուսթ, Տպ. Սեան, 1968, էջ 153:

Ոյգաբաց — Ս. Արսէն (*Նուիրատու*): Պէյրուսթ, Տպ. Առաս, 1967, էջ 147:

Պատմի Արիւնճ (Վէպ) — Արամ Երեմեան: Տպուած Դ. Արշէս, 1963, էջ 75:

Կրակոց Ճանապարհ (Հայաստանի ծաղիկներ, Եւ ուրախ եմ Հայաստանով) — Համբար Նալբանդեանեան (Ագարակցի) (*Նուիրատու*): Լոս Անճէլըս, Տպ. Գրամարակ, 1968, էջ 112:

ԻԱ. Տարան Զեռնարկ Առաջնորդարանի Օժանդակ Միութեան՝ Նուիրուած Սուրբ Մեսրոպ Մառնոյ Ենցեան 1600-ամեակին: Նիւ Եորք, 1961, էջ 36:

Յուսման — 1969: Հրատարակութիւն Սուրբ Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան, Մոնթրէալ, 1969, էջ 36: Տպագրութիւն Տիգրան Ա. Մանալեան:

Հայ Բժեկութեան Պատմութիւն և Հայ - Արա Բժեկական Դպրոցներու Կապեր — Քաղեց՝ Բժ. Ռոպեր ճէպէճեան (*Նուիրատու*): Պէյրուսթ, Գալիֆայեան Հրատարակչատուն, 1967, էջ 46 (ստացանք Նաև Նոյնի արարեքէն Թարգմանութիւնը):

Արեւ Մար Չի Մեք — Գուրգի Գ. Միքայելեան (*Նուիրատու*): Պէյրուսթ, Տպ. Սեան, 1969, էջ 158:

Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ Մեսրոպեան Նախկինարանի և Երկրագլխան Վարժարանի Տարեգիր — Դ. Տարի (1968—69): Լոս Անճէլըս, էջ 68:

- Գուսան Երզրան (Ա. Տպագրթ.) — Կաղմեց՝ Մինաս Գանգրուհի: Հրատ. և նուէր
 Կ. Տօնիկեան և Որդիք Գրատան: Պէյրուէ, Տպ. Տօնիկեան, 1969, էջ 167:
- Ջայնագրեալ Գուսան Երզրան (Ա. Տպագրթ.) — Հրատ. և նուէր ըստ նախորդին:
 Պէյրուէ, Տպ. Կ. Տօնիկեան և Որդիք, 1969, էջ 32:
- Տօնացոյց Ս. Յովհ. Մկրտիչ Մայր Եկեղեցւոյ 1970 — Փարիզ:
 Օրացոյց 1970 — Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, էջ 188:
- The Simple Songs of Khatchik Minasian* — Introduction by William Saroyan: Fresno: The
 Giligia Press, 1969.
- Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480* — A Source of Middle Eastern History.
 Harvard Armenian Texts & Studies 12. Selected, translated and annotated by Ave-
 dis K. Sanjian. Presented by Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1969,
 pp. 459.
- Jankel Adler* — On the occasion of the 20th Anniversary of the Artist's death — from
 collections in Israel. Jerusalem, The Israel Museum, October-December 1969.
- Ս. Գեորգեան Կր Նուիրէ Կեանքեալ գիրքերը. —
 ա) Հայկարան (Է. և Ը. Գիրք) — Բ. Թաշեան, Գահիրէ, Տպ. Յուսաբեր, 1956,
 էջ 395:
- բ) *Comprehension Practice* — S. H. Burton. London, Longmans, Green & Co., 1955,
 pp. 114.
- դ) *Basic Selections From Emerson* — Essays, Poems & Apothegms. Edited by Eduard
 C. Lindeman. New York, The New American Library, 1954, pp. 215.
- դ) *A Matriculation English Course* — Lancelot Oliphant. Sixth Edition, Revised and
 enlarged. London, The Gregg Publishing Company, Ltd., 1950, pp. 556. [48.
- ե) *In Middle Age* (30 poems) — C. H. O. Scaife. Oxford, Basil Blackwell, 1953, pp.
 ղ) *Far Away and Long Ago* — W. H. Hudson. London, J. M. Dent and Sons, Ltd.,
 1965, pp. 308. [pp. 159.
- ե) *You and Music* — Christian Darnton. Harmondsworth, Penguin Books, Ltd. 1940.
- զ) *The Fossil Monarchies* — The Collapse of the Old Order (1905-1922). Edmond
 Taylor. Hormanodsworth, Penguin Books, 1963, pp. 571.
- ը) *The Two Sources of Morality and Religion* — Henri Bergson. Translated by R.
 Ashley Audra and Vlodesley Brereton, with the assistance of W. Horsfall Carter.
 New York, Doubleday and Co. Inc., 1954, pp. 320.
- ժ) *Ivan Ilych and Hadji Murad* — Leo Tolstoy. Translated by Louise and Aylmer
 Maude, with an introduction by Aylmer Maude. London, Oxford University Press,
 1935, pp. 411. [pp. 128.
- ժա) *Has Man a Future?* — Bertrand Russell. Harmondsworth, Penguin Books, 1961,
- ժբ) *Irish Illuminated Manuscripts of the Early Christian Period* — James Johnson Sweeney.
 Milano, Collins in association with UNESCO, 1965, pp. 24 + 28 illustrations.
- ժգ) *Edgar Allan Poe and Others* — Representative short stories of the nineteenth Century.
 Edited, with an Introduction, by Maurice Baudin. New York, The Liberal
 Arts Press, 1953, pp. 117.
- ժդ) *A New Guide to Precise Writing* — R. W. Jepson. London, Longmans, Green &
 Co., 1955, pp. 243.
- ժե) *Abraham Lincoln* — Lord Charnwood (Godfrey Rathbone Benson). New York,
 Pocket Books, Inc., 1957, pp. 501.
- ժզ) *King Richard II* — Shakespeare. Edited by A. W. Verity. Cambridge, The Uni-
 versity Press, 1950, pp. 244.
- ժէ) *The T.-J. Frontier Force* — Regimental Standing Orders. Letchworth, Herts, The
 Garden City Press, Ltd., 1933, pp. 111.
- Armenia on the Road to Independence* — 1918 — Richard G. Hovannisian (presented by
 the author). Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1967, pp. 364.
- Introduction to Natural Science* (Part One: "The Physical Sciences" — by V. Lawrence
 Parsegian, Alan S. Meltzer, Abraham S. Luchins, K. Scott Kinerson and Edith H.
 Luchins. New York and London, Academic Press, 1968, pp. 727.
- Teacher's Guide to Introduction to Natural Science* (Part One: "The Physical Sciences" —
 by V. Lawrence Parsegian. New York and London, Academic Press, 1968, pp. 195.
- Laboratory and Mathematics Supplement to Introduction to Natural Science* (Part One:
 "The Physical Sciences" — by V. L. Parsegian, Alan S. Meltzer, Abraham S. Lu-
 cins, K. Scott Kinerson and Edith H. Luchins. New York and London, Academic
 Press, 1968, pp. 205.

